شىنجاڭ تارىخ ماتېرىياللىرى

12

شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى

شىنجاڭ
تارىخ ماتېرىياللىرى

جۇڭگو خەلق سىياسى مەسلىھەت كېڭىشى
شۇ ئا ر كومىتېتى تارىخىي ماتېرىياللار
تەتقىقات ئورنى

12

شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى

مۇندەرىجە

(12 - سان)

خوجانىياز ھاجى توغرىسىدا ئەسلىمە.....خېۋىرتومۇر (1)
قۇمۇل دېخانلار قوزغىلىڭىغا دائىر بەزى مەسىلىلەر
توغرىسىدا ئەسلىمە..... ئەيسا نىياز (47)
تۇرپان، پىچان، تۇخسۇن خەلقىنىڭ 1947 - يىلىدىكى
قوزغىلىڭىدىن خاتىرە .....ئابلىمىت مەخسۇتوۋ (85)
1933 - 34 - يىللاردىكى قەشقەر خەلق قوزغىلاڭلىرى ۋە
قىرغىزلار بىلەن بولغان مۇناسىۋىتى .....ھوسۇيىن ھاجى (110)
25 - فېۋرال ۋەقەسىنىڭ ھەقىقى ئەھۋالى زادى
قانداق ..... زاكىر نىيازى (138)
قەشقەر تارىخىدىكى « فېۋرال پاجىئەسى »
..... مۇھەممەت ئىمىن قۇربان (167)
قارغىلىق ناھىيىسىنىڭ 1926 - يىلىدىن 1936 - يىلىغىچە
بولغان 10 يىللىق تارىخىدىن ئەسلىمە
..... ئابدۇرىشىت خوجەھمەت (182)
قەشقەر ھېيتكار جامەسىنىڭ ئوتمۇشى ۋە ھازىرى
..... جونەيىد بەكرى (250)

خوجا نىياز ھاجى توغرىسىدا ئەسلىمە

خېۋىر تومۇر

كىرىش سوز

ئەسىرىمىزنىڭ 30 - يىللىرىدا، قۇمۇل دېخانلار قوزغىلىڭىنىڭ يېتەكچىسى سۈپىتىدە ئوتتۇرىغا چىققان خوجا نىياز ھاجى، چاپسانلا مەشھۇر بولۇپ، مۇجاھىت غازى، باۋۇرپىزۇڭسىلىڭ (گارنىزون قوماندانى)، ئولكىلىك ھوكۇمەت رەئىسى (مۇئاۋىن رەئىس) قاتارلىق ئۇنۋانلار بىلەن شىنجاڭدىكى ئاز سانلىق مىللەتلەرنىڭ ئىپتىخارىغا ئايلاندى.

مۇنداق بولۇشى قۇمۇل دېخانلار قوزغىلىڭىنىڭ خاراكتېرى بىلەن زىچ مۇناسىۋەتلىك. 31 - يىللاردىكى قۇمۇل دېخانلار قوزغىلىڭى خاس زۇلۇمغا قارشى كۈتۈرۈلگەن خەلق ئىنقىلابى بولۇپ، شۇ يىللاردا شىنجاڭدىكى ھەر مىللەت خەلقلىرىنىڭ ئورتاق ئارزۇسى ۋە تارىخىي تەرەققىياتنىڭ يۈكسۈلۈش تەلىۋىگە ئۇيغۇن ئىدى. شۇنىڭ ئۈچۈن بۇ ئىنقىلاپ خۇددى بۈيۈك ئورمانغا تۇتاشقان ئوتتەك، شىنجاڭنىڭ ھەممە يېرىدىگە - قۇمۇلدىن - خوتەنگىچە،

پامىر تاغلىرىدىن — ئالتاي تاغلىرىغىچە يامراپ، شىنجاڭ-
نىڭ يېقىنقى زامان تارىخىدا ئاجايىپ زور ۋەقەگە ئاي-
لانغان ئىدى. دەمەك، خوجانىياز ھاجىنىڭ نامى ئەنە
شۇ دىخانلار ئىنقىلاۋى بىلەن چەمبەر - چەس باغلانغان
بولۇپ مەڭگۈ ئۈنتۇلغۇسىزدۇر.

بۇ توغرىدا تەپسىلى ئەسلىمە يېزىش نەقەدەر زورۇر
بولسىمۇ، ئەمما ۋەقە چوڭ ھەم مۇرەككەپ بولغىنى ئۈچۈن،
مۇنداق زور ۋە مۇرەككەپ تېمىنى ئېچىش، يېشىش
ۋە ئاخىرلاشتۇرۇش بىرەر شەخسنىڭ قولىدىن كېلىشى
ناتايىن. يېزىشقا جۇرئەت قىلغان ھەر قانداق ئاپتور،
سۈبېكتىپ ئوبېكتىپ جەھەتلەردە نۇرغۇن قىيىنچىلىقلارغا
دۇچ كېلىدۇ، تارىخىي چەكلىمىلەرگە ئۇچرايدۇ - ئەلۋەتتە.
شۇڭا ھازىرغا قەدەر تۈزۈك بىرەر ئەسلىمە يېزىلىپ ئوت-
تۇرىغا چىققىنى يوق.

1884 - يىلى شىنجاڭ ئولكە بولۇپ قۇرۇلۇپ نەق
50 يىل ئوتكەندە يەنى1934 - يىلى شىنجاڭ ئولكىسىگە
تۇنجى قېتىم رەئىس (مۇئاۋىن)بولغان خوجانىياز ھاجىنىڭ
تارىختا تۈتقان ئورنىنىڭ مۇھىملىغىنى نەزەردە تۇتۇپ
ئۇزۇمنىڭ بىلگەن، ئاڭلىغانلىرىم ۋە كورگەن ماتېرىيال-
لىرىم بويىچە ئەسلىمە يېزىش ئارقىلىق خوجانىيازھاجى
ۋە 1931 - يىلدىكى قۇمۇل دىخانلار قوزغىلىڭى توغرىسىدا
مۇھاكىمە يۈرگۈزۈپ پىكىر بايان قىلىشنى زورۇر تاپتىم،
مۇكەممەل بولۇشى ناتايىن. يېتەرسىز جايلىرىنى كەتاپ-
خانلارنىڭ تولۇقلىشىغا ھاۋالە قىلىمەن.

1 — قۇمۇل دىخانلار قوزغىلىڭىنىڭ كېلىپ چىقىش سەۋەبلىرى

شىنجاڭدا قۇۋۇلۇق - شۇملۇق بىلەن 17 يىل ھوكۈمە-
رانلىق قىلغان يۈاكزېڭشىن 1927 - يىلى فەنياۋنەن تە-
رىپىدىن ئېتىپ ئولتۇرۇلگەندىن كېيىن جىنشۇرېن ھاكە-
مىيەت بېشىغا چىقتى. جىنشۇرېنمۇ ياڭغا ئوخشاشلا ئەس-
تىبداتلىق جاھالەت سىياسىتىنى يۈرگۈزۈپ، شىنجاڭنى
ئىچكى ئولكىلەردىن قىسمەن ھالدا ئاجرىتىپ ئوز ئالدىغا
«مۇستەقىل پادىشا» بولۇۋالدى، يۈاكزېڭشىن ئولتۇرۇلگەن
بولسىمۇ سىياسى ۋەزىيەتتە قىلچە ئوزگۈرۈش بولمىدى.

ئوبېكتىپ جەھەتتە 1911 - يىلى كوتۇرۇلگەن ئۇلۇغ
شىنخەي ئىنقىلاۋى بىلەن 1917 - يىللاردىكى سوۋېت
ئوكتەبىر ئىنقىلاۋى بۇ كەڭ رايونغا كۈچلۈك تەسىر قە-
لالتتى. «ئىلى شىنخەي ئىنقىلاۋى» بىلەن قۇمۇلدىكى«تو-
مۇر خەلپە قوزغىلىڭى» ئۇلۇغ شىنخەي ئىنقىلاۋىنىڭ
شىنجاڭدىكى ئىنكاسى ئىدى. ئەپسۇسكى ھەر ئىككىلا ئىنە-
قىلاۋي ھەرىكەتنى ياڭزېڭشىن ھوكۈمىتى قۇۋۇلۇق - شۇمە-
لۇق بىلەن قانلىق باستۇرۇپ جۇمھۇرىيەتنى شىنجاڭغا يېقە-
تمەن يولاتمىدى، ئوزىنىڭ «مۇستەقىل پادىشا»لىق ھاكىمە-
يىتىنى، ھەر قايسى مىللەتلەر ئىچىدىكى يۇقۇرى تەبە-
قىدىكىلەردىن ۋاڭ، گۇڭ، ئاخۇن، لامىلارغا تايىنىپ يۈر-
گۈزۈپ، شىنجاڭدىكى ھەر مىللەت خەلقلىرىنى قاتتىق
ئېكسپىلاتسىيە قىلدى.

ياك، جىن زالىملىرى كەك ئىمتىياز بەرگەن ۋاقت گۈك، ئاخۇن، لاممىلار راھەت - پاراغەتكە بېرىلىپ خەلقنى تېخىمۇ قاتتىق ئەزدى، زۇلۇمغا، ئېكسپىلاتاتسىيىگە ئۇچرىغان خەلق ئاممىسىدا دەرت ئۈستىگە دەرت، خەۋپ ئۈستىگە خەۋپ كۆپەيدى، ئەكسىيەتچى ھوكۇمەت خەلققە زۇلۇمنى قانچىلىك ئېغىرلاشتۇرسا، خەلقنىڭ غەزىۋى شۇنچىلىك ئۇرلەيتتى. ئەكسىيەتچى ھاكىمىيەت ئىلگىرىكى ئىنقىلاۋي ھەرىكەتلەرنى قانچىلىك قاتتىق باستۇرغان بولسا، ئىككىنچى بىر ئىنقىلاپنىڭ تېخىمۇ جانلىق تۇرىلىمىسى پەيدا بولۇپ يېتىلەتتى، ئەكسىيەتچى ھاكىمىيەت دېموكىراتىيىنى قانچىلىك دەھشەتلىك بوغسا، ئەمگەكچى خەلق دېموكىراتىيىگە، ئازاتلىققا شۇنچە كۈچلۈك تەقەززا بولاتتى.

ياك، جىن زالىملىرى ھوكۇمرانلىق قىلغان دەۋرنى تۆۋەندىكى بىر قانچە نۇقتىغا جەملىگىلى بولىدۇ:

1 - ھوكۇمەت چىرىك، ئەمەلدارلار ئومۇمىيۈزلۈك خىيانەتچى، راھەت پەرەس، تولىسى ئەپيۇنكەش ۋە ئىقتىدارسىز ئىدى؛

2 - ئىجتىمائى ھايات، قالاق، خوراپاتلىقنىڭ ئىنتايىن ئېغىر بولغانلىقى ھەممىلا يەرنى قاپلىغان. مەدەنىي - مائارىپ، قاتناش - تىرانسپورت ئىپتىدائى ھالەتتە بولۇپ تەرەققىياتنىن سوز ئاچقىلى بولمايتتى؛

3 - ھەربىي قىسىملاردا قىمارۋازلىق، ئەپيۇنكەشلىك ئەۋج ئالغان. قىمارغا، ئەپيۇنگە پۇل تېپىش ئۈچۈن ئوغرىلىق، ئاشكارا بۇلاڭچىلىق ئىشلىرى دائىم كورۇلۇپ تۇراتتى؛

4 - يەرلىك بەگلەر ئالۋاڭ-ياساقنى، پاجىنى ئوز ئىختىيارىچە ئېغىرلىتىپ خەلقنى زارلىتاتتى، مەسىلەن: ناھىيىلىك ھوكۇمەتتىن مىك چارەك ئالۋاڭچۇشسە، بەگلەر ئۇرتتىن 1500 ياكى 2000چارەك ئاشلىق يىغىۋالاتتى. دولەت بېجىنى كوتىرە ئېلىۋالغان بايلار ئوز مەيلىچە كۆپەيتىپ يىغىپ خەلقنى قاخشىتاتتى. ئەشۇنداق ئوسۇل بىلەن زۇلۇم قەۋەتمۇ - قەۋەت ئېغىرلىشاتتى.

5 - قۇمۇل ۋاڭىنىڭ زۇلمى تېخىمۇ چېكىدىن ئاشقان ئىدى. قۇمۇل ۋاڭىنىڭ دېخانلارنى ئېيىغا 5 كۈن ھەقسىز ئىشلىتىش تۈزۈمى بىلەن چارۋا رايونىدىكى «تومۇر قوي» تۈزۈمى قۇمۇل خەلقلىرىنىڭ جېنىغا تەككەن ئىدى؛

6 - قۇمۇل خەلقىنىڭ كۆڭلىدە تومۇر خەلپىنىڭ مەغلۇپ بولۇشتەكى ئاچچىق ساۋۇغى بار ئىدى. تومۇر خەلپىنىڭ قوزغىلىڭىنى قانلىق باستۇرغان ئەكسىيەتچى ھاكىمىيەتكە قارىتا خەلقنىڭ غەزىۋى - خەپ توختىسى كۆچلۈك ئىدى. شۇ سەۋەپتىن قۇمۇل دېخانلىرى ئوتتۇرىسىدا قايتا بىر ئىنقىلاۋي ھەرىكەت قوزغاش پىلانى ۋە ئىددىولوگىيە جەھەتتىكى تەييارلىقلار پىشىپ يېتىلمەكتە ئىدى.

ئىجتىمائى ئەھۋالنىڭ شۇنداق بولغانلىغىدىن خەۋەرسىز بولغان ئەكسىيەتچى ھوكۇمەت، قۇمۇل خەلقلىرىنىڭ جېنىغا تېگىدىغان تېخىمۇ ئەسكى ئىشلارنى قىلىشقا باشلايدۇ. مەسىلەن: جىن شۇرېن ھوكۇمىتى شامەخسوتىنىڭ ئوغلى نەزەر ۋاڭنى ئۇرۇمچىگە چاقىرتىپ ئاتاقتا ئولكىلىك ھوكۇمەت مۇشاۋىرى دەپ ئەمىلىيەتتە نەزەر بەنت قىلىپ ۋاڭلىق ھوقۇقىنى ئەمەلدىن قالدۇرۇپ، قۇمۇلنى ئۇچ نا-

هميشه بولوپ ئىداره قىلىش سىياسىتىنى يۈرگۈزىدۇ. ۋه بۇ ناهىيىلەرگە جەنۇبىي ئۇيغۇرلارنى ئاھالە قىلىپ تەيىنلەيدۇ. بۇ يېڭى ئاھالىلار خەلقنى ئوز مەيلىچە ئېكىسپىلاتاتسىيە قىلىشقا باشلايدۇ. يەر تۇزۇمىدە ئىسلاھات يۈرگۈزىدۇ. تېرىلغۇ يەرلەرنى قايتا مولاش (ئولچەش) ئىشلىرىنى يۈرگۈزىدۇ. دېخانلارنىڭ مۇ خېتىدىن ئارتۇق چىققان يەرلەرنى تارتىۋېلىپ 1930 - يىلى 1 - تۈركۈمدە چىققان 20 ئويلۇق، 2 - تۈركۈمدە چىققان 40 ئويلۇق خەنزۇ كوچمەنلەرگە تەقسىم قىلىپ بېرىدۇ. بۇ كوچمەنلەر ئاساسەن جەنۇبىيلىقلار ئەجداتلىرى ئىدى. ئۇلارغا ئوبدان يەرلەرنى، سۇنىڭ باش تەرىپىنى بەرگەنىدىن تاشقىرى، يەرلىكلەرنىڭ ئات - كالا ۋە باشقا دېخانچىلىق سايمانلىرىنىمۇ ئېلىپ بېرىشتەك ئىشلارنى قىلىدۇ. ئۇنداق ئىشلارغا نارازى بولغان خەلق يۇقۇرىغا ئەرز شىكايەت قىلىدۇ. ھوكۈمەت تەرەپ بۇ ئىشقا كۆڭۈل بولمەيدۇ.

شۇنىڭدەك يەرلەرنى قايتا ئولچەپ، دەرىجىسىنى كوتۇرۇپ غەللە - پاراق ئالماقچى بولغاندا، يەرلىك دېخانلاردىن 2 يىل ئالدىغا سۈرۈپ يەنى 1928 - يىلدىن ھىساپلاپ غەللە پاراق ئالماقچى بولسا، ھېلىقى كوچمەنلەردىن 2 يىلغىچە غەللە - پاراق ئالمايدىغان بولدۇ. بۇ ئادالەتسىزلىككە دېخانلار ئۇمۇمىيۈزلۈك نارازى بولغاندا، بېسىم ئىشلىتىش ئۇچۇن كوپلەپ ھەربى قىسىملارنى ئىشەتىپ مۇھىم ئورۇنلارغا مەسلەن: تاشۇبلىق، خوتۇنتام، ئاراتورۇك، باريكول، قۇمۇل قاتارلىق ئورۇنلا-

لارغا ئورۇنلاشتۇرىدۇ. شۇنىڭدەك نوم، ئازغانبۇلاق، شوپۇل، باي، ئاراتورۇك، تۇركول قاتارلىق جايلارغا جەسۇجۇي (باجخانا) قۇرۇدۇ ۋە ئەسكەر تۇرغۇزىدۇ. قۇرۇلغان ھەربى - مەمۇرى قۇرۇلمىلاردىكى ئەمەلدارلار دېخانلار ئىچىگە ئارىلىشىپ، خەلقنىڭ دىنىي، مىللى ئورپ - ئادەتلىرىگە تېگىپ، بەھورمەتلىك ئىشلارنى سادىر قىلىشقا باشلايدۇ. ھەربىلەر ئىنتىزامسىزلىق ۋە زوراۋانلىق ئىشلارنى كوپلەپ پەيدا قىلىپ خەلقنىڭ قارشىلىغىنى قوزغايدۇ.

بولۇپمۇ شوپۇلدا تۇرۇشلۇق ھەربى باشلىق جاك كاجاك، خەلق ئىچىگە ئارىلىشىپ، مەشرەپ - ئويۇنلارنى ئۇيۇشتۇرۇپ، خوتۇن - قىزلارنى ئۇسۇلغا سېلىپ ئايال ئاستى قىلىدۇ. يەنە بىر مەلۇماتقا قارىغاندا جاك كاجاك ئوزىگە 100 مو يەرنى تەۋە قىلىۋېلىپ يەرلىكتىن ئويلەنمەكچى بولىدۇ - دە، ئابدۇللا ئىسىملىك بىر ئۇيغۇرنىڭ قىزىنى خوتۇنلۇققا ئالماقچى بولىدۇ. بۇ ئىش قۇمۇل خەلقىنىڭ جېنىغا قاتتىق تېگىدۇ. بۇ توغرىدا ئابدۇنىياز ھىراپ، سالىدورغا قاتارلىق باشلىقلار مەسلىھەتلىشىپ قىزنى بەرمەكچى بولىدۇ. جاك كاجاك 32 نەپەر ئەسكىرى بىلەن توي بولىدىغان ئويگە بېرىپ، ھوجرا ئويگە كىرگەندە قىز قىلىپ ياساپ قويغان ئىچمەن ئىسىملىك يىگىت جاكنى جايلاپ تاشلايدۇ. مىللەتلەرنى توپلاپ قويۇپ بەخۇدۇك زىياپەت بەۋاتقان چېرىكلەرنىڭ مىللىتىنى، ئالدىن بەلگىلەپ قويغان يىگىتلەر بېسىپ كىرىپ تارتىۋېلىپ 32 چېرىكنى بىرنى قاچۇرماي يوق قىلىدۇ. مانا شۇنىڭ بىلەن قۇمۇل دېخانلار قوزغىلىڭى باشلىنىدۇ. بۇ 1931 - يىلى 3 - ئاينىڭ 11 - كۈنى بولغان ئىش.

خوجا نیازهاجی

خوجانیاز هاجی پاکار، دوغلاق، کەڭیەلكلىك، كۆچلۈك، تىنىك ئادەم ئىدى. قويۇق ساقاللىرى چاچراپ تۇرىدىغان، قويۇق قاشلىرى تىك ئوسكەن، ئوت كوزلۈك، چىچەن، مىجەزى چۈرس، ئاچچىقى تېز كېلىدىغان، كەسكىن، ئەمما ئاددى ـ سادده، گەپ ـ سوزى ئۇدۇل، جۈرئەتلىك بولۈپ، ئادەتتە «لوموىدى، ئىنىنەڭنى، مۇرتەت» دىگەندەك يەرلىك سوزلەرنى كوپرەك قوللىنىدىغان ئادەم ئىدى.

قۇمۇل تاراتۇ تېغىدىن مەمەت نىياز هاجىنىڭ 4 ئوغلى بولۇپ، 1 ـ سى خوجانىياز هاجى؛ 2 ـ سى باقىنىياز هاجى، 3 ـ سى قۇربان سوپا هاجى، 4 ـ سى ياري قارى ئىدى. خوجانىياز هاجى ئەسلىدە 1907 ـ يىلىدىكى تور ـ پاقلار قوزغىلىڭى 1912 ـ يىلىدىكى تومۇر خەلپىنىڭ قوزغىلىڭىنى قوللاپ قويغانلىقتىن قۇمۇلدا تۇرالماي چەتكەچىقىپ كېتىشكە مەجبۇر بولىدۇ. گۇچۇڭ، موري، ئالتاي، بورىتالاقاتارلىق جايلاردائىسھاق دىگەن نام بىلەن بىر نەچچە زامان يۇرىدۇ. قىزىلتۇزدىن بورىتالاغىچە بولغان ئارىلىقلاردا ئاۋ قىلىپ بوكەن، بۇغا مۇڭگۇزى قاتارلىقلارنى بورىتالا تەرەپلەرگە ئېلىپ بېرىپ ساتىدۇ. شۇ ئوتتۇرىدىكى شىر مولا دىگەن كىشىلەر بىلەن تونۇشۇپ، بېرىش ـ كېلىش قىلىدۇ.

بۇ جەريانىدا قۇمۇل ۋاڭى، خوجانىياز هاجىنىڭ چوڭ ئويىگە قاتتىق بېسىم ئىشلىتىدۇ. بۇ توغرىدا قۇمۇلدىكى تۇققانلار توقسۇندىكى نىياز شىەنزۇ (يېرىم ناھىيە باشلىغى) غا خەت ئۆتەيدۇ. نىياز شىەنزۇ خوجانىياز هاجىغا خەۋەر قىلغاندا خوجانىياز هاجى بۇنى ئاڭلاپ توقسۇنغا كېلىپ نىياز شىەنزۇنىڭ مەسلىھىتى بىلەن

قۇمۇل ۋاڭغا سوغات قىلىش ئۈچۈن تاللاپ تۇرۇپ ئىككى دانە ياخشى ئات ئېلىپ قۇمۇلغا قايتىدۇ. ئاتلارنى ۋاڭغا تارتۇق قىلغاندىن كېيىن ۋاڭ ئۇنىڭ گۇنايىدىن ئوتۇپ يەنە ئوردىدا خىزمەت بېرىپ 200 نەپەر ئوردا موھاپىزەتچى چېرىكلەرگە باشلىق قىلىپ تەيىنلەيدۇ. بەزەن كىشىلەر ئوردىدىكى 200 نەپەر تاغچىلارغا نىياز ئىسمىلىك بىر كىشى باشلىق، خوجانىياز ھاجى ماڭاڭدىن باشلىق ئىدى دەپ مەلۇمات بېرىدۇ. مەيلى قانداق بولمىسۇن خوجانىياز ھاجى مەرگەنلىكتە شوھرەت قازانغان، قۇمۇل ۋاڭغا يېقىپ قالغان بىر ئادەم ئىدى. خوجانىياز تۇرپان مەدرىسەسىدە ئىسھاق نامى بىلەن ئوقۇۋاتقاندا قۇمۇلۋاڭ بىلىپ قالىدۇ. بۇنداق خەۋپ ئاستىدا خوجانىياز ھاجىنىڭ ئانىسى خوجانىياز ھاجىنى ھەرەمگەبىللە ئېلىپ كېتىدۇ. ئۇلار ھەرەمگە 1907 - يىلدا بېرىپ 1912 - يىللىرى قايتىپ كېلىدۇ.

قۇمۇل دېخانلار قوزغىلىڭى پارتلاش بىلەن تەڭ ھەر قايسى تاغلاردىكى دېخان - چارۋىچىلار ھەركەتكە كېلىدۇ. مەسىلەن: سالى مەمەتنىياز دورغا باشچىلىغىدىكى خەلق قوزغىلىپ ئازغان بۇلاق، شوپۇل، قارامۇقچى قاتارلىق جايلاردىكى جىساجۇيلارنى ئىشغال قىلىدۇ؛ ئاراتورۇك داۋىردىسىدە، ئابدۇنىياز مىراپنىڭ باشچىلىغىدا خەلق قوزغىلىپ ئاراتۇرۇك، باي، تۇركول جىساجۇيلىرىنى ئىشغال قىلىدۇ؛ باي تەرەپتە چېگرا مۇداپىئەسىدە تۇرغان ئوردا ئەسكەرلىرى ئابدۇل دۇيجاڭ (ئادارىن دەپمۇ ئاتايىتتى.) نىڭ باشلامچىلىغىدا 77نەپەر قوراللىق ئەسكەرلەر قوزغىلاڭچىلارغا قوشۇلىدۇ؛ نوم تەرەپتە سالى دورغا، پازىل دورغا، سەدەن قورمال، ناسىر موتەسىپ قاتارلىقلار پۈتۈن نوم خەلقىنى

سەپەرۋەرلىككە كەلتۈرۈپ قوزغىلاڭنى ئاكتىپ كېڭەيتىدۇ. قوزغىلاڭ كوتۇرۇلگەنلىگىنى ئاڭلىغان تىيانشان رايونى نېرىنكىر. تۇراي، تومۇرتى قاتارلىق جايلاردىكى خەلقلەر ئاۋۇت مىراپنىڭ باشلامچىلىغىدا ئۈيۇشۇپ قوزغىلاڭغا قاتنىشىدۇ. شۇنداق قىلىپ دېخانلار قوزغىلىڭى پۈتۈن قۇمۇل تاغلىرىنى قاپلايدۇ.

بۇچاغدا خوجانىياز ھاجى غەربىي تاغنىڭ قوماندانى بولۇپ ئۇرۇمچى - قۇمۇل يولىنى توساۋاتاتتى.

يولۋاس ۋە خوجانىياز ھاجى

قۇمۇل ئىنقىلابىدا، يولۋاس ئوزبېكنىڭ ئىككى يۈزلىمىلىك ۋەشەخسى مەنپەئەت پەرەسلىكى بىلەن ئىتتىپاقسىزلىق، بولگۇنچىلىك قىلىش جەھەتتە مۇھىم سالماقنى ئىگەللەيدۇ. بۇ توغرىدا قىسقىچە توختۇلۇش كېيىنكى باپلارنى يورۇتۇشتا ئەھمىيەتكە ئىگە.

يولۋاس ئەسلىدە بازار بېگى ھەمدە ئوردا مۇھاپىزەتچى ئاتلىق بىرىگادىنىڭ باشلىغى ئىدى. قوزغىلاڭ پارتلاپ، تۇنجى غەلىبىلەرگە ئېرىشكەن ھامان، بېشىرۋاڭ بىلەن يولۋاس ئىككىسى دېخانلار قوزغىلىڭىنى قوللاپ - قۇۋەتلەپ يوشۇرۇن رەۋىشتە قوزغىلاڭچىلارغا ئىككى ساندۇق ئوق، 3-2 يۈز ئاتلىق تاقا ئۆەتىپ بېرىدۇ. قۇمۇل شەھىرىگە ھۇجۇم قىلغاندا ئۇزلىرىنىڭ شەھەر ئىچىدىن ماسلىشىدىغانلىقىنى بىلدۈرىدۇ.

ئاز كۈن ئوتمەي يولۋاس ئىككى پارچە خەت ئۆەتكەن

قىدۇ. ئۇنىڭ بىرسى: قۇمۇل سىلكى جۇرۇيچىش شىڭشىڭ-شيادىكى جاڭ تۇەنجاڭنىڭ پولكىنى يوتكەپ كېلىپ قۇ-مۇلنى مۇداپىئە قىلماقچى بولغانلىقىنى؛ موردىكى گۇەن دېشىڭ پولكىنى باركولىگە يوتكەپ كېلىپ نومغا ھۇجۇم قىلماقچى بولغانلىقىنى؛ خېجىنكوي، جاڭ لياڭ-چىنلەرنىڭ ئىككى پولك ئەسكىرى بىرلىشىپ دازىگۇغا ھۇجۇم قىلىشقا بۇيرۇق قىلغانلىقىنى خەۋەر قىلغان خەت. ئىككىنچىسى ماجۇڭيىڭنى تەكلىپ قىلىشقا ئادەم ئەۋەتىش توغرىسىدا يازغان خەت. بۇ ئۇنىڭ ئىچىدىن ماس-لاشقانلىقىنىڭ بىر ئىپادىسى ئىدى. كېيىن جۇرۇيچىش قوزغىلاڭچىلار بىلەن سوھبەت ئوتكۈزۈش ئۈچۈن ۋەكىل ئەۋەتكەندە يولۋاس ئۇزى تۇغرىسىدا قايغۇرۇپ، "جۇ سىلىك مەندىن گۇمانلىنىپ قالدى، مېنى ئەپقېلىپ قۇتۇل-دۇرغان بولسىڭىزلار،" دىگەن تەكلىپنى قىلغاندا دىخانلار باشلىغى باقىنىياز دورغا يولۋاس قاتارلىقلارنى قولغا ئېلىپ باغلاپ ماجۇڭيىڭنىڭ بىر تەرەپ قىلىشىغا ئەۋەتىپ بېرىدۇ. ماجۇڭيىڭ ئۇنى قاماپ قويۇپ تاكى لياۋدۇڭ سوقۇشىدا پۈتىغا ئوق تېگىپ ئەنشىگە قايتىپ كەتكەن ۋاقىتتا قاماقتىن چىقىرىدۇ. قاماقتىن چىققان يولۋاس ئىلگىركى قىسىملىرىغا باشلىق بولۇپ شەرقىي تاغ را-يونىنىڭ (قورايىنىڭ) قوماندانى بولىۋالىدۇ. شۇنىڭ ئۈ-سۈلدا دىخانلار قوزغىلىڭىغا كىرىۋالغان يولۋاس بېشىرۋاڭ-نى ئوتتۇرىغا كوتۇرۇپ چىقىپ، باشباشتاقلىق قىلىدۇ. قوزغىلاڭچى قوشۇنلار ئىچىگە ئىختىلاپ سېلىپ بولگۈنچە-لىك سالىدۇ ۋە قوزغىلاڭنىڭ مەقسىدىگە خىلاپ ھال-

دا ئىنتىزامغا ئېغىر بۇزغۇنچىلىقلارنى قىلىپ بۇلاڭ - تالاڭ ئىشلىرىنى يۈرگۈزىدۇ. ئۇرۇمچى تەرەپتىن ئىچكى ئوك-كىلەرگە كېتىۋاتقان توگە كارۋانلىرىنى بۇلاڭ-تالاڭ قىلىپ بىرىنچى قېتىمدا 300، 2 - قېتىمدا 400 توگىدىكى مال، بوغا مۇڭگۈزى، ئالتۇن، كومۇشلەرنى ئولجا قىلىپ ناچار تەسىر پەيدا قىلىدۇ. 1932 - يىلى 6 - ئايدىن باشلاپ خوجانىياز ھاجى قۇمۇل دىخانلار قوزغىلىڭىنىڭ باش قوماندانى بولغاندا، يولۋاس باش قوماندانلىقىنى بويرۇقىغا بويسۇنماي شەرقىي تاقا (قورايغا) كىرىۋىلىپ بولگۈنچە-لىك، پارچىلاش ھەرىكەتلىرىدە بولىدۇ.

خوجانىياز ھاجى باش قوماندان بولغاندىن كېيىن ئىنتىپاقلىشىپ جەنۇبىي ئەسكەرلىرىگە زەربە بېرىش ئۈچۈن تاراتو يىغىنى چاقىرىدۇ. بۇ يىغىنغا، قۇرۇان دورغا سالى مەمەتنىياز دورغا، ئابدۇنىياز مىراپ، باقىنىياز دورغا، سالى دورغا، ناسىر موتىسىپ، يۈسۈپ دورغا، تو-لەن قورمال، توختىنىياز دورغا، نېرىنكىردىن توختىنىياز مىراپ، ئىمىن توخسۇن مىراپ، سادىق قورمال، خوجىنىياز باي، خوجاخۇن قاتارلىقلار قاتنىشىدۇ. بۇ يىغىندا 4 مە-سىلە قارار قىلىنىدۇ:

1 - باش قوماندان خوجانىياز ھاجىنىڭ قوماندانلىقىغا قەتئى بويسۇنۇش، ئەگەر بويسۇنمايدىغانلار بولسا، ئۇنى-داقلارنى ھەربى ئىنتىزام بويىچە چارە كورۇش.

2 - سالى دورغا بىلەن باقىنىياز دورغىنى تاشقى مۇڭغولىيىگە ئۇەتىپ قورال - ياراق سېتىۋېلىش ۋە تاشقى مۇڭغۇلىيىدىن ياردەم تەلەپ قىلىش.

3 - يولۇاسقا قاتتىق نەسىھەت بېرىپ مۇندىن كېيىن چارچىلاش ۋە بولگۇنچىلىك قىلماسلىق ئۈچۈن قۇرئان تۇتقۇزۇپ قەسەم ئىچىش.

4 - ماجۇڭيىڭنى قايتا تەكلىپ قىلىپ قۇمۇل يولىدىكى جىن شۇرېن ئەسكەرلىرىگە ئالدى تەرەپتىن تاقابىل تۇ- رۇش، حوجانىياز هاجى ئارقا يول بىلەن تۇرپانغا ئوتۇپ ئارقا تەرەپتىن هۇجۇم قىلىش.

بۇ يىغىندىن كېيىن تاشقى موڭغۇلىيىگە، سالى دورغا بىلەن باقىنىياز دورغا، ئەنشى تەرەپكە: شاقورمال، مال- كاك، ئوسمانشا، باقىنىياز، روزاخۇن، ئىسمايىل داتۇ، يېڭىداچاڭ (نىيىاز شەھرىپ) لار ۋەكىل بولۇپ يولغا چىقتى.

تاراتۇ يىغىنىنىڭ قارارىغا بىنائەن تاشقى موڭغۇ- لىيىدىن چاپسانلا ئىنكاس كەلدى. جاڭسىن دورغا، ئاباۋ، نىياز، قاسىم ئەپەندى، ئىسمايىل، زوردىن قاتارلىقلار تاشقى موڭغۇلىيىدىن كېلىپ قۇمۇل دېخانلار قوزغىلاڭىنى قوللاپ، يارەدەم بېرىدىغانلىقىنى بىلدۇردى. شۇ قېتىمدا 500 كىشىلىك هەربى كۈچ، 70 تال مىلتىق، 40مىڭ سەر پۇل يارەدەم بەردى.

جاڭسىن دورغا خوجانىياز هاجى بىلەن كورۇشۇپ ئىتتىپاقلىقنى كوپرەك تەكىتلەيدۇ: "40 بېشى، بىر تېنى بار يىلان يولدا كېتىۋاتسا ئۇ تەرەپتىن بىر ماشىنا كېلىپ قەپتۇ، ماشىنا كېلىۋاتىدۇ. بىز چەتنەپ بەرەيلى دىسە، هەر قايسى باش ئوز ئالدىغا پىكىر قىلىپ، بىرسى بىرسىنىڭ سوزىگە كىرمەي تۇرغاندا ماشىنا كېلىپ يىلان-

نى دەسسەپ مىڭىپ تاشلاپتۇ، يەنە بىر 40 تېنى بىر بې- شى بار يىلان ماشىنىنى كورۇپ دەرهال يولدىن چەتنەپ يەرگەن ئىكەن. ئۇ يىلان ئامان قەپتۇ، دېگەن مىسال- نى كورسۇتۇپ ئىتتىپاقلىقنى تەكىتلەيدۇ. ئوزىمۇ بىر قانچە قېتىملىق ئۇرۇشلارغا قاتنىشىپ كورۇپ قايتىپ كېتىدۇ.

لېكىن يولۇاس هامان ئىككى يۈزلىمىلىك قىلىپ بولگۇنچىلىك، ئىتتىپاقسىزلىق قىلىدۇ. ئۇ تولاراق ماجۇڭ- يىڭغا مايىل بولىدۇ. ماجۇڭيىڭ چىڭماستىن ئىلگىرى شەر- قىي تاغدا تۇرۇپ بىر تەرەپتىن خوجانىياز هاجىغا خەت ئۈەتسە، يەنە بىر تەرەپتىن ئۇرۇمچىدىكى جىن شۇرېنغا خەت ئۈەتىپ قوزغىلاڭچىلارنىڭ ئەهۋالىدىن مەلۇمات بېرىدۇ. ئىشەكچىلەرنىڭ باشلىغى ماموت شاڭيو دېگەن ئادەمدىن ئەشۇنداق ئىككى خىل خەت يېزىپ ماگدۇرۇپ جىن شۇرېننى كوپلەپ ئەسكەر ئۈەتىپ قوزغىلاڭنى باستۇ- رۇشنى تەلەپ قىلغان. ماموت شاڭيونىڭ ئىككى خىل خەت ئىلىپ ماڭغانلىقىنى خوجانىياز هاجى سېزىپ قىلىپ، ئاخۇن تومۇر دېگەن ئادەمنى ئۈەتىپ ماموت شاڭيونى ئاتتۇرۇپ تاشلىغان. دەمەك باشتىن ئاياق ئىككى يۈزلىمىلىك يول تۇتۇپ پۈرسەتپەرەسلىك قىلىشقا ئادەتلەنگەن يولۇاس ئاخىرقى هىساپتا ماجۇڭيىڭ قارمىغىدا لۈيجاڭ بولدى. ماجۇڭيىڭ ئۇرۇمچىگە هۇجۇم قىلغاندا، ئۇ، تۇرپاندا تۇ- رۇپ ئەسكەر تۇتۇش ۋە ئوزۇق - تۈلۈك يەتكۈزۈشتەك ئارقا سەپ خىزمىتىنى ئىشلىدى. ماجۇڭيىڭ ئۇرۇمچى ئەتراپىدىن قاچقاندا تۇرپاندىن - قۇمۇلغاقېچىپ كېلىۋېلىپ

شىك شىسەيگە تەسلىم بولدى. كېيىن ئۇنىڭدىنمۇ يۇز ئو-
رۇپ نەنجىگگە بېرىپ جياڭجيېشىنىڭ قوينىغا ئوزىنى
ئاتتى. 46 - يىللىرى ئىچكىرىدىن شىنجاڭغا قايتىپ كې-
لىپ قۇمۇلغا ۋالى ھەم سىلىك بولدى. 1950 - يىللارغا
كەلگەندە خەلق بىلەن ئاخىرىغىچە دۇشمەنلىشىپ شىزاك
ئارقىلىق تەيۋەنگە قېچىپ كەتتى.

خوجانىياز ھاجى ۋە ماجۇگىيىك

ماجۇگىيىڭنىڭ كىملىگى ھەممە ئادەمگە ئايان.
1931 - يىلى ياز ئايلىرىدا قۇمۇل دېخانلار قوزغىلىڭى
كوتۇرۇلۇپ قۇمۇل شەھرىگە ھۇجۇم قىلغان ۋاقىتلاردا، قۇمۇلدا
لېۋشىزىك قوماندانلىغىدا تۇرۇۋاتقان دەۋزىيە قۇمۇل شەھە-
رىنى كۇچلۇك مۇداپىئە قىلغان ئىدى. تاغلىقلاردا بولسا
قورال - ياراق كەم بولغانلىقتىن بېشىر ۋاك ۋە يولۋاسىنىك
تەشەببۇسى بىلەن ماجۇگىيىڭنى تەكلىپ قىلىپ قۇمۇل
شەھرىنى ئىشغال قىلماقچى بولىدۇ. شۇ يىللاردا مىللىتا-
رىست مابۇفاك تەرىپىدىن مەغلۇپ بولغان ماجۇگىيىك
سەددىچىنىڭ سىرتىغا چېقىپ قانداق قىلىشنى ۋە بارار
جايىنى تاپالماي تۇرۇۋاتقان پەيتتە قۇمۇل دېخانلار قوز-
غىلاڭچىلىرى تەرىپىدىن ئۇنى يارەدەم قىلىشقا تەكلىپ
قىلغانلىغى ئۇنىڭغا ياغدەك ياراشقان ئىدى. قالدى - قا-
تتى ئادەملىرىنى جەمىلەپ 500 دەك ئەسكەر بىلەن شىن-
جاڭغا قاراپ يولغا چىققان بولسىمۇ شىڭشىڭشاغا كەل-
گەندە ئاران 200 ئادەمى قالغان ماجۇگىيىك قىسمى

ئىرىدا بارى - يوقى 97 تال قورال بار ئىدى. قۇمۇلغا
چىقىپلا تاغلىقلار بىلەن ھەمكارلىشىپ شەھەرگە ھۇجۇم
قىلدى. قانچە قېتىم ھۇجۇم قىلىپ شەھەر دەرۋازىسىنى
پارتلاتقىلى كورگەن بولسىمۇ، لېۋشىزىك قىسىملىرى قوم
خالتىلىرى بىلەن تام سېلىپ شەھەرنى قاتتىق مۇداپىئە
قىلدى. ماجۇگىيىك بىر قىسىم ئادەم ئاجرىتىپ باردكولگە
ھۇجۇم قىلىپ قولغا چۈشۈرگەن 500 تالدەك قورال بىلەن
ئوزىنى قوراللاندۇردى، ئاندىن غەربىي تاغدىكى خوجا-
نىياز ھاجى بىلەن بىرلىكتە لياۋدۇڭدا ئۇرۇمچىدىن كې-
لىۋاتقان دۇگوجۇ بىرىگادىسىنى توساپ ئۇرۇش قىلغاندا،
غەنىمەت چۈشكەن قوراللارنى ئوز ئالدىغا تارتىپ ئىچكە-
رىگە ئېلىپ كەتتى. بۇ ئۇرۇشتا خوجانىياز ھاجى چىق
چىقىمدار بولۇپ نۇرغۇن جاپا - مۇشەققەتلەرنى تارتتى.
ھەتتا 6 - 7 ئادەمى بىلەن قېلىپ ئاتتىن ئايرىلىپ پىيادە
يول ماڭغان ۋاقىتلىرىمۇ بولدى، ماجۇگىيىك بولسا غەنە-
مەتنى كورۇپلا كوزى قىزىرىپ قورال - ياراقلارنى ئەنشى
تەرەپكە يوتكەپ كېتىپ ئوزىنىڭ ئىلگىرىكى مەغلوپ بول-
غان ئەھۋالىنى ئوڭشاشقا كىرىشكەن ئىدى. قورال - ياراق
مەسىلىسىدە قىلچىمۇ ئادىل مۇئامىلە قىلمىدى. مانا شۇ
چاغدىلا خوجانىياز ھاجىنىڭ ماجۇگىيىڭغا نىسبەتەن نارازى-
لىغى پەيدا بولغان ئىدى. 1932 - يىلى ئېچىلغان
تاراتۇ يىغىنىدا گەرچە ماجۇگىيىڭنى قايتا تەكلىپ قىلىش-
نى مۇزاكىرە قىلغان بولسىمۇ، بۇ، پەقەتلا ئۇرۇش تاكە-
تىكىسىنىڭ ئېھتىياجى ئۇچۇن ئىدى. يەنى قۇمۇل بولى-
نى توساپ ياتقان جىن‌شۇرېن ئەسكەرلىرىگە ماجۇگىيىك

ئالدى تەرەپتىن ھوجۇم قىلسا، خوجانىياز ھاجى تۇرپانغا چىقىپ ئارقا تەرەپىدىن ھۇجۇم قىلماقچى بولغان ئىدى. بۇ تەكلىپكە بىنائەن ماجۇگىيىك شۇ يىلى چىقمىدى. ئۇ، ھەر دەپ ئوز جايىدا ئەسكەرلىرىنى رەتكە سېلىپ كېيىنكى ئىشلىرىغا تەييارلىق قىلىۋاتاتتى.

1932 - يىلنىك ئاخىرلىرىدا ئالدى بىلەن پىچان ئۇرۇشى باشلانغاندا تۇرپان ئاستانىلىقلار خوجانىياز ھاجى چىقىپتۇ دەپ ئاگلاپ قوزغىلاڭنى ئاستاناىددىن باشلىۋەتتى. قوزغىلاڭچىلار تۇرپاننى ئىشغال قىلدى. 33 - يىلغا ئوتكەندە توخسۇنىدىمۇ قوزغىلاڭ كوتۇرىلىپ قاراشەھەر، كورلىلاردا غەلىبە قازاندى. شىڭشىسەي بۇچاغدا قۇمۇل يولىدا ئىدى. چاقماق تېزلىگىدە ھۇجۇم قوزغاپ قۇمۇل قوزغىلاڭچىلىرىنى باستۇرۇپ تاشلىدىم دەپ ئويلىغان شىڭشىسەي ئۇرۇمچى تەرەپكە تەلمۇرۇپ تۇراتتى. دەل شۇ ئايلاردا تۇرپان، پىچان، توخسۇنلاردا قوزغىلاڭ كوتۇرۇلگەنلىكتىن، بۇ ناھىيىلەردىكى قوزغىلاڭ ھەركەتلىرىنى باستۇرۇش ئۇچۇن قۇمۇلدىن ئۇرۇمچى تەرەپكە قايتىدۇ. ئۇنىڭ ئەسكەرلىرى قايتىپ چىققاندا، تۇرپان، پىچان قوزغىلاڭچىلىرى دەل پىچانغا ھۇجۇم قىلىۋاتقان چاغ ئىدى. قوزغىلاڭچىلار كۇچلۇك دۇشمەن بىلەن ئىككى تەرەپتىن ئۇرۇش قىلىش تەۋەككۇلچىلىك بولىدىغانلىقىنى ھېس قىلىپ قارا شەھەر تەرەپكە چېكىنىدۇ. تۇرپان قوزغىلاڭچىلىرىنىڭ باش قوماندانى مەخسۇت مۇھىتى، پولات تۇەنجاڭنىڭ مۇھاپىزىتى ئاستىدا خوجانىياز ھاجىنى تەكلىپ قىلىش ئۇچۇن قۇمۇلغا ماڭدى. مەھمۇت مۇھىتى ۋە ماشىمىڭلار قارا شەھەرگە

قاراپ كېتىدۇ. شىڭشىسەي قىسىملىرى موشۇ يۇرسەتتە پىچان، لۇكچۇن، توخسۇنلاردا دەھشەتلىك قىرغىن يۇرگۇزۇپ بىر قانچە مىڭ بىگۇنا پۇقرانى ئولتۇرۇپ پۇتۇن يۇرتنى قانغا بوياپ تاشلاپ، ئاندىن ئۇرۇمچى تەرەپكە قايتىدۇ.

1933 - يىلى 2 - ئاينىڭ ئاخىرلىرىدا خوجانىياز ھاجى تۇرپانغا چىقتى. بۇنى ئاگلىغان شىڭشىسەي پىچاندىن ئاق ئورۇس ئەسكەرلىرىنى لۇكچۇنگە ئۇۋەتىپ خوجانىياز ھاجى بىلەن ئۇرۇش قىلدى. بۇ چاغدا خوجانىياز ھاجى لۇكچۇننى تاشلاپ دىغاي تەرەپكە چېكىنىپ تەييارلىق كورۇپ تۇرغاندا مەھمۇت مۇھىتى قارا شەھەردىن قايتىپ كېلىپ بىرلىشىدۇ. بۇ ئىككى رەھبەر مەسلىھەتلىشىپ 4-ئايدا كوكيار ئارقىلىق مورى، گۇچۇڭ تەرەپكە ئوتۇپ ئۇرۇمچىگە ھۇجۇم قىلماقچى بولىدۇ. مانا شۇ چاغدا ماجۇگىيىك 2 - قېتىم شىنجاڭغا چىقىدۇ ۋەگۇچۇڭنى ئىشغال قىلىپ بىر قانچە مىڭ تال قورال - ياراق غەنىمەت ئالىدۇ، خوجانىياز ھاجى جىمسارغا ھۇجۇم قىلىپ دۇشمەنىنى قورال تاپشۇرۇشقا مەجبۇر قىلغاندا، ماجۇگىيىك ئاستىدىن مۇناسىۋەت باغلاپ كېچىسى ئەسكەر ئۇۋەتىپ 2 مىڭ تالغا يېقىن قورالنى ئېلىپ كېتىدۇ. خوجانىياز ھاجىنىڭ سوزى بىلەن ئېيتقاندا ماجۇگىيىك قورال - ياراقنى كورۇپ كوزى قىزىرىپ قالغان ئىدى. ھەممە قورالنى ئوز نەپسىگە تارتىپ ئەسكىرى كۇچىنى كوپەيتكەنلىگىگە قاراپ ماجۇگىيىڭدا باشقىچە غەرەز بارلىغىنى چۇشەنگەن خوجانىياز ھاجى قاتتىق نارازى بولىدۇ. دەل شۇ

ۋاقىتتا شىك‌شىسەي ھوكۇمىتى بو ئىككى كۇچنىك ئوتتۇرىسىدىكى زىددىيەتتىن پايدىلانماقچى بولىدۇ. شۇڭا جىمسارىدىكى خوجانىياز ھاجىغا ئەكىبەر بىلەن مەھمۇت خوجىنى، گۇچۇگىدىكى ماجۇگىيىگا ۋۇئەيچىن باشچىلىغىدىكى ۋەكىللەر ئومىگىنى ئىۋەتىدۇ. خوجانىياز ھاجى بۇ يەردە سوۋېت ئىتتىپاقىنىك ئۇرۇمچىدىكى كونسۇلىستۋاسىنىك ئادىمى مەھمۇت خوجىنىك سوۋېت ئىتتىپاقىغا ۋاكالىتەن قىلغان سوزلىرىگە قۇلاق سالىدۇ ۋە ئۇنى قوبۇل قىلىدۇ. مەھمۇت خوجا شۇنداق دىگەن ئىدى: «مەن سوۋېت كونسۇلخانىسىغا ۋەكىل بولۇپ كەلدىم. ماجۇگىيىك بەرى بىر يوقۇتىلىدۇ. ماجۇگىيىك ياپون جاھانگىرلىگىنىك قويرۇغى. ئۇنىك بىلەن بىللە بولۇش ھەر قانداق كىشىنى ھالاكەتكە ئېلىپ بارىدۇ.»

سوۋېت ئىتتىپاقىنىك ياردىمىگە، قوللاپ - قۇۋۋەتلىشىگە ئىگە بولۇپ كېلىۋاتقان قۇمۇل قوزغىلاڭچىلىرى سوۋېت ئىتتىپاقىنىك ئۇرۇمچىدە تۇرۇشلۇق كونسۇلخانىسىنىك سوزىنى ئاڭلاپ شىك‌شىسەي ھوكۇمىتى بىلەن دوستلۇق دوگۇور تۇزىدۇ. دوگۇورغا ئاساسەن جەنۇبىي شىنجاڭغا ئوتىدۇ. بۇ 1933 - يىلى 6 - ئاينىك ئاخىرلىرى بولغان ئىش. بۇ چاغدا شىك‌شىسەي 12 - ئاپرېل ئوزگىرىشى قىلىپ ھاكىمىيەت بېشىغا چىقىۋالغان، سوۋېت ئىتتىپاقى بىلەن دوستلۇق مۇناسىۋىتى ئورناتقانغا 3 ئاي بولغان ئىدى.

خوجانىياز ھاجىنىك قەشقەرغە بېرىشى ۋە ساۋۇت دامواللىنى قولغا ئېلىشى

خوجانىياز ھاجى شىك‌شىسەي بىلەن دوستلۇق كېلىشىم تۈزۈپ جەنۇبىي شىنجاڭغا قاراپ ماڭغاندا، ئۇششاق تالدا، ماشىنىك قىسىملىرى بىلەن بىر مەيدان ئۇرۇش قىلىدى. بۇ ئۇرۇشتا غەلبىە قىلغان خوجانىياز ھاجى قارا شەھەردىن ئوتۇپ كۇچار تەرەپكە قاراپ ماڭدى. مەغلۇپ بولغان ماشىنىك باغراش كولى ئارقىلىق تۇرپان تەرەپكە ئوتۇۋېلىپ مافۇيۇەنگە 3 تۇەن ئەسكەر بىلەن خوجانىياز ھاجى‌قىسىملىرىنى‌قوغلاشقا، قەشقەرغە بېرىپ‌قەشقەر يېڭىشەھەرنى مۇھاسىرىدە قالغان ماجەنسائىنى قۇتقۇزۇشقا بۇيرۇق بەردى. شۇنىك‌بىلەن جەنۇبىي شىنجاڭدا گويا خوجانىياز‌ھاجى‌قاچقان، مافۇيۇەن قىسىملىرى قوغلىغان بىر ۋەزىيەت بارلىققا كەلدى.

ئەسلىيەتتە مافۇيۇەنىنىك ئەسكىرى كۇچى ئون نەچچە ئاپتوموبىلغا سىغىدىغان پىيادە ئەسكەر بىلەن بىر قانچە يۈز ئاتلىق ئەسكەردىن ئىبارەت بىرەرمىك كىشىلىك قوشۇن ئىدى. خوجانىياز ھاجىنىك قول ئاستىدا 3-2 مىڭدىن ئارتۇق ئاتلىق ئەسكەر بار ئىدى. ئەگەر راۋۇرۇس سوقۇش قىلىدىغان بولسا مافۇيۇەن قىسىملىرىنى تەسۋۇپ قويۇش ياكى يوق قىلىۋېتىش تامامەن مۇمكىن ئىدى. خوجانىياز ھاجى سوقۇش قىلماستىن قەشقەر تەرەپكە قاراپ ماڭدى.

خوجانىياز ھاجى ئاقسۇدا سوۋېت ئىتتىپاقىدىن ھەربىي قورال - ياراق ياردەم ئالدى. ئەسكەر سانىمۇ كوپ ئىدى.

دى. ئاقسۇغا خوتەن قىسىملىرى، قەشقەردىن تومۇرسىجاڭ-
دىن قالغان قىسىملار، ئاقسۇدىكى باي سىجاڭنىڭ ئەسكەر-
لىرى بولۇپ ئاز كام 5 - 4 مىڭ كىشىلىك كۈچ توپلانغان،
قورال - ياراق، ئوق - دورا تولۇقلانغان ئىدى. ئاقسۇ
قارا يۇلغۇندا مافۇيۇەن قىسىملىرىنى توساپ زەربە بەر-
مەكچى بولدى. بىراق ئۇرۇشنىڭ باشلانمىسىدا باي سە-
جاڭغا ئوق تىگىپ ئولدى. شۇ مۇناسىۋەت بىلەن ئۇرۇش-
نى داۋام قىلدۇرماستىن ئۇچتۇرپان قاخشال يولى بىلەن
قەشقەرغە يۇرۇپ كەتتى. خوجانىياز ھاجى قەشقەرغە بېرىش-
قا ئالدىرايتتى. چۈنكى شۇ ۋاقىتلاردا (1933 - يىلى 11-
12 - ئايلاردا) قەشقەر ۋەزىيىتى ئىنتايىن مۇرەككەپ بو-
لۇپ كەتكەن ئىدى. بولۇپمۇ ماجۇڭيىڭ قىسىملىرىنىڭ
تومۇر سىجاڭنى ئولتۇرۇپ قويغانلىغىغا خاپا بولغان ئىدى.
قەشقەرغە تېز يېتىپ بېرىپ ئىنتىقام ئېلىشقا ئالدىرايتتى.
يەنە بىر تەرەپتىن ساۋۇت دامولا باشچىلىغىدا «شەرقىي
تۈركىستان ئىستىقلال جۇمھۇرىيىتى» قۇرۇلۇپ ئىشنى مۇرەك-
كەپلەشتۈرۈۋەتكەن ئىدى. خوجانىياز ھاجى قەشقەرغە يېتىپ
بېرىپلا يېڭى شەھەردىكى ماجەنسىڭ قىسىملىرىغا ھۇجۇم
قوزغىدى. ئۇرۇش ئۇزۇنغا سوزۇلدى ۋە شىددەتلىك بولدى.
شۇ ئەسنادا ئاقسۇ تەرەپتىن مافۇيۇەن قىسىملىرى قەشقەرغە
يېقىنلاپ كېلىپ ھۇجۇم باشلىدى. ئۇنىڭغا ئەگىشىپلا
ئۇرۇمچى تەرەپتىن مەغلۇپ بولۇپ چېكىنگەن ماجۇڭيىڭنىڭ
چوڭ قوشۇنلىرىمۇ ئارقىمۇ - ئارقا يېتىپ كەلدى. شۇ سە-
ۋەپتىن بىر مەزگىل قەشقەرنى بوشۇتۇۋېلىپ بېرىشكە توغرا
كەلدى. خوجانىياز ھاجى ئاتۇش ئارقىلىق ئەركەشتامغا
باردى. مەھمۇت سىجاڭ ئەسكەرلىرىنى باشلاپ يېڭىسار،

يەكەن تەرەپكە كەتتى. ماجۇڭيىڭنى قوغلاپ كەلگەن
سوۋېت قىزىل ئارمىيىسى مارالۇبشىغچە كېلىپ توختاپ
قالدى. قىسمەن مەلۇماتلارغا قارىغاندا قەشقەردە ئىنگلىز
ۋە باشقا ئەللەرنىڭ كونسۇلخانىلىرى بولغاچقا ئېھتىيات
يۈزىسىدىن توختاپ قالغانمىش.

خوجانىياز ھاجى ئەركەشتامدا تۇرغان بىر ئايدەك
ۋاقىتتا سوۋېت ئىتتىپاقى ھوكۈمىتى ناھايىتى ياخشى مۇئا-
مىلە قىلغان. كوپلىگەن ھەربىي - مەمۇرى ئەربابلار كېلىپ
خوجانىياز ھاجى بىلەن سەممىي كورۇشكەن. قايسىلا ئەرباب
كورۇشكەندە خوجانىياز ھاجىنىڭ ھەممە ئىشىنى ماختاپ
كوككە كوتەرسە، ساۋۇت دامولا ھوكۈمىتىگە پەخرى
"رەئىس جۇمھۇر" بولغانلىغىنى ئەيىپلەپ سوز قىلاتتى.
ئۇنىڭ ئۇستىگە شىڭشىسەي ھوكۈمىتى ئۇرۇمچىدىن
تېلېگىرام - ئالاقىلار ئۈزەتمەي ساۋۇت دامولىنى قولغا
ئېلىش ۋە «شەرقى تۈركىستان ئىستىقلال جۇمھۇرىيىتى»
ھوكۈمىتىنى تارقىتىۋېتىش توغرىسىدا بۇيرۇق قىلاتتى.
خوجانىياز ھاجى ساۋۇت دامولا ھوكۈمىتىنىڭ باشباشتاقلى-
غىنى نەزەردە تۇتۇپ يەكەن تەرەپتە تۇرۇۋاتقان مەھمۇت
سىجاڭغا ساۋۇت دامولىنى قولغا ئېلىش توغرىسىدا بۇيرۇق
چۈشۈردى، مەھمۇت سىجاڭ، غوپۇر تۆەنجاڭغا بۇيرۇق
چۈشۈردى. غوپۇر تۆەنجاڭنىڭ ئادەملىرى بېرىپ ساۋۇت
دامولىنى قولغا ئالدى. دەل شۇ ئاخشىمى قولغا ئېلىش
ئۇچۇن بارغانلاردىن بىر كىشى ھازىرمۇ ھايات بار. بۇلار
ساۋۇت دامولىنىڭ يېنىنى ئاختۇرغاندا 10 سومىلۇق تىللا-
دىن 12 سى چىققانلىغىنى ئېيتىپ بېرىدۇ. خوجانىيازھاجى
ئەركەشتامدىن يەكەنگەكەلگەندە ماجۇڭيىڭ قىسىملىرى

قۇتراپ يەنە ھۇجۇم قىلىشقا ئاتلىنىدۇ. بۇ چاغدا خوجا-
نىياز ھاجى ۋە مەھمۇت سىجاڭلار يەكەن دەريياسىنى بويـ-
لاپ ئاقسۇغا كېلىدۇ. خوجانىياز ھاجى جەنۇبىي شىنجاڭ
باۋۇبي زۇڭسىلىك (گارنىزون قوماندانى) ئۇنۋانىدا بىلەن
ئاقسۇدا بىر مەزگىل تۇرىدۇ. بۇ چاغدا، ماجۇڭيىڭ بىر
قىسىم ئادەملىرى بىلەن سۇۋېت ئىتتىپاقىغا ئوتۇپ
كېتىدۇ. ئۇنىڭ قالدۇق ئەسكەرلىرى ماخۇسەن باشچىلىـ-
غىدا خوتەن تەرەپكە جەملىنىدۇ. شىڭشىسەي ھوكۇمىتى
بىلەن ۋاقىتلىق كېلىشىم تۈزۈپ پوسكام ناھىيىسىنى بىتەرەپ
رايون قىلىپ پوسكامنىڭ ئۇ تەرىپىدە ماخۇسەن، پوسكام-
نىڭ بۇ تەرىپىدە شىڭ شىسەي قىسىملىرى تۇرىدۇ،
قەشقەردە شىڭ شىسەي ئۇيغۇر-تىكەن لېيۇبىڭ دىگەن
كىشى جېڭبېي سىلىك (گارنىزون قوماندانى)، مەھمۇت سى-
جاڭ بولسا جېڭبېي فۇ سىلىك (مۇئاۋىن گارنىزون قوماندا-
نى) قوشۇمچە 6 – دىۋىزىيىنىڭ سىجاڭى بولىدۇ. ساۋۇت
داموللىنى ئاقسۇغا ئېلىپ كېلىپ نەزەر بەنت قىلىدۇ. بۇ
ئادەم ۋالى مەھكىمىسىدە نامىزىنى ئوقۇپ بىر مەزگىل
تۇرغاندىن كېيىن ئۇرۇمچىگە ئىۋەتىپ بېرىلىدۇ.

خوجانىياز ھاجىنىڭ مۇئاۋىن رەئىس بولۇپ ئۇرۇمچىگە كېلىشى

خوجانىياز ھاجى يەكەندىن ئاقسۇغا كېلىپ تۇرۇۋاتـ-
قان مەزگىلدە شىڭشىسەي ھوكۇمىتى خوجانىياز ھاجىنى
شىنجاڭ ئولكىلىك ھوكۇمەتكە مۇئاۋىن رەئىسلىققا تەيىنـ-
لەپ شۇ ۋاقىتتىكى گومىنداڭ مەركىزى ھوكۇمىتىنىڭ
تەسدىقىدىن ئوتكۈزۈپ ئۇرۇمچىگە تەكلىپ قىلىدۇ. خوجا-

نىياز ھاجى بۇ تەكلىپنى رەت قىلىپ ئاقسۇدا تۇرۇۋېرىشنى بىلدۈرىدۇ. مەھمۇت سىجاڭمۇ ئۇ كىشىنىڭ ئۇرۇمچىگە بېرىشىغا قوشۇلمايدۇ. سۇۋېت ئىتتىپاقىنىڭ ئۇرۇمچىدە تۇرۇشلۇق كونسۇلى ئەفرىسسۇ ئاتايىن ئاقسۇغا بېرىپ خوجانىياز ھاجىغا تولۇق كاپالەتلىك قىلىۋېرىشنى ئېيتىپ ئۇرۇمچىگە بېرىشقا نەسىھەت قىلىدۇ. ئاندىن بۇ ئوتتۇرىدا توختام تۈزۈشىدۇ. بۇ توختام خەنزۇچە، روسچە، ئۇيغۇرچە ئۈچ خىل يېزىلغان بولۇپ، توختامنامە بويىچە ئۇرۇمچىگە كېلىشكە ماقۇل كېلىدۇ. بۇ توغرىدا مەھمۇت سىجاڭ بىلەن مەسلىھەتلىشىش ئۈچۈن ئايرۇپىلان بىلەن مارالۇبشى تەرەپكە بارغان ۋە شۇ ئايرۇپىلان سەپىردە ئايرۇپىلان ھادىسىسىگە ئۇچراپ پۈتۈن بىر ئاز ناكا بولغان ۋەقەلەر شۇ چاغدا پەيدا بولغان ئىدى.

1934 – يىلى 8 – ئايلاردا خوجانىياز ھاجى بىر قانچە ماشىنا بىلەن ئۇرۇمچىگە كېلىپ ھازىرقى 2 – دوختۇر خانىسىنىڭ ئالدىدىكى شاڭيەجۇي قورا قىلىۋالغان قوراغا چۈشۈپ جايلاشتى. ھامىتخان لۇيجاڭ 200 گە يېقىن ئاتلىق ئەسكەرنى باشلاپ 9 – ئايلاردا يېتىپ كەلدى.

خوجانىياز ھاجى ئۇرۇمچىگە كېلىپ ئولكىلىك ھوكۇمەتنىڭ مەجلىسلىرىگە قاتنىشىپ تۇردى. بۇ ۋاقىتتا ئۇرۇمچى ئولكىلىك ھوكۇمەت ئورۇنلىرىدا سۇۋېت ئىتتىپاقى مۇشاۋىرلىرى بولغاندىن تاشقىرى خوجانىياز ھاجىنىڭ يېنىدىمۇ، ئەزىزەمخانتورە، قاسىم ئەپەندى (روس تىلى تەرجىمان)، ئابدۇكېرىمخان مەخسۇم، ئاقمۇللا قاتارلىق مۇھىم ئادەملەر بار ئىدى.

خوجانىياز ھاجى ئۇرۇمچىگە كېلىپ ئاز ۋاقىت ئوتـ-

كەندىن كېيىن، سوۋېت كۇنسۇلىستىۋاسى تەرىپىدىن خوجانىياز هاجىغا سىياسى دەرس ئوتتى. ئىھتىمال سوۋېت سوتسىيالىستىك ئىنقىلاپ تارىخى قاتارلىق دەرسلەردىن لېكسىيە ئوتكەن بولۇشى كېرەك. بۇ دەرسلەرنى مەنسۇر ئەپەندى بىلەن سېيىت هاجىلار ئوتكەن ئىدى.

خوجانىياز هاجى ئۇرۇمچىگە كېلىپ ئايلار ئوتكەنسېرى ئوزىنىڭ تومۇر خەلپىنىڭ ئىزىنى دەسسەپ ئالدىنىپ كېلىپ قالغانلىغىنى هىس قىلىشقا باشلىدى. هوكۇمەت ئىشلىرىنىڭ ئەرزىمەس بىرئورۇنىدا هوقۇقسىز هالەتتە تۇرۇۋاتقانلىغىنى، ئەمىلىي كۈچ ۋە نەزەرى بىلىم جەهەتلەردە توۋەن ئىكەنلىگىنى، ئاساسلىق هوقۇق ئۇرۇنلىرى مەسىلەن هەربى كۈچ، مالىيە، ئېچكى ئىشلار نازارىتى قاتارلىق هوكۇمەتنىڭ جان تومۇرى شىڭشىسەيىنىڭ قولىدا ئىكەنلىگىنى تەدرىجى چۈشىنىشكە باشلىدى. ئۇز ئەتراپىدىكى ئىشەشلىك ئادەملىرىنىڭمۇ تەدرىجى يوسۇندا ئىشەنچ قىلغىلى بولمايدىغان ئادەملەرگە ئايلىنىپ كېتىۋاتقانلىغىنى كورۇپ 1 - دىن ئۇرۇمچىگە كەلگەنلىگىگە پۇشمان قىلسا، 2 - تەرەپتىن ئۇمىتسىزلىككە گىرىپتار بولغان ئىدى. شۇ سەۋەپتىن ئۇ كىشى باشقا ئىشلار بىلەن كارى بولماستىن ئوز قەسىردە تولاراق شاخمات ئويناىدىغان، بەزىدە ئىچى پۇشسا، ساي ئوپا ۋە ئولامباي سايلىرىغا ماشىنا بىلەن چىقىپ كىيىك قوغلاپ ئاۋىلايدىغان ئىشلار بىلەن شۇغۇللانىدى. يەنە بىر ئازۋاقىت ئوتكۈزۈپ، هوكۇمەت ئىشلىرىدىن ئوزىنىڭ تارتقان هالىدا سوددىگەرچىلىك قىلىدىغان بولدى، 1935 - يىلى ياز ئايلىرىدا ئوزى ئۇستىدە تۇرۇپ داۋانچىك كوۋرۇگىنى ياساتتى، بۇكوۋرۇكنى كىشىلەر هازىرغىچە خوجا-

نىياز هاجىنىڭ كوۋرۇكى دەپ ئاتاپ كەلمەكتە. 36 - يىللىرى تۇرپانغا چۈشۈپ پاختا زاۋۇتى قۇرۇلۇشىنى ئېلىپ بارىدى.

شىڭشىسەي هوكۇمىتى بولسا 33 - يىلى هاكىمىيەت بېشىغا چىقىپ، ئۇرۇمچىنى مۇهاسىرە قىلىۋالغان ماجۇڭيىڭ قىسىملىرىنى «ئالتايسكى»، «تارباغاتايسكى» نامىدا يارەمگە كەلگەن سوۋېت قىزىل ئارمىيىسىنىڭ كۇچى بىلەن سۇرۇپ توقاي قىلىپ خوتەنگە ئاپىرىپ، خوجانىياز هاجىنى ئۇرۇمچىگە ئېلىپ كېلىپ سەرەمجانلاشتۇرغاندىن كېيىن ئوز هاكىمىيىتىنى مۇستەهكەملەش ئۈچۈن پىلان بويىچە 4 باسقۇچقا بولۇپ باستۇرۇش ئىشلىرىنى ئىشلەمەكتە ئىدى:

1 - باسقۇچتا: سوۋېت ئوكتەبىر ئىنقىلاۋىدا روسىيەدىن شىنجاڭغا قېچىپ كېلىۋالغان ئاق ئورۇس (ئاقلار) كۇچلىرىنى تازىلاش.

جەن شۇرېن هوكۇمىتى ئۇرۇمچىنى مۇهاپىزەت قىلىش، قۇمۇل دېخانلار قوزغىلىڭىنى باستۇرۇش، تۇرپان، پىچان، توخسۇندىن ئىبارەت ئۇچ ناهىيىدە قانلىق قىرغىن يۇرگۈزۈش ئىشلىرىدا ئاق ئورۇسلار كۈچىدىن پايدىلانغان ئىدى. شۇنىڭدەك 33 - يىلى 12 - ئاپرىلدا سىياسى ئوزگىرىش قىلىپ جەنشۇرېننى قوغلاپ شىڭشىسەينى هاكىمىيەت بېشىغا چىقارغانلارمۇ يەنە شۇ ئاق ئورۇسلار ئىدى. شىڭشىسەي هاكىمىيەت بېشىغا چىقىقاندىن كېيىن بىرىنچى قەدەمدە ئاق ئورۇس گېنېرالىنى يوق قىلىپ، ئادەتتىكىلىرىنى قورالسىزلاندۇرۇپ تارقىتىۋەتتى. بۇ بىرىنچى باسقۇچتىكى تازىلاش بولۇپ هېسابلىنىدۇ.

2 - باسقۇچتا: ئوسمان ئېلى (ئوسمان قىرغىز) ۋە يۇسۇپجان، سېتىۋالدىجان پولكلىرىنى قورالسىزلاندۇرۇش، ئوسمان سىجاڭنىڭ قوشۇنلىرى بىلەن يۇسۇپجان، سېتىۋالدىجانلارنىڭ ئوزبېك پولكى مۇرەككەپ قىسىملاردىن ھىساپلىناتتى. ئۇلارنىڭ تەركىۋىدە سوۋېت سوتسىيالىستىك ئىنقىلاۋى دەۋرىدە ئوزبېكىستان ۋەقازاقىستان ۋادىلىرىدا ئوزۇن يىل «باسمىچى» لىق ھەركەتلىرىدە بولۇپ ئەك ئاخىرىدا سوۋېت يېرىدە تۇرالماي شىنجاڭغا ئوتۇپ جان ساقلاۋاتقانلار كوپ ئىدى. شۇنىڭ ئۈچۈن بۇ ئىككى بولۇك كۇچنى قورالسىزلاندۇرۇپ باشلىقلىرىنى جازالاش زورۇر ئىدى. ئوسمان ئېلىنى قەشقەردە مەھمۇت سىجاڭ دېۋزدىيە شتاۋىدا قولغا ئالدى. ئوسمان ئېلى بىر نەپەر ئادەمى بىلەن كابېنتقا كىرگەندە مەھمۇت سىجاڭنىڭ ئادەملىرى تۇتۇشقا ھەركەت قىلغاندا ئوسماننىڭ ئادەمى قارشىلىق كورسەتمەكچى بولدۇ. بۇ چاغدا ئوسمان ئېلى ئۇنىڭغا: «قارشىلىق كورسەتمە، بولار ئىش بولدى!» دىگەن. ئوسمان ئېلى، توختى، ئوراز قاتارلىقلارنى قەشقەردە قولغا ئېلىپ ئۇرۇمچىگەيوللاپ بەرگەن. ئۇلارنىڭ پۇتىغا كىشەن، قولغا كويزا سېلىپ ئوچۇق ماشىندا ئۇرۇمچىگە يەتكۈزۈپ كەلىپ تۇرمىگە تاشلىدى. بۇ، 1935 - يىلى ياز ئايلىرىدىدىكى ئىش. ئۇنىڭ قالغان ئەسكەرلىرىنى قورالسىزلاندۇرۇپ تارقىتىۋەتتى.

يۇسۇپجان، سېتىۋالدىجان باشچىلىغىدىكى ئوزبېك پولكىنى قەشقەردىن ئاقسۇغا يوتكەيدۇ. مەزكور پولك بۇيرۇقىغا بىنائەن 6 دېۋزدىيىنىڭ سەنمۇجاڭى نەمەت خەلپەتنىڭ ھەمراھىغا يولغا چىقىپ مارالۇبشى ئەترا-

پىغا كەلگەندە شىڭشىسەي ھوكۇمىتىنىڭ تەكلىۋى بويىچە سوۋېت قىزىل ئارمىيىسى ئايرۇپلان، تانكىلارنىڭ ھىمايىسى ئاستىدا ئوزبېك پولكىنى مۇھاسىرىگە ئېلىپ قورالسىزلاندۇردى. پولكوۋنىك يۇسۇپجان بىر نەچچە ئادەمى بىلەن مۇھاسىرىنى بۇزۇپ چولغە قاچقاندىن تاشقىرى، قالغان قىسىملار قورال تاپشۇرۇپ ھوكۇمەتنىڭ ئورۇنلاشتۇرۇشىغا بويسۇندى. پولكنىڭ قىسمەن باشلىقلىرى جازالاندى. كوپ قىسمى تارقىلىپ ھەر خىل يوللار بىلەن ھايات كوچۇردى.

خوجانىياز ھاجىنىڭ قولغا ئېلىنىشى ۋە مەھمۇت سىجاڭنىڭ چەتكە قېچىش ئەھۋالى

شىڭشىسەي ھوكۇمىتى يۇقۇرقى ئىككى باسقۇچلۇق تازىلاش ھەركىتىنى ئۇنۇملۇك ئورۇنلىغاندىن كېيىن 3 - باسقۇچلۇق تازىلاشقا جىددى ھازىرلىق كورۇشكە باشلىدى. چېگرا ئىشلىرى باشقارمىسى ۋە جامائەت خەۋپسىزلىگى باشقارمىلىرىنى قۇرۇپ ئوزىنىڭ ئىشپىيونلۇق تورىنى قۇردى ۋە ساقچى خادىملىرىنى كۇچەپ تەربىيىلەپ يېتىشتۇردى، ساقچى ئىدارە قۇرۇلمىلىرى ۋە تۇرمە قۇرۇلۇشلىرىنى پۇختا قەدەم بىلەن ئىشلىدى.

قەشقەردە تۇرۇۋاتقان مەھمۇت سىجاڭنىڭ ئەترا-پىدىكى كۇچلارنى پارچىلاش ۋە ئاجىزلىتىش ئىشى جىددى ئىشلەندى. مەھمۇت سىجاڭ قوماندانلىغىدىكى دېۋزدىيىگە سوۋېت ئىتتىپاقى ردبالكىن ئىسمىلىك ھەربى ئەمەلدارنى مۇشاۋىرلىققا تەيىنلەپ ئۇۋەتتى؛ ئەھمەت تۇەنجاڭ، قۇربان

سەئىدى قاتارلىق مۇھىم كىشىلەرنى سوۋېت ئىتتىپاقىغا ئوقۇشقا ئەۋەتتى؛ غوپۇر تۆەنجاڭ قاتارلىق كىشىلەرنى ئۇرۇمچىگە چاقىرتىپ شىڭ زۇبەن كۆرسىدا تەلىم تەربىيە بەردى. بۇ كۆرسقا مەنسۇر ئەپەندى دەرس ئوتەتتى. دىنى ساھەدىن ئابدۇغوپۇر داموللىنى ئۇرۇمچىگە ئەكىلىپ تەربىيە قىلغاندىن كېيىن، بۇ كىشى 6 بۈيۈك سىياسەتنى قۇرئان ھەدىسلەرى بىلەن شەرھىلەپ كەڭ كولەمدە تەشۋىق قىلىشقا باشلىدى. ھەتتا ئەيمەنمەستىن، مۇھەممەت پەيغەمبەردىن كېيىن دۇنياغا پەيغەمبەر كېلىدىغان بولسا، «شىڭدۇبەن جاناپلىرى پەيغەمبەر بولاتتى» دەپ تەشۋىق قىلدى. شۇ سەۋەپتىن مەھمۇت سەجاڭ ئۇ كىشىنى ئۇلتۇرتەۋەتتى. قەشقەرنىڭ ئوزىدە شىڭ شىسەي ھوكۇمىتىنىڭ ساقچىلىرى ئوز كەسپى پائالىيەتلىرى بىلەن ۋەھىمە تۇغدۇرۇشقا، ھەممە جەھەتتىن جىددىلىك پەيدا قىلىشقا باشلىدى. مۇنداق ئەھۋال ئاستىدا مەھمۇت سەجاڭ ۋەزىيەتنىڭ بارغانسېرى چىگىپ كېتىۋاتقانلىغىنى چۈشۈنۈپ چەتئەلگە قېچىپ كېتىش خىيالىغا چۈشتى. دەل شۇ چاغدا شىڭ شىسەي مەھمۇت سەجاڭنى ئۇرۇمچىگە تەكلىپ قىلىپ ئارقىمۇ-ئارقا تېلىگىرام يوللاشقا باشلىدى. ئۇنىڭ پىلانىدا مەھمۇت سەجاڭنى ئۇرۇمچىگە چاقىرىپ كېلىپ خوجانىياز ھاجى بىلەن بىر ۋاقىتتا قولغا ئالماقچى ئىدى. بۇ پىلان ئەمەلگە ئاشمىدى. مەھمۇت سەجاڭ 1937 - يىلى 4 - ئاينىڭ 2 - كۈنى قەشقەرنى تاشلاپ چەتكە قېچىپ كەتتى. شىڭ شىسەينىڭ 3 - باسقۇچتا تازىلىماقچى بولغان پىلانى ئەمەلگە ئاشماي 4 - باسقۇچتا

تازىلىماقچى بولغان ماخۇسەن قىسمىلىرىنى تازىلاشقا كىرىشىپ كەتتى.

مەھمۇت سەجاڭ قاچقاندىن كېيىن ئۇنىڭ قول ئاستىدىكى قىسمىلار ئابدۇنىياز (بۇ كىشى توخسۇنلۇق بوۋاۇپ غوپۇر تۆەنجاڭ پولكىدا لىيەنجاڭ ئىدى. ئۇ بىردىنلا سەجاڭ بولۋالدى) سەجاڭ باشچىلىغىدا ماخۇسەن قىسمىلىرى بىلەن بىرلىشىپ شىڭشىسەيگە قارشى ئۇرۇش قوزغىدى. ئۇلار قەشقەر، ئاقسۇ، كۇچار قاتارلىق ئوچ نۇقتىدا شىددەتلىك ھۇجۇم باشلىدى. شىڭشىسەي ھوكۇمىتى بۇلارنى ئىسيانچىلار دەپ ئاتىدى. شۇنىڭ بىلەن بىر ۋاقىتتا بۇ «ئىسيانچىلار» غا تاقابىل تۇرالمايدىغانلىغىنى چۈشۈنۈپ سوۋېت ئىتتىپاقىدىن ھەربىي ياردەم سورىدى. سوۋېت ئىتتىپاقى شىڭشىسەينىڭ تەلىۋىگە بىنائەن ئەسكەر كىرگۈزۈپ ئاخىرقى ھىساپتا «ئىسيانچىلار»نى باستۇرۇپ تاشلىدى.

شۇ يىلى 10 - ئاينىڭ 12- كۈنى ئۇرۇمچىدە خوجانىياز ھاجىنى قولغا ئالدى (بۇ نوۋەتتە يەنە جاڭشىڭ، ماشىياۋۇ، مەنچۇكزاپ قاتارلىق ھەر مىللەت ئەربابلىرىنى قولغا ئېلىپ تۇرمىگە تاشلىدى. شىنجاڭ بويىچە 800 دىن ئارتۇق ئادەمنى تۇرمىگە ئالدى). خوجانىياز ھاجىنى قولغا ئېلىشتىن 2 كۈن ئىلگىرى گومىنداڭ ھوكۇمىتى تەرىپىدىن چىڭ لىفۇ كەلگەن ئىدى. شىڭشىسەي شۇنىڭ شەرىپىگە بىرىلگەن زىياپەت ئۇستىدە خوجانىياز ھاجى باشلىق بىر قانچە كىشىنى قولغا ئالدى. خوجانىياز ھاجى بىلەن بىللە كىرگەن 30 دەك مۇھاپىزەتچى ئەسكەرلەرنىمۇ قورالسىزلاندۇرغان ئىدى. ئاندىن شىڭشى

سەينىك رۇخسىتى بىلەن ياقۇپ سەنمۇ، ئالتۇن سوپى، ئاق سوپى، ئاق موللا قاتارلىقلار دوبەن مەھكىمىسىگە كىرىپ خوجانىياز ھاجى بىلەن كورۇشىدۇ. بۇلار كىرگەندە خوجانىياز ھاجى، ماشياۋۇ، يۇنۇسبەك (يۇۋدىنبەك)، مەنچوكزاپ، تاھىر بەك دېگەنلەر بىر ئويدە ئولتۇرغان ئىكەن. كورۇشكىلى كىرگەنلەرگە شىك شىسەي: "پۇتۇن قورال-ياراقلارنى تاپشۇرغاندا خوجانىياز ھاجى ئاندىن چىقىپ كېتىدۇ. سىلەر خوجانىياز ھاجىنىك بۇيرۇقى بىلەن قوراللارنى تىزدىلاپ كېلىپ تاپشۇرۇڭلار!" دەپ شەرت قويىدۇ. شەرت بويىچە يۇقۇرقى كىشىلەر بارلىق قوراللارنى تىزدىلاپ ئېلىپ كىرگەندە ئۇ كىشىلەرنىمۇ تۇتۇپ قولغا ئالىدۇ.

شىك شىسەينىك بۇيرۇغى بىلەن ناسىر بەك، ئابدۇ-ۋايىت خوجا، زايىتخان خوجا، لى فۇلىك، لى يېڭچىلەر-دىن ئىبارەت 5 كىشىلىك مۇساپىرە ھەيئىتى تەشكىل قىلىپ خوجانىياز ھاجىنىك بارلىق دۇنيا - دەپنە، مال-مۇلۇكلىرىنى كوزدىن كوچۇرۇپ پىچەتلىدى. مەنسۇر ئەپەندى كېلىپ خوجا نىياز ھاجىنىك خەت-چەكلىرى سېلىنغان كىچىك ساندۇقنى ئېچىپ بارلىق خەت-چەكلەرنى ئېلىپ كەتتى.

قولغا ئېلىنىپ بىر ھەپتىدىن كېيىن رۇخسەت بىلەن كۇرۇشكىلى كىرگەن زىياۋۇدىنغا خوجانىياز ھاجى: "مەن ئۇرۇمچىگە كېلىشتە كونسۇل ئەفرىپسىۋنىك سوزىگە ۋە ئۇ-نىك كاپالەتلىك قىلىشىغا ئىشىنىپ كەلگەن. ئەمدى بۇ شىك دۇبەن مۇنداق قىلمۇاتمدۇ، بېرىپ، سوزلىشىپ كورۇڭ-لار!" دېگەن سوزنى قىلىدۇ. بۇ سوزگە بىنائەن زىياۋۇ-

دىن ئۇرۇمچىدە تۇرۇشلۇق سوۋېت كونسۇلى ئەفرىپسىۋ بىلەن بورۇشكەنە، ئەفرىپسىۋ ھەيران بولغان ھالدا: "بىزنىك كۇ ئ شلاردىن خەۋىرىمىز يوق ئىكەن. سۇرۇشتە قىلىپ كورەيلى" دەپ قايتۇرىدۇ. ئارىدىن 2 كۇن ئوتمەي كونسۇل ئالمىشىپ ئەفرىپسىۋنىك ئورنىغا باشقا بىر كىشى كونسۇل بولۇپ كېلىدۇ. شۇنىك بىلەن گېزىت-ژورنالالاردا خوجا-نىياز ھاجىنىك جىنايەتلىرى ئېلان قىلىنىدۇ. ھەتتا خوجانىياز ھاجىنىك ئوغلى سەدۇللا نامىدىن ئاتىسىنى خائىن، ياپون جاھانگىرلىگىنىك قۇيرۇغى، ئۇ مېنىك ئاتام ئەمەس دېگەندەك ماقالىلارمۇ بېسىلىپ چىقىدۇ.

خوجانىياز ھاجى بىر ئاز ۋاقىتتىن كېيىن ئاغرىپ قالىدۇ. بۇ چاغدا شىك شىسەينىك رۇخسىتى بىلەن چوك خوتۇنى قەمىسەر خېنىم تۇرمىگە كىرىپ بىرەر يىل ھال-دىن خەۋەر ئالىدۇ. كېيىنچە بۇ ئىشلار بارغانسېرى چى-كىپ بۇ توغرىدا ئېغىز ئاچقىلىمۇ بولماي قالىدۇ. شىك-شىسەينىك تۇرمىسىدە يېتىپ، سوۋېت ئىتتىپاقىدىن يار-دەمگە كەلگەن مەخپى سوت ھەيئەتلىرىنىك قولداسوتلىنىپ ئا-خىرى ئولۇمگە ھوكۇم قىلىندى. ج خ باشقارمىسىدا تەرجىمان ھەم كاتىپ بولۇپ ئىشلىگەن شى يۇەنپۇ (شۇە-نىك "مەخپى سوت ھەيئىتى" توغرىسىدا يازغان ئەسلە-مىسىگە قارىغاندا خوجانىياز ھاجى، ماشياۋۇ قاتارلىق 108 نەپەر گۇناكارنىك ئولۇمگە بۇيرۇلغان ھۇكۇمى موس-كۇادىن تەستىقلىنىپ كەلگەندىن كېيىن ھاشىم ھاجى نىك كاپالەتلىك قىلىشىغا ئىشىنىپ ئۇلارنى سىرتماق سېلىپ بوغۇپ ئولتۇرگەنلىگى مەلۇم. مەيلى قانداق بولمىسۇن 1931 - يىلى قۇمۇل دېخانلار قوزغىلىڭىنىك رەھبىرى

شىنجاڭ ئولكىلىك ھوكۈمەتنىڭ مۇئاۋىن رەئىسى بولغان خوجا نىيازھاجى جالالاتلار تەرىپىدىن ئەنە شۇنداق ئولتۇرۇلدى.

خوجا نىياز ھاجىغا ئومۇمى باھا

يۇقۇرىدا بىز خوجانىياز ھاجىنىڭ قىسقىچە تەرجىمە ھالىنى كۆزدىن كۆچۈرۈپ ئوتتۇق. ئۇنىڭدىن بىز شۇ ھەقتە تۆۋەندىكى چۈشەنچىگە كېلىمىز:

1 - قۇمۇل دېخانلار قوزغىلىڭى زۇلۇمغا، ئىستىبدادلىققا، تەڭسىزلىككە قارشى كۈتۈرۈلگەن قوزغىلاڭ بولۇپ، خوجانىياز ھاجى ئەنە شۇ دېخانلار قوزغىلىڭىنىڭ رەھبىرى؛

2 - خوجا نىياز ھاجى باشچىلىق قىلغان دېخانلار قوزغىلىڭى باشتىن - ئاياق سوۋېت ئىتتىپاقىنىڭ ياردىمىنى قوبۇل قىلغان ۋە سوۋېت ئىتتىپاقى ۋەكىللىرىنىڭ سۆيگە ئىشەنگەن؛

3 - خوجانىياز ھاجى ئۆز ھەركىتىدە ھېچقانداق چەتئەل جاھانگىرلىرى بىلەن تىل بىرىكتۈرمىگەن ۋە ھېچقانداق باشقىچە مەقسەتلەردە، ۋەتەننىڭ بىرلىگىنى بۆزۈشتەك خىياللاردىمۇ بولمىغان؛

4 - 3 يىللىق ئۇرۇش جەريانىدا خوجانىياز ھاجى ئۇرۇش ئۇستىدە دۇشمەنلىرى چامىسىنىڭ يېتىشىچە يوقاتقان بولسىمۇ، تېچ پۈتۈرا ئۇستىدىن ھېچقانداق قىرغىنچىلىق يۈرگۈزمىدى. ئوت قويمىدى، بۇلاڭ - تالاڭ قىلمىدى.

5 - قىسقىغىنە بىر قانچە يىللىق ئۆمرىدە ئۇ كىشى خەلقە، ۋەتەنگە ئەنە شۇنداق سەمىمى، ئاقكۆڭۈل بولسىمۇ، ئاخىرى توھمەت - بوھتانلار ئاستىدا ناھەق جازالاندى. بولۇپمۇ خوجانىياز ھاجىغا ياپون جاھانگىرلىگىنىڭ قۇيرۇغى، جاسۇسى دەپ بەتنام چاپلىغانلىغى ۋە شۇ گۇنا بىلەن ئالى جازا بەرگەنلىگى چېكىدىن ئاشقان ناھەقچىلىقتۇر.

بۇ يەردە شۇنى ئەسلەپ ئوتۇش لازىمكى، شىڭشىسەي جۇڭگودا تۇغۇلۇپ، ياپونىيىدە ئالى مەكتەپتە ئوقۇغان. خوجانىياز ھاجى بىزلا جۇڭگودا تۇغۇلۇپ تاغدا ياشىغان. ياپونىيىگە بارمىغان. ياپونلارنىمۇ كورمىگەن بولسىمۇ، قانداق قىلىپ ياپون جاھانگىرلىگىنىڭ قۇيرۇغى بولۇپ قالدۇ؟ بۇ ئەجەپلىنەرلىك ئىش ئەمەسمۇ؟ داۋلى بويىچە ئېيتقاندا شىڭشىسەينى ياپون جاھانگىرلىگىنىڭ جاسۇسى دىسەك توغرى كېلەتتى. ئەمەلىيەتتىمۇ شۇنداق ئىدى. شىڭشىسەي ياپونىيىدە ئوقۇش جەريانىدا قۇزغۇق، شۇملۇقلارنى ئۆگىنىپ، يالغان - ياۋداقتىن مارکسىزىم - لېنىنىزىم ئېتىقاتچىسى بولۇۋېلىپ سىتالىننى ئالدىدى. كېيىنكى كۈنلەردە سوۋېت ئىتتىپاقىدىن، كومۇنىزمدىن يۈز ئوروپ جياڭجېيشىنىڭ قوينىغا ئوزنى ئاتقاندا قىلمىغان ئەسكىلىكلىرى قالمىدى. كوپلىگەن يۈزسىزلىكلەرنى قىلدى. ئۇنىڭ قىلمىشلىرى دەل شۇ كەسپى جاسۇسلارنىڭ قولىدىن كېلىدىغان رەزىل ئىشلاردىن ئىبارەت ئەمەسمىدى؟!.

خوجانىياز ھاجى ياپونىيىگە قانداق باغلىنىپ قالدى؟ بۇنىڭمۇ بىر ئاز سەۋەپلىرى بار. خوجانىياز ھاجىنىڭ ئىنىسى باقىنىياز ھاجى ھەرەمگە بارغاندا مەككىدە تۇرۇشلۇق كىشىلەردىن ئابلىمىت ئىسىملىك بىر كىشى خوجانىياز ھاجىغا بىر پارچە سالام خەت يازىدۇ.

بۇ خەت ئادەتتىكى خەت بولۇپ خوجانىياز ھاجىنىڭ مۇئاۋىن رەئىس بولۇپ تۇرۇۋاتقانلىقىنى تەبرىكلەش سوزلىرىدىن ئىبارەت ئىدى. بۇ خەتنى خوجانىياز ھاجىنىڭ باش كاتىۋى بولغان مەنسۇر ئەپەندى كورۇپ ئوز قەلبىي بىلەن جاۋاپ خەت يازغان ئىدى. ئەپسۇسكى خوجانىياز ھاجى قولغا ئېلىنغاندىن كېيىن ئېلان قىلىنغان ماتېرىياللاردا، مەككىدە تۇرغان مەزكۇر كىشى ياپون جاھانگىرلىگىنىڭ مەككىدىكى جاسۇسى بولۇپ، ئۇ كىشى خوجانىياز ھاجىغا بىر پارچە سالام خەت يېزىش بىلەن خوجانىياز ھاجىنى ياپون جاھانگىرلىگىگە جاسۇس قىلىۋالغانلىغى جاكالاندى. دىمەك خوجانىياز ھاجى ئەنە شۇنداق تومتاق يوللار بىلەن ياپون جاھانگىرلىگىگە باغلىنىپ قالغان. بۇ خۇددى كرىلۇۋنىڭ مەسەللىرىدىكى ئاچ بورى سۈنىڭ ئايىاق تەرىپىدە سۇ ئىچىۋاتقان قوزىنى كورۇپ، مەن ئىچىۋاتقان سۈنى بۇلغىدىڭ دەپ قوزىنى يىگىنىگە ئوخشاش بىر ئىش.

بىزدە بەزى كىشىلەر خوجانىياز ھاجى جەنۇبى شىنجاڭدىن ئۇرۇمچىگە كەلمەسلىگى لازىم ئىدى. كەلمىگەن بولسا، ھېچنىمە قىلالمايتتى دىگەندەك مۇھاكىمىلەرنى ئوتتۇرىغا قويۇشىدۇ. مەسىلە ئۇنداق ئاددى ئەمەس يۇقۇرىدا بىز ماجۇڭيىڭنىڭ 10 مىڭدىن ئارتۇق جەڭگىۋار كۇچلىرىنى سۇرۇپ—توقاي قىلغان، ئالتايىسكى نامىدىكى قوشۇنلارنىڭ كۇچ—قۇدرىتىنى، ھاۋا بوشلۇغىدا پەرۋاز قىلغان ئايروپىلانلارنىڭ ئاۋازىنى، تاشلانغان بومبا ۋە ئېتىلغان پىلىموت ئوقلىرىنىڭ ۋەيران قىلىش ئىقتىدارىنى كورۇپ ئوتتۇق. ئەنە شۇنداق بېسىم ئاستىدا ماجۇڭيىڭ 28 توگىگە ئالتۇن يۇكلەپ سوۋېت ئىتتىپاقىغا كېتىشكە ماقول بولغانلىغىنى بىلمىمىز. شۇنداق شارائىتتا خوجانىياز ھاجى ئۇرۇمچىگە كەلمەي، جەنۇبى شىنجاڭ رايونىدا تۇرالمىشى مۇمكىنمۇ؟ سوۋېت ئىتتىپاقى خادىملىرىنىڭ مەيدىسىگە ئۇرۇپ كاپالەتلىك قىلغانلىرىغا ئىشەنمەي تۇرۇشى مۇمكىنمۇ؟ بۇ جەھەتلىرىنى ئويلاپ كورۇش كېرەك.

يەنە بەزىلەر خوجانىياز ھاجى ئوقۇمىغان ئادەم، شۇنىڭدەك مۇئەييەن سىياسى پېتەكچى ئىدىيە بولمىغانلىقتىن مەغلۇبىيەتكە ئۇچرىدى دەپ ئەيىپلەيدۇ. بۇگۇنكى شارائىتتا بۇگۇنكى چۈشەنچىمىز بىلەن، ئوتكەنكى ئىشلارغا باھا بېرىپ تارىخىي تەجرىبە—ساۋاقلارنى كۆرسۈتمەدىغان ۋە ئەيىپلەيدىغان بولساق بىز ئانچە قىينالمايلا كۆچلۈك ئىلمىي داۋاللارنى كۆرسۈتالمىغىمىز مۇمكىن. لېكىن ئىنقىلاۋىي ئەھمىيەت ئۇنداق ئاسان ۋە ئوڭۇشلۇق بولمايدۇ. بىر پۇتۇن سوتسىيالىستىك ئىنقىلاپ نەزەريىسىگە ئىگە جۇڭگو گۇڭچەنداڭى رەھبەرلىك قىلغان جۇڭگو دېموكراتىك ئىنقىلاۋى تاكى زۇڭيى يىغىنىدىن كېيىنلا توغرا لۇشيەنگە ئىگەبولغانلىغىنى، سوتسىيالىستىك ئىنقىلاۋىباسقۇچىدىمۇ ھەر خىل سەۋەنلىكلەردىن خالى بولالمايى ھەر خىل ئەگرى—توقاي يوللارنى باسقانلىغىمىزنى ھەممە ئادەم ئوڭايلا كوز ئالدىغا كەلتۈرالايدۇ. ئەھۋال شۇنداق بولىدىكەن، خوجانىياز ھاجى باشچىلىغىدىكى قۇمۇل دېخانلار قوزغىلىڭى قىسمەن كامچىلىق ۋە يەتەرسىز لىكلەردىن خالى دىگىلى بولمايدۇ. چۈنكى ئىنقىلاۋىي ئەھمىيەت خۇددى داۋاز سىمداماڭغانغا ئوخشاش توغرى

قەدەم تاشلاشنىلا تەلەپ قىلىدۇ. ئەگەر داۋازنىڭ پۈتى ئوڭغا ياكى سولغا بىر قەدەم خاتا بېسىلسا ئېغىر سەۋەنلىكلەر كېلىپ چىقىدۇ — ئەمەسمۇ؟

خوجانىياز ھاجى زۇلۇمغا، ئىستىبداتلىققا قارشى تۇرۇشنى ئاساسىي پېتەكچى ئىدىيە قىلىپ باشلىغان قۇمۇل دېخانلار قوزغىلىڭى، خەلق ئىرادىسىغا ئۇيغۇن بولغانلىقتىن بۈيۈك ئورمانغا تۇتاشقان ئوتتەك شىنجاڭ نىڭ ھەممە يېرىگە تۇتاشقان ئىدى. ھەممىلايەردە خەلق زۇلۇمغا، ئىستىبداتلىققا قارشى قوزغۇلۇپ، ئىستىبداتلىقنى ھاكىمىيەتنى ئاغدۇرۇپ، زالىملارنىڭ تەختى-بەختىنى كۆمۈپەيكۈم قىلدى.

دەسلەك خوجانىياز ھاجى باشچىلىغىدىكى قۇمۇل دېخانلار ئىنقىلاۋىنىڭ پېتەكچى ئىدىيىسى، خەلق ئىرادىسىغا ئۇيغۇنلىقى ۋە ئەمىلىي ئۇنۇمى جەھەتلەردىن قارىغاندا، شۇ دەۋردىكى جۇڭگو مىللى دېموكراتىك ئىنقىلاۋى كاتېگورىيىسىگە ئۇيغۇن كېلىدۇ. خوجانىياز ھاجى ئۇقۇمىغان ئادەم بولغان بىلەن پىداكار بولۇپ قىلغانلىغىنى، قارشى تۇرغان نىشانى تامامەن توغرا ئىدى. ئەگەر شۇنداق ئېتىراپ قىلمايدىغان بولساق، 1932-يىللىدىكى دېخانلار ھەركىتىگە تەۋەرى مۇئامىلە قىلمىغان بولىمىز.

يەنەبەزىلەر خوجانىياز ھاجىنىڭ تۇرمۇشتىكى قىسمەن ئىشلىرىنى تۇتقا قىلىپ، ئۇنىڭ تارىخىغا نۇقسان يەتكۈزمەكچى بولىدۇ. بىز ئۇ ئادەمگە ئومۇمى باھا بەرگىنىمىزدە تۇرمۇشتىكى بەزىنچاكىنا ئىشلارغا ئېسىلىۋالماستىن، شۇ دەۋردىكى تارىخىي رولىغا قارىشىمىز كېرەك.

بەزىلەر خوجانىياز ھاجى ئۇرۇمچىگە كېلىپ تىجارەت قىلىمەن دەپ ئوز بېشىنى يىدى دەپ بىر تەرەپلىك باھا بېرىشىدۇ. بۇنداق دېيىش ئەمىلىيەتكە ئۇيغۇن ئەمەس. خوجانىياز ھاجى مۇئاۋىن رەئىس بولۇپ ئۇرۇمچىگە كېلىپلا ئوزىنىڭ قەپەزچىلىكىنى قالغانلىغىنى، ھەممە جەھەتتىن ئوزىگە بولۇۋاتقان مۇئامىلىنىڭ تەڭسىزلىگىنى ھېس قىلىدۇ - دە، ئۇرۇمچىگە كېلىپ قالغىنىغا قاتتىق پۇشىمان قىلىدۇ ۋە نېرۋىسى زورىقىدۇ. ئەنە شۇ زورۇقتان نېرۋىسىغا ئارام بېرىش ئۈچۈن، كىچىك تېپتا تىجارەت قىلىش، داۋانچىلىك سايلىرىدا كىيىك قوغلاش ياكى شاخمەت ئويناشتەك مەشغۇلاتلارغا مىلكە بولىدۇ. ھوكۇمەت ئىشلىرى بىلەن پەقەتلا كارى بولمايدۇ، ھاكىمىيەتنىڭ جان تومۇرى بولغان، مالىيە، ھەربىي-مەمۇرى تارماقلىرىنى پۈتۈنلەي ئوز قولىغا كىرگۈزۈۋالغان شىڭ شىسەي، خوجانىياز ھاجىنى مۇئاۋىن رەئىس دېگەن نام بىلەن ئۇرۇمچىنىڭ كىچىككىنەبۇرجىسىغا خۇددى تەكچىگە تىزغان قونچاقتەك ئورۇنلاشتۇرۇپ قويىدۇ. خوجانىياز ھاجى ئوزىنىڭ قانداق ھالغا چۈشۈپ قالغانلىغىنى چۈشۈنۈپ، ئوز تەقدىرىگە ئوزى قاراپ، ئاچچىقى كېلىپ، قىلغان بەزى مەشغۇلاتلىرىغا قاراپ تىجارەت قىلدى دەپ ئۇ كىشىگە نۇخسان يەتكۈزۈش مېنىڭچە ئورۇنسىز بولسا كېرەك.

ئومۇمەن ئېيتقاندا خوجانىياز ھاجى 1930 - يىللاردىكى زۇلۇمغا قارشى كوتۇرۇلگەن دېخانلار قوزغىلىڭىنىڭ بىردىنبىر پېتەكچىسى. بۇ جەريانىدا ئۇ، ھېچقانداق جاھانگىرلار بىلەن تىل بىرىكتۈرمىدى، ۋەتەنىنىڭ بىرلىـ

گەنى بۇ ـغان مەخسەتلەرددەۋ بولمىدى. ئۇنىڭ قىلغان ئىشى، دولىتىمىزنىڭ ئېچكى ئىشى بولۇپ، مۇستەبىت جىن شۇرىن ھاكىمىيىتىگە قارشى چىققان ھەققانى ھەرـ كەت. جۇڭگو تارىخىدا تەيپىڭ تىيەنگو ئىنقىلاۋىغىچە بولغان بىر قانچە يۈزلىگەن دېخانلار قوزغىلىڭى قاتارـ لىق قويۇلمىدىغان ئىنقىلاۋي ھەرىكەت.

بۇ يەردە چۈشۈندۈرۈلىشتا تىنىشلىق تۈپ مەسىلە شۇنىڭدىن ئىبارەتكى:

ـ ياپون جاھانگىرلىگى ۋە جياڭ جېيشىنىڭ سادىق غالچىسى پۈرسەتپەرەست شىڭ شىسەي ھاكىمىيەت بېشىغا چىقىپلا سوۋېت ئىتتىپاقى بىلەن دوست بولۇش سىياسىـ تىنى كوتۇرۇپ چىقىپ ساختىپەزلىك بىلەن سوۋېت ئىتتىـ پاقىنىڭ قوللاپ ـ قۇۋۋەتلىشىگە ئىگە بولدى. بۇنىڭ ئەكـ سىچە قۇزغۇن ـ شۇملۇقنى بىلمەيدىغان تەبىئەت مەجـەز خوجا نىياز ھاجى سوۋېت ئىتتىپاقىنىڭ ئىشەنچىسىنى قولغا كەلتۈرەلمىدى.

سوۋېت ئىتتىپاقى شۇ ۋاقىتتا سىياسى ئالدامچى شىڭ شىسەينى «ئوچۇق پىكىرلىك ئىلغار» دەپ ئېتىراپ قىلىپ، ماددى ۋە مەنىۋى جەھەتتە ئاكتىپ قوللاپ ئۇـ نىڭ ھاكىمىيىتىنى تىكلەپ بەردى. ئەمىلىيەتتە سوۋېت ئىتتىپاقىنى ئالدام خالتىسىغا چۈشۈرىۋالغان شىڭ شـ سەي ئۇز ھاكىمىيىتىنى مۇستەھكەملەش ئۈچۈن ئېچكى جەھەتتىن 4 باسقۇچلۇق تازىلاش پىلانىنى تۈزۈپ چىققانـ دا، سوۋېت ئىتتىپاقى ئۇنىڭغا قوشۇلۇپلا قالماستىن، ئەمىلىي ياردەملەرنى كۆرسۈتۈپ پىلانىنى ئوڭۇشلۇق ئىجرا

قىلىپ بەردى. ماجۇڭيىڭ، ئوسمان ئىلى، سېتىۋالدىـ جان پولكى، ماخۇسەن قاتارلىقلارنى تازىلاشقا سوۋېت ئىتتىپاقىنىڭ كورسەتكەن ياردىمى ھەقىقەتەن زور.

1937 ـ يىلى 10 ـ ئاينىڭ 12 ـ كۈنى خوجا نىياز ھاجىنى قولغا ئېلىش پىلانى تەييارلانغاندا، بۇنىڭدىن ئېھتىمال خەۋەرسىز قالغان سوۋېت ئىتتىپاقى خوجا نىـ ياز ھاجىنى شۇ يىلى 7 ـ نۇيابىردا ئوتكۈزۈلمىدىغان سوۋېت ئوكتەبىر ئىنقىلاۋىنىڭ 20 يىللىغىنى تەبرىكلەش بايرىمىغا تەكلىپ قىلغان ئىدى. خوجانىياز ھاجى تەكـ لىپكە بىنائەن موسكۋاغا بېرىش تەييارلىغى كورۈۋاتقانـ دا، بەختكە قارشى قولغا ئېلىنىپ تۈرمىگە تاشلاندى. شۇ يىللاردا ئۇرۇمچىدە تۈرۈشلۇق سوۋېت ئىتتىپاقى كونـ سۇلى ئەفرىسىمۇ: «خوجا نىياز ھاجىنىڭ قولغا ئېلىنغانـ لىغىدىن خەۋەردىم بولماپتۇ، سۇرۇشتە قىلىپ كورەي» دەپ ئالمىشىپ كەتكەنگە مانا ھازىر 45 يىل بولدى. دەمەك سوۋېت ئىتتىپاقى شىڭ شىسەينىڭ 4 باسقۇچلۇق تازىلاش پىلانىغا شۇنچە زور ياردەملەرنى كورسەتكەن بولسىمۇ، شىڭ شىسەينىڭ ئېچكى جەھەتتە 5 ـ باسقۇچلۇق تازىلاش پىلانى تۈزگەنلىگىدىن خەۋەرسىز قالغان ئىدى. يەنى سوۋېت ئىتتىپاقىدەك چوڭ مەملىكەت شىڭ شىسەيدىن ئىـ بارەت سىياسى ئالدامچىنىڭ ئالدىمىغا چۈشۈپ قالغان ئىدى. 5 ـ باسقۇچلۇق پىلان بويىچە شىڭ شىسەي، سوۋېت ئىتتىپاقىدىن يۈز ئورۇپ، رەھىمسىزلىك بىلەن سولچىل كۈچلەرنى تازىلاپ ئوزىنى جياڭ جېيشىنىڭ قوينىغا شۇنـ داقلا ياپون جاھانگىرلىگىنىڭ ئايىغىغا ئاتتى.

شىك شىسەي قاناداق ئادەم، خوجانىياز ھاجى قاناداق ئادەم ئىكەنلىگىنى يۇقۇرقى تارىخىي ئەسلىمە تولۇق ئىسپاتلايدۇ. جىنايەت نۇقتىسى نەزىرىدىن ئېيتقاندا شىك شىسەينىك جىنايەتلىرى يەتتە دوزاختا مىك يىل كويدۇرسىمۇ تۈگىمەيدۇ دېگەندەك بەك تولا. خوجانىياز ھاجىدا بولسا ھېچقانداق گۇنا يوق. ئۇنىك قەۋرىسىنىك ئاستىدىن، ناھەقلىق ۋە ئۇۋالچىلىقتىن ھاسىل بولغان بىر دەريا كوز يېشى ئېقىپ تۇرماقتا.

ئەينى يىللاردا شىنجاڭدىكى ھەر مىللەت خەلقلىرىنى قىرغىن قىلىپ، بۇلاپ—تالاپ توپلىغان ئالتۇن-كۈمۈشلەردىن جياك جېپىشىگە 50 مىك سەر ساپ ئالتۇن سوغات قىلغان شىك شىسەي جياك جېپشى ھوكۇمىتى ئالدىدا «توھپىسى بار»، «ئاپپاق بالام» بولۇۋالدى. زۇلۇمغا، ئىستىبدادلىققا قارشى ئىنقىلاپ قىلغان خوجا نىياز ھاجى ھېچقانداق تىلغا ئېلىنمىدى ۋە ئېتىۋار بېرىلمىدى. مۇنداق بولىشى جياك جېپشى ھاكىمىيىتىنىك ئەكسىيەتچىل ماھىيىتىنى كورسۈتۈپ بېرىپلا قالماستىن، بەلكى بىزگە قىلىنغان ناتوغرا مۇئامىلىنىك ۋە بىزگە باشقىچە كوز قارايدىغانلىغىنىك ئەمەلىي پاكىتى بولۇپ ھىساپلىنىدۇ.

قۇمۇل دېخانلار قوزغىلىڭىغا قانداق باھا بېرىش مەسىلىسى

قۇمۇل دېخانلار قوزغىلىڭى ئاساسىي جەھەتتىن فېئودالىزمغا، زۇلۇمغا، تەڭسىزلىككە قارشى كۈتۈرۈلگەن

ئىنقىلاۋىي ھەرىكەت بولۇپ، ماھىيەت جەھەتتە بۇرژۇئا دېموكراتىك ئىنقىلاپقا ياتىدۇ.

مىللىتارىست جىن شۇرېننىك فېئودالىزىم كۈچلىرىگە ۋەكىللىك قىلغان ھاكىمىيىتى شىنجاڭ رايونىدا يەرلىك فېئودال كۈچلەرگە تايىنىپ، دېموكراتىيىنى بوغۇپ دەھشەتلىك مىللى زۇلۇم يۈرگۈزگەنلىكتىن قۇمۇل دېخانلار قوزغىلىڭى پارتلاپ چىقتى. ئەكسىيەتچى جىن شۇرېن ھوكۇمىتى فېئودالىزىمنى قوغداپ قېلىش ئۈچۈن دېخانلارنىك قارشىلىق ھەرىكىتىنى زور كۈچ بىلەن باستۇرۇش تەدبىرى قوللىنىپ زۇلۇمنى ھەسسىلەپ ئاشۇرۇۋەتكەنلىگى تۈپەيلىدىن بۇ ھەرىكەت تېخىمۇ كېڭەيدى. ئاخىرقى ھىساپتا جىن شۇرېن ھاكىمىيىتى ئاغدۇرۇپ تاشلاندى. بۇ قۇمۇل دېخانلار قوزغىلىڭىنىك فېئودال ھوكۇمرانلىققا بەرگەن ئاساسىي زەربىسى بولۇپ ھىساپلىنىدۇ. شۇنىك بىلەن بىر ۋاقىتتا ئىشلەپچىقىرىش كۈچلىرىنىك تەرەققىياتىدىمۇ زور ئىلگىرىلەش ۋە يېڭىلىنىشلەر بولدى. بۇ قۇمۇل دېخانلار قوزغىلىڭىنىك غالىب بولىشى مۇناسىپ بولۇپ ھىساپلىنىدۇ. دەسلەك قۇمۇل دېخانلار قوزغىلىڭىنىك ئىستىبدات ھاكىمىيەتكە بەرگەن زەربىسى ۋە ئىشلەپچىقىرىش كۈچلىرىنىك تەرەققىياتىنى ئالدىنا سۈرۈشتىكى ئەمەلىي نەتىجىلەرگە ئاساسەن قۇمۇل دېخانلار قوزغىلىڭىنى جۇڭگو تارىخىدا تەيپىڭ تىيەنگو قوزغىلىڭىغىچە بولۇپ ئوتكەن دېخانلارنىك بىر قانچە يۈز چوڭ-كىچىك قارشىلىق كورسۈتۈش ھەرىكەتلىرى يەنى

دىخانلارنىڭ ئىنقىلاۋىي ئۇرۇشلىرى قاتارىغا قويۇپ، قۇ-
مۇل دىخانلار ئىنقىلاۋى دەپ ئاتاش تامامەن ئېقىلىغا
مۇۋاپىق.

خوجا نىياز ھاجىنىڭ ئۆزىدىن ئېلىپ ئېيتقاندا
1912 - يىللاردىكى تومۇر خەلپە قوزغىغان دىخانلار قوز-
غىلىڭنىڭ ئىشتىراكچىسى ئىدى. 1932 - يىلىارغا كەل-
گەندە يەنە بىر پەللە دىخانلار ئىنقىلاۋىنى قوزغاپ چې-
قانلىغىنى تۇتاشتۇرۇپ قارىغاندا 32 - يىلدىكى ئىنقىلاپ-
نى 1912 - يىلدىكى ئىنقىلاپنىڭ داۋامى دەپ ئاتاشقىمۇ
بولىدۇ. يېقىنقى زامان تارىخىدا 1912 - يىلىدىكى تومۇر
خەلپە قوزغىلىڭى شىنخەي ئىنقىلاۋىنىڭ بىر تەركىۋى
قىسمى دەپ ئېتىراپ قىلىنىدى ۋە شۇنداق بېكىتىلدى.
دېمەك تومۇر خەلپە قوزغىلىڭى شىنخەي ئىنقىلاۋىنىڭ
شىنجاڭدىكى ئىنكاسى دەپ ئېتىراپ قىلىنغان يەردە،
خوجا نىياز ھاجى باشچىلىغىدىكى قۇمۇل دىخانلار قوز-
غىلىڭىنى نېمە ئۈچۈن دېموكراتىك ئىنقىلاپقا كىرگۈز-
گىلى بولمىسۇن!؟

شىنجاڭ شارائىتىدا ھەر قانداق ئىنقىلاۋي ھەرە-
كەت بولىدىكەن، ئۇنىڭغا دىنىي ئەقىدىلەر كويرەك ئارى-
لىشىدىغان بولغاچقا خوجا نىياز ھاجى باشچىلىغىدىكى
قۇمۇل دىخانلار قوزغىلىڭىمۇ ئىسلام دىنى چۈشەنچىلىرى
ئارىلاشقان. بەزىلەر بۇ تەرەپنى ئاساسىي ئورۇندا قۇ-
يۇپ قوزغىلاڭنىڭ تۈپ مەقسىدىنى ئېمكان قەدەر خۇنۈك-
لەشتۈرۈشكە ئۇرۇنىدۇ. مۇنداق قىلىش توغرى ئەمەس.

قۇمۇل دىخانلار قوزغىلىڭىغا ئارىلاشقان دىنىي كۆز قا-
راشلار پەقەتلا خەلقنى قوزغۇتۇش رولىنىلا ئوتەيدۇ.
فېئودالىزىمغا، زۇلۇمغا قارشى تۇرۇشتىن ئىبارەت ئاساسى
مەخسەتنى چەتكە قاقالمايدۇ. شۇنىڭ ئۈچۈن قۇمۇل دە-
خانلار قوزغىلىڭىغا دىنىي ئېتىقات جەھەتتىن قارىماستىن
ئاساسى مەخسەت نۇقتىسىغا قاراش كېرەك.

قۇمۇل دىخانلار قوزغىلىڭىنىڭ كېيىنكى باسقۇچلىرى
بىر قەدەر مۇرەككەپلىشىپ قالايمىقانچىلىقلارنى كەلتۈ-
رۈپ چىقاردى. چەتئەل جاھانگىرلىرى ھەر خىل يوللار
بىلەن ئارىلاشتى. ھەتتا بىر مەزگىل چەتئەل جاھانگىر-
لىرى ئوز - ئارا كۈچ سىنىشىپ، مەنپەئەت تالىشىپ، توپە-
لاڭدىن توقاچ ئوغۇرلىماقچى بولدى. لېكىن چەتئەلنىڭ
قول سېلىشى بىلەن كېلىپ چىققان قالايمىقانچىلىقلار
ۋە ھەر قانداق خاھىشلار قۇمۇل دىخانلار قوزغىلىڭىغا
ۋەكىللىك قىلالمايدۇ. قوزغىلاڭنىڭ باش يېتەكچىسى
خوجا نىياز ھاجى ھېچقانداق چەتئەل جاھانگىرلىرى بىلەن
تىل بىرىكتۈرمەستىن ۋە مۇناسىۋەت باغلىماستىن ئوز
مەخسىدى بويىچە ئوز ئىشىنى داۋاملاشتۇردى. شۇ ۋاقىت
شۇ شارائىتتىنمىك تەلىۋى بويىچە سوۋېت ئىتتىپاقىنىڭ يا-
راشتۇرۇشى ئارقىسىدا شىنجاڭ بىلەن بىرلىشىپ قۇ-
مۇل دىخانلار قوزغىلىڭىنى جۇڭگونىڭ ئىچكى ئىشى ھې-
ساپلىدا بىر تەرەپ قىلدى. بۇ نۇقتىدىن مۇلاھىزە قىلىد-
غان بولساق، خوجا نىياز ھاجىنىڭ شىنجاڭ بىلەن
بىرلىشىپ مەسىلىنى جۇڭگونىڭ ئىچكى ئىشى ھې-

ساۋدا بىر تەرەپ قىلغانلىغى ۋەتەنپەرۋەرلىكنىڭ بىر ئىپادىسى.

شىمال شىمسەي ئوز دەۋرىدە شىنجاڭدىن چىققان ۋاقىت جەنۇبىي ئىدى. ۋاقىت جەنۇبىي جۇڭگودا ۋەتەنپەرۋەر زاتلارغا قانداق زىيانكەشلىك قىلغان بولسا، شىمال شىمسەيمۇ شىنجاڭدا ۋەتەنپەرۋەر زاتلارغا شۇنداق زىيانكەشلىك قىلدى. دېمەك شىمال شىمسەينىڭ زىيانكەشلىگى ئۇچۇرغان خوجا نىياز هاجى شەك - شۇبھىسىز ۋەتەنپەرۋەر بولۇپ، بۇ نۇقتىغا كوز يۇمغىلى بولمايدۇ.

فېودالىزىمغا ۋەكىللىك قىلغان جىن شۇرىن هاكىمىيىتىگە قارشى قوراللىق ئوزغىلاڭ كوتەرگەن خوجا نىياز هاجى تولۇق سالاهىيەتكە ئىگە ئىنقىلاپچى.

تارىخچىلىرىمىزنىڭ بۇ ئەھمىيەتتىن چەتنەپ كەتمەسلىگى زورۇر.

1982— يىل. سىنتەبىر

قۇمۇل دېخانلار قوزغىلىڭىغا دائىر بەزى مەسىلىلەر توغرىسىدا ئەسلىمە

ئەيسا نىياز

مەن بۇ قوزغىلاڭغا باشتىن - ئاخىرغىچە قاتناشقان بولغۇنۇم ئۈچۈن بۇ هەقتە بەزى ئەسلىمىلىرىم بولسىمۇ بۇ ماقالامدا پەقەت ئۇنىڭدىكى بەزى ئايرىم مەسىلىلەر ئۈستىدىلا قىسقىچە توختۇلىمەن. كىتابخانلىرىمىزنىڭ مۇھاكىمە قىلىپ كورۇشىنى ئۈمىت قىلىمەن.

1 - تۇرپان دېخانلار قوزغىلىڭىنىڭ كوتىرىلىشى.

2 - قۇمۇل دېخانلار قوزغىلىڭىنىڭ تۇرپانغا يېتىپ كېلىشى.

3 - خوجانىياز هاجىنىڭ ماجۇڭيىڭدىن ئايرىلىپ شىمالشەرقىي بىلەن بىرلىشىشى.

4 - جەنۇبى شىنجاڭدا بولغان بەزى ۋەقەلەر.

5 - ماجۇڭيىڭ ۋە ئۇنىڭ ئاقىۋىتى.

1 — تۇرپان دېخانلار قوزغىلىڭى

1931 - يىلى قۇمۇل دېخانلىرىنىڭ جىن شورىن هاكىمىيىتىگەقارشى ئىنقىلاۋىي قوزغىلىڭى 1934 - يىلىغىچە

4يىل داۋام قىلىپ پۈتۈن شىنجاڭنى قاپلىدى.

جىن‌شۇرىن بولسا، بۇ قوزغىلاڭنى باستۇرۇش ئۈچۈن ئۇرۇمچىدىن قۇمۇلغا ئارقىمۇ - ئارقا ئەسكەر يوتكەپ قىرغىنچىلىق يۈرگۈزۈشكە كىرىشتى. خەلق قوزغىلىڭىنى باستۇرۇشقا جىن‌شورىن ئوزىنىڭ بارلىق ئەسكىرى كۈچىنى سېلىپلا قالماستىن، سوۋېت ئوكتەبىر ئىنقىلاۋىدا شىنسېلىپلا قالماستىن، سوۋېت ئوكتەبىر ئىنقىلاۋىدا شىنجاڭغا قېچىپ كەلگەن ئاق ئورۇسلاردىنمۇ نەچچە يۈلۈك مۇنتىزىم ئەسكەر تەشكىللەپ بۇ ئۇرۇشقا سالدى. ئۇرۇمچىدىن تاكى قۇمۇلغىچە بولغان ئارىلىققا خۇددى ھېسىپ تىققاندەك ئەسكەرلەر تولۇپ كەتتى. خەلقنىڭ ئۇستىدىكى سېلىق تېخىمۇ ئېغىرلىشىشقا باشلىدى. شۇنچە نۇرغۇن ئەسكەرلەرنىڭ يىمەك - ئىچمەك، بوغۇز، يەم - خەشە كەلەرنىڭ ھەممىسى دېخانلارنىڭ ئۈستىگە يۈكلەنگەن ئىدى. شۇ يىللاردا جىن‌شۇرىن تۇرپانغا بىر لۈيجاڭلىق، يەنجانغا بىر لۈيجاڭلىق ئەسكەر تۇرغۇزۇپ خەلقنىڭ ئۈستىدىن تېخىمۇ زورلۇق - زومبۇلۇق يۈرگۈزدى. تۇرلۇك قانۇنسىز باجلارنى ئۈستى - ئۈستىگە ئېلان قىلىپ، خەلقنىڭ ئاجىز ئىقتىسادىنى تېخىمۇ ئەيران قىلدى. "سەي مەي" (ئاشلىق يوتكەش سېلىغى) دېگەن‌بىر بالايى - ئاپەتنىڭچىقىرىپ ناھايىتى نۇرغۇن ئاشلىقنى دېخانلارغا تۇرپاندىن قۇمۇلغا سېلىق ھېسابىدا مەجبۇرى توشۇتۇپ مىڭلىغان، تۇمەنلىگەن دېخانلارنى ئات - ئۇلاق، ھارۋىلىرىدىن ھەتتا ئوي - ماكان، بالا - چاقىلىرىدىنمۇ ئايرىپ خانەيران قىلىۋەتتى. بۇ ھەقتە شۇ ۋاقىتتا تۇرپان دېخانلىرى ئارىسىدا مۇنداق قوشاقلار چىققان ئىدى.

سەي مەي دېگەن بۇ ئاپەت
بېشىمىزغا بالا بولدى.
ئوي - ماكاندىن ئايرىلىپ،
يېتىشىمىز تالا بولدى.
قەرزدار بولۇپ بەگلەرگە
يىمىشىمىز قامچا بولدى.

بۇنىڭدىن خەلقنىڭ نەقەدەر ئېغىر ئەھۋالغا قالغانلىقىنى كۆرۈۋالغىلى بولىدۇ. يېڭىچە ئېيتقاندا جىن‌شۇرىن ھاكىمىيىتىنىڭ خەلق ئۈستىدىن يۈرگۈزگەن زۇلۇمىغا، تاقەت قىلىپ تۇرۇشقا ئامال قالمىدى. زۇلۇم قانچە ئاشقانسېرى خەلقنىڭ غەزىپ - نەپرىتى شۇنچە ئاشتى. قۇمۇل دېخانلار قوزغىلىڭىنىڭ غەلىبە قىلىپ، جىن‌شۇرىن ھاكىمىيىتىنىڭ تېزراق ئاغدۇرۇلۇشىنى كۈتتى. دەل مۇشۇ كۈنلەردە، يەنى 1932 - يىل 11 - ئايدا بىرددىلا "خوجانىياز ھاجىم پىچانغا كېلىپ، چېرىكلەر بىلەن ئۇرۇشۇاتقىدەك" دېگەن خەۋەر كېلىپ قالدى. بۇنىڭغا ناھايىتى خوشال بولغان ۋە قاتتىق ئىشەنگەن ئاستانە خەلقى ئوز ھاياجانىنى باسالماي قوزغىلاڭ كوتۇرۇپ ئاستانىدىكى بىر نەچچە ئويلۇك گورۇكەش، جازانىخور، ئەپيۇنكەش خەنزۇلارنىڭ (قاراپۇزۇل دېگەنلەرنىڭ) ھويلىسىغا باستۇرۇپ كىرىپ ئۇلارنىڭ مال - مۈلۈكلىرىنى بۇلاپ، داڭزىلىرىنى (قەرز دەپتەرلىرىنى) كويدۇرۇپ، بۇتلىرىنى چېقىپ ئىسيان ئوتىنى تۇتاشتۇردى. بۇ ئەھۋالدىن خەۋەر تاپقان مەخسۇت مۇھىتى ئوزى بىلەن بىللە بىر

قانچه يۇرت موتەۋەرلىرىنى باشلاپ خوجانىياز ھاجىنىڭ قارشى ئېلىش ئۇچۇن پىچانغا ماڭدى. ئەمما بۇلار لۇكچۇنگە بېرىپ ئەھۋالنىڭ باشقىچە ئىكەنلىگىنى يەنى پىچانغا كەلگەنلەر خوجانىياز ھاجى بولماستىن بەلكى ئوز بېشىمچىلىق بىلەن چىققان ماشىمىك باشلىق 20 نەچچە خۇيزۇ، ئۇيغۇر ئەسكەر ئىكەنلىگىنى، بۇلار پىچانغا ھۇجۇم قىلىپ ئالالماستىن چېكىنىپ لۇكچۇنىنىڭ دېغاي دېگەن يېزىسىغا بېرىپ نەمە قىلىشنى بىلمەي تەمتىرەپ يۇرگەنلىگىنى چۇشەندى. ئەمدى قانداق قىلىش كېرەك؟ ئۇلارنى ئاستانىغا باشلاپ كېلەي دىسە كۇچىنىڭ تايىنى يوق، ئارقا تىرىگىمۇ يوق، تەكلىپ قىلمايلى دىسە، ئاستانە خەلقى قوزغىلاڭنى باشلاپ قويىدى. ئۇلار مەسلىھەت قىلىپ ئاخىرى ئۇلارنى تەكلىپ قىلىپ ئاستانىغا باشلاپ كەلدى. ئۇلارمۇ ئاستانە خەلقىنىڭ قوزغىلاڭ قارايغا كوتەرگەنلىگىدىن خوشال بولۇپ ئاستانىغا قارايغا يولغا چىقتى. قاراغوجىغا يېتىپ كەلگەندە تۇرپانىدىن مالۇيجاڭ ئۆتەتكەن بىر يېڭجاڭلىق ئەسكەر بىلەن ئۇچرۇشۇپ ئۇرۇش قىلدى. غەزەپكە كەلگەن ئاستانە خەلقى تەرەپ - تەرەپتىن ھۇجۇم قىلىپ بىر نەچچە سائەت ئىچىدىلا بارلىق دۇشمەنلەرنى ئۇر كالتەك، سوق كالتەك قىلىپ تاماممەن يوقۇتۇپ بىر قانچە يۇز تال مىلتىق، نۇرغۇن ئوق - دورىلارنى غەنىمەت ئالدى. بۇ قوراللار مەخسۇت مۇھىتنىڭ مەسلىھەتى بىلەن ئوڭچى پالۋانلارغا، يۇرت باتۇرلىرىغا تارقىتىپ بېرىلدى. بۇنىڭ بىلەن شۇ كۇننىڭ ئوزىدىلا بىر قانچە يۇز كىشىلىك قوراللىق پىدائىيلار قوشۇنى تەشكىل قىلىندى. مەخسۇت موھىتى قوزغىلاڭنىڭ رەھبىرى بولدى. دەمەك تۇرپان دېخانلىرىنىڭ جەنۇبشۇرىن ھاكىمىيىتىگە قارشى بىرىنچى ئوقى ئاستانىدا ئېتىلىپ قوزغىلاڭ رەسمى باشلاندى.

مەخسۇت موھىتى تۇرپان ئاستانىدىكى باي ئائىلىسىدىن بولۇپ موسول موھىتى، مەخسوت موھىتى، مەھمۇت موھىتى، گوسول موھىتى دەپ تورت ئاكا - ئۇكا ئىدى. بۇنىڭ ئىچىدە مەخسۇت موھىتى تەرەققىپەرۋەر زىيالى ئىدى. ئۇ 1920 - يىللاردا سودا مۇناسىۋىتى بىلەن سوۋېت ئىتتىپاقىغا بېرىپ، موسكۋادا بىر قانچە يىل تۇرغان، بۇ جەريانىدا ئىلغار ئىدىيىنى قوبۇل قىلىپ خەلقنىڭ ئازاتلىق ئىشلىرى ئۇچۇن كۇرەش قىلىش لازىملىغىنى ھېس قىلغان ھەم ئۇرۇمچىگە قايتىپ كەلگەندىن كېيىن ئوزىنىڭ ئارزۇ - تىلەكلىرىنى ئاكىسى موسول موھىتى، ئىنىسى مەھمۇت موھىتى ۋە ئوزىنىڭ يېقىنلىرىدىن بۇرھان شەھىدى قاتارلىقلارغا ئېيتىپ ئۇلارنى بىرلىكتە كۇرەش قىلىشقا ئۇندەپ 7 كىشىدىن تەركىپ تاپقان «قەلەمتىراچ» نامىلىق تەشكىلات قۇرۇپ رەسمى كۇرەش باشلىغان ئىدى. (شۇ چاغدا مەخسۇت موھىتى سوۋېت كومپارتىيە ئەزاسى ئىكەن دېگەن گەپلەرمۇ بولغان) . 1931 - يىلى قۇمۇل دېخانلار قوزغىلىڭىنىڭ باشلىغى خوجانىياز ھاجىغا خەت يېزىپ بۇ قوزغىلاڭنى قوللايدىغانلىغىنى، خوجانىيازھاجىغا يېقىندىن ھەمكارلىشىدىغانلىغىنى بىلدۇرىدۇ. بۇ خەتنى ئوزىنىڭ ئۇرۇمچىدىكى ئىشەنچلىك ئادىمى تۇرپان ئاستانىلىق يۇسۇپ شوپىر (يۇسۇپ موڭغۇل دەپمۇ ئاتايى-

دۇ) ئارقىلىق ئۆتەتتىدۇ. ئاشلىق توشۇغۇچى ئىشەكچى قىياپىتىدە قۇمۇلغا يېتىپ بارغان يۇسۇپ، چىغىر يولىدىن پىيادە تاققا چىقىپ خەتنى يەتكۈزۈپ خوجانىياز هاجىدىن «هازىرچە قۇمۇلدىن ئايرىلىشقا بولمايدۇ، كېيىنچە چىقىمەن» دېگەن جاۋابنى ئېلىپ قايتىپ كېلىدۇ. 1932 - يىلى ئەتىيازدا مەخسۇت موهتى يەنە بىر پارچە خەت يېزىپ تۇرپاندا قوزغىلاڭ شارائىتىنىڭ پىشىپ قالغانلىغىنى، مۇمكىن بولسا، تۇرپانغا كېلىپ قوزغىلاڭنى بىرگە ئېلىپ بېرىشقا تەكلىپ قىلىدۇ. بۇ خەتنى يەنە يۇسۇپ شوپىر ئېلىپ بارىدۇ. يۇسۇپ بۇ قېتىم ماشىنا هايداپ قۇمۇلغا بارغان ئىدى. ماشىنىنى شەھەرگە تاشلاپ قويۇپ چىغىر يول بىلەن تاققا چىقىپ خەتنى خوجانىياز هاجىغا تاپشۇرىدۇ. بۇ ۋاقىتتا قۇمۇل يولى بىرەك چىڭ توسالغانلىقتىن، يۇسۇپ بۇ خەتنىڭ جاۋابىنى ئېلىپ كېلالماي ئۈزى خوجانىياز هاجىنىڭ يېنىدا تۇرۇپ قالىدۇ. خوجانىياز هاجى يۇسۇپنى تاشقى موڭغۇلىيەگە ئەۋەتىدۇ. بۇ كىشى 1937 - يىلى ئۇقۇش پۈتتۈرۈپ ئۈرۈمچىگە قايتىپ كېلىدۇ (يۇسۇپ موڭغۇل دېگەن لەقەم شۇنىدىن قالغان). دەمەك يۇسۇپ موڭغۇل ئۇرۇمچىگە كەلگەندىن كېيىن ئولكىلىك ئۇيغۇر ئۇيۇشمىدا سانايى نەپسە مۇددىرى بولۇپ ئىشلىدى. كېيىنكى ۋاقىتلاردا شىڭ شىسەيىنىڭ تۇرمىسىدە بىر قانچە يىل يېتىپ چىقىپ 1950 - يىللىرى كېسەل بىلەن ئۇرۇمچىدە ۋاپات بولدى. ئۇنىڭ تۇنجى ئوغلى ئەنۋەرنى 3 ۋىلايەت ئىنقىلاۋى ۋاقىتىدا گومىنداڭنىڭ يەكەندىكى جاللات ۋالىسى

-جۇفاڭگاڭ تىرىك كومۇپ ئولتۇرغۇزۇۋەتتى. ئەنۋەر 20 ياش ئىدى.

ئاستانىدىكى قوزغىلىشتىن خەۋەر تاپقان تۇرپان، پىچان، توخسۇن دېخانلىرى خوش بولۇشۇپ قوللىرىغا ئوغاق - پالتىلىرىنى ئېلىشىپ توپ - توپى بىلەن ئاستانىغا كېلىشىپ موهتىلار قوراسىغا توپلۇنۇپ تۇرپان شەھىرىگە هۇجۇم قىلىش تەييارلىغىنى كوردى. دەل مۇشۇ ۋاقىتتا 1932 - يىلى 12 - ئاينىڭ باشلىرىدا گۇچۇڭدىن ناهايىتى نۇرغۇن ئەسكەر كەلگەن خەۋەر ئاڭلاندى. دېخانلار بۇ ئەسكەرلەرنى توساپ شەھەرگە كىرگۈزمەستىن يوقۇتۇشنى مەسلىھەتلەشتى. چۈنكى بۇ ۋاقىتتا تۇرپان كونا شەھەر ئىچىدە (لوچىڭدا) جەنشۇرىنىڭ بىر لۈيە جاڭلىقتىن ئارتۇق ئەسكىرى بار ئىدى. ئەگەر ئۇلار بىرلەشۋالمىدىغان بولسا، دۇشمەن كۈچلۈنۈپ كېتەتتى. شۇڭا ئاستانىدىكى قوزغىلاڭچىلار ئاتلىنىپ كېچىلەپ يۇرۇپ ئەتىسى تۇرپان شەھەر ئەتراپىغا كېلىپ قارىساق گۈچۈڭدىن يوغان تېرەك ئارقىلىق كەلگەن مىڭدىن ئارتۇق ئەسكەر كونا شەھەر ئەتراپىغا كېلىپلا قالغان ئىكەن. بىز دەرهال هۇجۇم باشلىدۇق. ئۇرۇش ناهايىتى قاتتىق بولدى. لېكىن دۇشمەننىڭ توسۇپ ئالالمىدۇق، شەھەرگە كىرىۋالدى. ئەمدى قانداق قىلىش كېرەك؟ مەخسۇت موهتى باشلىق هەممەيلەن مۇزاكىرىلىشىپ قانداق بولمىسۇن، ئەتە كونا شەھەرگە هۇجۇم قىلىش كېرەك، دېگەن قارارغا كېلىشىپ ئۇرۇش تەييارلىغىنى كورۈۋاتقان كېچىسى تاڭغا يېقىن بىر ۋاقىتتا ئۇرۇمچىدىن نۇرغۇن

ئەسكەر كېلىپ «بىز ئۇرۇمچىدىن مالۇيجاڭغا يارەم ئۆچۈن كەلدۇق، دەرۋازىنى ئېچىڭلار» دەپ تۇرغانلىقىنى ئاڭلىدۇق. بۇنى ئاڭلىغان ماشىمىك ئالاقزادە بولۇپ: «شەھەرنى تاشلاپ توخسۇنغا كېتەيلى» دېدى. موھىتى بۇنىڭغا قوشۇلماي ھۆجۇم قىلىپ يوقۇتۇشنى تەشەببۇس قىلدى. بۇ پىكىرگە ھەممەيلەن قوشۇلۇپ تاك ئېتىش بىلەن تەرەپ - تەرەپتىن تۈيۇقسىز ھۇجۇم باشلىدۇق. دۇشمەن ئالاقزادە بولۇپ ھۇركۈپ كەتكەن پاقىدەك ئۇرۇمچىگە قاراپ قاچتى. خەلق ئاممىسى بۇلارنى قوغلاپ يۇرۇپ شۇ كۈننىڭ ئوزىدىلا 2 مىڭدىن ئارتۇق دۇشمەننى يوقاتتۇق. 70 - 80 چە دۇشمەن داۋانچىڭغا قېچىپ قۇتۇلدى. بۇ ئۇرۇشتا بىر قانچە مىڭ تال مىلتىق، نۇرغۇن ئوق - دورا، ئات، ھارۋا، كىيىم - كىچەك قاتارلىق نەرسىلەر غەنىمەت ئالدۇق. بۇ قوراللار تارقىتىپ بېرىلدى. قولىغا قورال ئالمىغان بىرمۇ ئادەم قالمىدى. شۇ كۈنى ھايات تىمدا بىرىنچى قېتىم قولۇمغا قورال ئالغىنىم ئۈچۈن ئۈزەمنى ئاددى يېزا ياشلىرىدىن ئەمەس، چوڭ بىر باتۇر جەڭچىگە ئايلىنىپ قالغاندەك ھېس قىلدىم ۋە شۇندىن ئېتىۋارەن مەھمۇت موھىتىنىڭ يان ئەسكىرى بولۇپ قالدىم. بۇ بىز قىلغان 2 - چوڭ ئۇرۇش ھىسابلىنىدۇ.

3 - چوڭ ئۇرۇش تۇرپان كونا شەھرىنى ئېلىش ئۇرۇشى، بولۇپ بۇنىڭدىمۇ دۇشمەننى يېڭىپ ناھايىتى زور غەلىبىلەرنى قولغا كەلتۈردۇق. ئالدىنقى كۈندىكى ئۇرۇش غەلىبىسى بىلەن تولۇق قوراللانغان خەلق ئاممىسى كونا شەھەرگە شىددەتلىك ھۇجۇم باشلىدى. بۇ ۋاقىتتا تۇرپان

كونا شەھەر ئىچىدە نەچچە مىڭ دۇشمەن بار ئىدى. ئۇلار ناھايىتى قاتتىق مۇداپىئە كوردى. بىزمۇ پۇختا تەييارلىق كورۇپ شۇ كېچىسى ھۇجۇم قوزغىدۇق. بۇ ئۇرۇش دەسلەپ ناھايىتى قاتتىق بولدى. ھەر ئىككى تەرەپتىن ئېتىلغان ئوق ئاۋازى خۇددى قورىغاندەك پۈرۈلاپ كەتتى. قاراڭغۇ چۈشۈش بىلەن پىدائىلار يامغۇردەك توكۈلمۇاتقان ئوقتا قارىماستىن بېرىپ دەرۋازىلارغا ئوت قويدى. شۇ زامان ئوت يالقۇنلىرى ئاسمانغا كۆتۈرۈلدى. بۇنىڭدىن قورقۇپ كەتكەن دۇشمەنلەر (مالۇيجاڭ) دەرھال ئوق ئېتىشنى توختۇتۇپ، ئاق بايراق چىقىرىپ تەسلىم بولۇشنى بىلدۈردى. كېيىن شەھەردىن ۋەكىل چىقىپ موھىتلار بىلەن سوزلۇشۇپ قورال تاپشۇرماقچى بولدى. توختامغا بىنائەن بىر نەچچە يۈز تال مىلتىق، نۇرغۇن ئوق - دورا، بىر دانە يۈك ماشىنىسى تاپشۇردى.

ئەمدى پىچان شەھرىنى ئالماقچى بولدۇق. ئەمما پىچاندا جىن شورىنىڭ كۈچلۈك قوراللانغان نەچچە مىڭ ئەسكىرى شەھەرنى قاتتىق مۇداپىئە قىلمۇاتاتتى. ئۇلار ئىچىدە سوۋېت ئوكتەبىر ئىنقىلاۋىدا شىنجاڭغا قېچىپ كەلگەن ئاق ئورۇسلاردىن تەشكىللەنگەن بىر پولك مۇنتىزىم ئەسكەر بولۇپ ئېغىر - يېنىك پىلىموت، توپ - زەمبىرەك، مىلتىقلار بىلەن قوراللانغان ئىدى. بۇنداق كۈچلۈك دۇشمەن بىلەن ئۇرۇش قىلىش ئۈچۈن ئەلۋەتتە ياخشى تەييارلىقنىڭ بولۇشى لازىم ئىدى. شۇڭا پىچانغا مېڭىش ئالدىدا باشلىقلار ھۇزاكىرلىشىپ تەشكىللەش ئىشلىرىنى ئېلىپ باردى: مەخسۇت موھىتى باش قوماندان

بولدی. ھەمدۇللا داموللام. موسول موھمتی، ئىمىن باي
ھاجی باش مەسلىھەتچی، ماشىنىڭ سىجاق، مەھمۇت مو-
ھمتی لۇيجاق بولۇپ تەيىنلەندی. باش قوماندانلىق شىتابى
قۇرۇلۇپ ئوتۇرىغا موھمتلارنىڭ تۇرپاندىكى قوراسى
بولدی. جايلارنى ئاساس قىلغان ھالدا تۆەن، يىڭ، ليەن-
لەر قۇرۇلدی. تۇرپان قىسىملىرىغا ئابدۇللا داموللا تۆەن-
جاڭ (تۇرپانلىق)، ئاستانە قىسىملىرىغا نىياز تۆەنجاڭ
(ئاستانىلىق)، قاراغوجا قىسىملىرىغا پولات تۆەنجاڭ(قارا-
غوجىلىق)، لۇكچۇن قىسىملىرىغا ئىبراھىم تۆەنجاڭ (ياڭ-
خىلىق)، توخسۇن قىسىمىغا ئابدۇسەمى يىڭجاڭ(يەمشىلىك)،
سىڭگىم - مۇرتۇق قىسىمىغا ئىسكەندەر لەنجاڭ (مۇرتۇقلۇق)
لىقا تەيىنلەندی. شۇنىڭ بىلەن بىللە يەرلىك خۇيزۇ-
لاردىن ئىككى پولك تەشكىل قىلىنىپ بۇلارغا ماشىنىڭ-
نىڭ ئىچكىرىدىن بىللە چىققان خۇيزۇ ھەمراھلىرىدىن
تۆەنجاڭلار تەيىنلەندی. شۇ كۈندىن باشلاپ قوزغىلاڭچى-
لارنىڭ نامى ئەسكەر دەپ ئاتىلىدىغان بولدی. تەشكىل-
لەش ئىشى بىر ھەپتە ئىچىدە بېرىلغاندىن كېيىن ئوبە-
دان تەييارلىقلار قىلىپ 1933 - يىلى 1 - ئايدا پىچانغا
يۇرۇش قىلىپ 12 كېچە-كۈندۈز قاتتىق ئۇرۇش قىلغان-
بولساقمۇ پىچاننى ئالالمىدۇق. كېچىلىرى شەھەر دەرۋازى-
لىرىغا ئوت قويۇش، سىپىلگە شوتا قويۇپ ھۇجۇم قىلى-
شىمىزغا زادىلا مۇمكىن بولمىدی. ئۇرۇشنىڭ 11 - كۈنى
قۇمۇل تەرەپتىن جىن شىرىنىڭ نەچچە مىڭلىغان ئەسكىرى
كىرى شىڭزىخۇيىنىڭ (شىڭشىسەيىنىڭ) باشچىلىقىدا پىچان-
دىكى دۇشمەنلەرگە ياردەم بېرىش ئۈچۈن تۇيۇقسىز باس-

ئۇرۇپ كېلىپ قالدی. بۇلار بىزنىڭ ئارقا تەرىپىمىزدىن
توپ - زەمبىرەكلەر بىلەن قاتتىق ھۇجۇم باشلىدی. ھەتتا
بۇ ئۇرۇشقا ئايرۇپلان، تومۇر كوكىلەرمۇ قاتناشتی. بىز
تەرەپتىن نۇرغۇن ئادەم چىقىم بولدی. ئەھۋالغا قاراپ
چېكىندۇق. شىڭنىڭ ئەسكەرلىرى تۇرپانغا قاراپ ئىلگىر-
لىدی. بىز ئۇلارنى لەھجىن، خاندۇ، سىڭگىم ئېغىزى قا-
تارلىق جايلاردا توساپ زەربە بەرگەن بولساقمۇ ئۇنىۋم
بەرمىدی. بىز تۇرپاننى ۋاقىتلىق تاشلاپ توخسۇنغا
كەتتۇق.

بۇ يەردە ھەر قايسى باشلىقلار جىددی يىغىن ئې-
چىپ ماشىنىڭ، مەھمۇت موھمتلار پۇتۇن ئەسكەرلەرنى
ئىلىپ قارا شەھەرگە بېرىپ تۇرۇش، مەخسۇت موھمتى
قۇمۇلغا كىرىپ خوجانىياز ھاجىنى باشلاپ چىقىپ تۇرپان،
قۇمۇل قىسىملىرىنى بىرلەشتۈرۈپ يېڭىدىن قوشۇن تەش-
كىل قىلىپ تۇرپان، پىچان، توخسۇنلارنى قايتا ئىلىپ،
كۈچىنى توپلاپ جىن شورېن ھاكىمىيىتىنى ئاغدۇرۇش قارا-
رىغا كەلدی. بۇ قارارغا بىنائەن 1933 - يىلى 1 - ئاينىڭ
ئاخىرى ماشىنىڭ، مەھمۇت موھمتلار پۇتۇن ئەسكەرلىرىنى
باشلاپ قارا شەھەرگە ماڭدی. مەخسۇت موھمتى بولسا
مەسلىھەتچى ئىمىن باي ھاجى، لۇكچۇن ۋاڭى سايمتلارنى
باشلاپ پولات تۆەنجاڭنىڭ مۇھاپىزەتچىسى قۇمۇلغا ماڭدی
(مەن ھەم بىرگە بارغان). بۇ ئەھۋالدا پۇتۇن تۇرپان
رايونى دۇشمەن قولىدا قالدی.

2 — قۇمۇل دېخانلار قوزغىلىڭنىڭ تۇرپانغا يېتىپ كېلىشى

بىز بىر نەچچە يۈز ئادەم مەخسۇت موھتىنىڭ باش چىلىغىدا ئارقا يول بىلەن (قۇمۇلنىڭ چوڭ يولىدا شىنىڭ ئەسكەرلىرى كوپ ئىدى) مېڭىپ بىر كېچە قونۇپلا 2 — كۈنى قۇمۇلغا يېتىپ باردۇق. بىز بارساق خوجانىياز هاجى تاغدىن چۈشۈپ قۇمۇلنىڭ بىر ئورتەك غەربى تەرىپىدىكى ئاستانە دېگەن يەردە شىڭنىڭ قالدۇق ئەسكەرلىرى بىلەن ئۇرۇش قىلىۋاتقان ئىكەن. مەخسۇت موھتەر دەل مۇشۇ جايدا خوجانىياز هاجى بىلەن يۈز كۆرۈشۈپ قىزغىن قۇچاغلاشتى ۋە بۇ ئىككى رەھبەر بىر نەچچە كۈن ئوز ئارا سوھبەتلەشتى. سوھبەت جەريانىدا خوجانىياز هاجى مۇنداق سوزلەرنى قىلدى. مەخسوت موھتەر ئۇنىڭدىن «ماشىنىڭنى ئوزلىرى چىقارغانمۇ؟» دەپ سورىغاندا، خوجانىياز هاجى «ياق، ئۇلار ماجۇڭىيىڭنىڭ تاشلاپ كەتكەن چاغلاردا ئېغىر ئەھۋالغا قالغانلىقتىن تۇرپانغا چىقالمىدىم. ئادەملىرى، ئاتلىرىمىز سىزلەرگە مېنىسى چىقاردى دەپ ئارىمىزدىكى بەزى ئادەملەر گەنسۇغا كىرىپ ماجۇڭىيىڭنىڭ يالغان ئېيتىپتۇ، ئۇلارنىڭ ھەممىسى شۇنداق يالغانچى تەكلىپ قىلساق دېيىشتى. مەنمۇ بۇ پىكىرگە قوشۇلۇپ ئوغرىلار» دېگەن جاۋابىنى بەردى. بۇ ئىككى رەھبەرنىڭ ئادەم كىرگۈزۈپ ئېلىپ چىقىقان بولساقمۇ، ماجۇڭىيىڭ بىزنىڭ سوھبىتىمىزدىن باشتىن تارتىپ دېگەن يېرىمىزدىن چىقمىدى. ئاغزىدا «مەن سىلەرگە ئوخشاش ئوبدان يەتكۈزۈپ قويىمەن» دېگەن بىلەن ئىچىدە ئۇنداق ئويلىمىغانلىقىنى ئېلىشىپ بېرىش ئۈچۈن يارەمگە چىقتىم» دېگەنلىكىنى2) خوجانىياز هاجى بىلەن ماجۇڭىيىڭ ئوتتۇرىسىدا ئىختىلاپ بار ئىكەنلىكىنى چۈشەنگەنلىكى ئۈچۈن ئەمەلىيەتتە شىنجاڭنى ئەمەس، ھەتتا قۇمۇلنىمۇ ئېلىشىپ بەرمەستىن قولىغا چۈشكەن قورال — ياراق، ئوق-

دورىلارنى كورۇپ كوزى قىزىرىپ، پۈتىغا ئوق تەككەنىنى بانا قىلىپ گەنسۇغا كىرىپ كەتتى. مەن ئۇنىڭغا بىر قىسىم قوراللارنى بىر ئاز قالدۇرۇپ كەت دەپ ئېيتسام-مۇ «بولمىدۇ، ئەتە تاپشۇرۇپ بېرەي» دەپ يالغان ئېيتىپ شۇ كېچىسىلا قېچىپ كەتتى. بۇنىڭ بىلگەن شۇ-نۇرغۇن ئەسكەرلىرىنى بىزگە سېلىپ ھۇجۇم-بۇ چاغدا بىزنىڭ ئەھۋالىمىز ئېغىرلىشىپ ئارىمىزدىكى يولۋاس، ئوسمان هاجى قاتارلىقلار قورقۇپ كېتىپ بىزنى تاشلاپ گەنسۇغا قېچىپ كېتىشتى. دەل مۇشۇنداق سەۋەبلەر بىلەن تۇرپانغا چىقالمىدىم» دېگەن سوزلەرنى قىلىپ ماجۇڭىيىڭدىن ناھايىتى رەنجىگەنلىكىنى ئېيتتى. ئۇ، يەنە سوزىنى داۋام قىلىپ «ئەمما بىزگە موڭغۇللار بىلەن ئوروسلار (سوۋېت ئىتتىپاقى بىلەن تاشقىن موڭغولىيىنى دېمەكچى) ھەر جەھەتتىن كوپ يارەم بېرىپ تۇردى» دېگەن سوزلەرنى قىلدى. مەخسوت موھتەر «ماشىنىڭنى ئوزلىرى چىقارغانمۇ؟» دەپ سورىغاندا، يۈسۈپتىن ئىبارەت ئىككى خېتىمىزنى تاپشۇرۇپ ئالدىم. ئۇ خوجانىياز هاجى«ياق، ئۇلار ماجۇڭىيىڭنىڭ تاشلاپ كەتكەن ئادەملىرى، ئاتلىرىمىز سىزلەرگە مېنىسى چىقاردى دەپ ئارىمىزدىكى بەزى ئادەملەر گەنسۇغا كىرىپ ماجۇڭىيىڭنىڭ يالغان ئېيتىپتۇ، ئۇلارنىڭ ھەممىسى شۇنداق يالغانچى تەكلىپ قىلساق دېيىشتى. مەنمۇ بۇ پىكىرگە قوشۇلۇپ ئوغرىلار» دېگەن جاۋابىنى بەردى. بۇ ئىككى رەھبەرنىڭ ئادەم كىرگۈزۈپ ئېلىپ چىقىقان بولساقمۇ، ماجۇڭىيىڭنىڭ بىزنىڭ سوھبىتىمىزدىن باشتىن تارتىپ دېگەن يېرىمىزدىن چىقمىدى. ئاغزىدا «مەن سىلەرگە ئوخشاش ئوبدان يەتكۈزۈپ قويىمەن» دېگەنلىكىنى ئېلىشىپ بېرىش ئۈچۈن يارەمگە چىقتىم» دېگەنلىكىنى2) خوجانىياز هاجى بىلەن ماجۇڭىيىڭ ئوتتۇرىسىدا ئىختىلاپ بار ئىكەنلىكىنى چۈشەنگەنلىكى ئۈچۈن ئەمەلىيەتتە شىنجاڭنى ئەمەس، ھەتتا قۇمۇلنىمۇ ئېلىشىپ بەرمەستىن قولىغا چۈشكەن قورال — ياراق، ئوق-تى. شۇ چاغدا خوجانىياز هاجى ئەسكەرلىرى تۇتقان

قورائلارنىڭ ھەممىسى دېگىدەك سوۋېت ئىتتىپاقىدا ئىشلەنگەن 5 ئاتار مىللىتىگلار بولۇپ، ئۇچىسىدا سوۋېتتە ئىشلەنگەن يامغۇرلۇق كىيىم، پۇتلىرىدا چىگىرىدن رابوتچى ئوتۇك، ئات ئىگەرلىرىمۇ شۇ يېقىتا ئىشلەنگەن ئىكەنلىگىنى كۆرگەن ئىدۇق.

بۇ ئىككى رەھبەرنىڭ قۇمۇلدىكى سوھبىتى بىر ھەپتە داۋام قىلىپ ئاخىرلاشقاندىن كېيىن خوجانىيازھاجىنىڭ سەپداشلىرىدىن قۇربان دورغا، سالى دورغا، سوپى ئاخۇن، پازىل تۇەنجاڭلارنى بىرگە ئېلىپ بىر قىسىم ئەسكەرلىرى بىلەن تۇرپانغا قاراپ يولغا چىقتى. خوجانىياز ھاجى دەسلەۋىدە تۇرپانغا چىقىشنى ئانچە خالىمىدى. پەقەت مەخسۇت موھتىنىڭ تەكرار تەلەپ قىلىشى بىلەنلا چىقتى. بىز شۇ يىلى 2 - ئاينىڭ ئاخىرىسى قۇمۇلدىن يولغا چىقىپ 3 كۈن يول يۈرۈپ خاندۇغا يېتىپ ئۇ ئۇرۇشتا بىزنىڭ ئەسكەرلىرىمىزدىنمۇ نۇرغۇن چىقىپ بىر نەچچە كۈن تۇرۇپ لۇكچۇنگە كەلدۇق. بۇنى ئاتاغلىق رەھبەرلەردىن مەخسۇت موھتى، ئاكلىغان تۇرپان، پىچان، توخسۇن خەلقلىرى خوشاللىغىدىن ھەمدۇللا دامۇللا مۇشۇ ئۇرۇشتا قۇربان بولدى. دۇشمەنلەر ئىچى - ئىچىگە پاتمىغان ھالدا توپ - توپى بىلەن لۇكچۇن، ئاستانىلاردا چۇنگە كېلىشىپ زىيارەت قىلدى. ھەمدۇللا دامۇللا مۇدەرخەلەرگە ئېسىپ سازايى قىلدى. بىز شەھەردىن چىقىپ تۇرپاندىن نۇرغۇن ئادەملەر بىلەن كېلىپ خوجانىياز ھاجىغا بىر سائەتتىن كېيىن مەخسۇت موھتىنىڭ قۇربان بىلەن تۇنجى قېتىم يۈز كۆرۈشتى. بىز بۇ يەردە مەھمۇتبولغانلىق خەۋىرى يېتىپ كەلدى. بۇنى ئاڭلاش بىلەن موھتىنىڭ قارا شەھەردىن يېتىپ كېلىشىنى كۈتۈپخوجانىياز ھاجى «ھەي مەخسۇت، سەن ئولگىچە مەن ئولمەي تۇرماقچى ئىدۇق (خوجانىياز ھاجى خاندۇغا كەلگەندىلا «مەم بولماسمىدى» دەپ ئۆن سېلىپ يىغلىۋەتتى. شۇنداقلا مەخسۇت موھتىنى قارا شەھەردىن چاپسان كەل دەپ ئادەم ئەسكەرلەر كۆزلىرىدىن ئىختىيارسىز ئىسسىق ياشماگدۇرغان ئىدى). ئەمما بىزنىڭ لۇكچۇنگە يېتىپ كەلمىرىنى توكۇپ يىغلاشتى ۋە ئېغىر قايغۇغا چۆمۈشتى. بۇ ئەنلىگەنمىزدىن خەۋەر تاپقان شىنجاڭ شىسەي تۇرپان، پىچانھەقتەتەنمۇ ناھايىتى چوڭ يوقۇتۇش ئىدى! بىرەر ساددىن نەچچە يۈزلىگەن ئاق ئوروس ئەسكەرلىرىنى ئېغىر توپ - زەمبىرەكلەر بىلەن لۇكچۇنگە ئۆتەتىپ شەھەرگە قاتتىق ھۇجۇم قىلدى. بىز شەھەر ئىچىدە مۇداپىئە كۈرۈپ 3 كېچە - كۈندۈز جىددى ئېلىشتۇق. ئەمما ئاق ئوروس ئەسكەرلەر قاتتىق ھۇجۇم قىلدى. يەنە بىر تەرەپتىن ئەسكىرى كۈچىمىزنىڭ ئاجىزلىغى، ئوق - دورا، يىمەك - ئىچمەكلىرىمىزنىڭ تۈگەپ قالغانلىغى ئۈچۈن شەھەرنى تاشلاپ چىقىشقا مەجبۇر بولدۇق. تاكى دۇشمەنلەر سېپىلغا يامىشىپ چىقىپ شەھەر كوچىلىرىغا كىرگەنلىگىنى كۆرگەنلىكىمىزدىن كېيىنلا، بىز جەنۇبى دەرۋازىدىن چىقىپ كەتتۇق. دۇشمەنلەر شەھەرگە كىرىپ پۈتۈن شەھەر ئاھالىسى ئۈستىدىن دەھشەتلىك قىرغىنچىلىق يۈرگۈزۈپ كوچىلاردا قان ئاققۇزدى. ئوت قويۇپ نۇرغۇن ئىمارەتلەرنى كۆيدۈرۈۋەتتى. بۇ ئۇرۇشتا بىزنىڭ ئەسكەرلىرىمىزدىنمۇ نۇرغۇن كىشى قۇربان بولدى. ئاتاغلىق رەھبەرلەردىن مەخسۇت موھتى، ئاكلىغان تۇرپان، پىچان، توخسۇن خەلقلىرى خوشاللىغىدىن ھەمدۇللا دامۇللا مۇشۇ ئۇرۇشتا قۇربان بولدى. دۇشمەنلەر ئىچى - ئىچىگە پاتمىغان ھالدا توپ - توپى بىلەن لۇكچۇن، ئاستانىلاردا چۇنگە كېلىشىپ زىيارەت قىلدى. ھەمدۇللا دامۇللا مۇدەرخەلەرگە ئېسىپ سازايى قىلدى. بىز شەھەردىن چىقىپ تۇرپاندىن نۇرغۇن ئادەملەر بىلەن كېلىپ خوجانىياز ھاجىغا بىر سائەتتىن كېيىن مەخسۇت موھتىنىڭ قۇربان بىلەن تۇنجى قېتىم يۈز كۆرۈشتى. بىز بۇ يەردە مەھمۇتبولغانلىق خەۋىرى يېتىپ كەلدى. بۇنى ئاڭلاش بىلەن موھتىنىڭ قارا شەھەردىن يېتىپ كېلىشىنى كۈتۈپخوجانىياز ھاجى «ھەي مەخسۇت، سەن ئولگىچە مەن ئولمەي تۇرماقچى ئىدۇق (خوجانىياز ھاجى خاندۇغا كەلگەندىلا «مەم بولماسمىدى» دەپ ئۆن سېلىپ يىغلىۋەتتى. شۇنداقلا مەخسۇت موھتىنى قارا شەھەردىن چاپسان كەل دەپ ئادەم ئەسكەرلەر كۆزلىرىدىن ئىختىيارسىز ئىسسىق ياشماگدۇرغان ئىدى). ئەمما بىزنىڭ لۇكچۇنگە يېتىپ كەلمىرىنى توكۇپ يىغلاشتى ۋە ئېغىر قايغۇغا چۆمۈشتى. بۇ ئەنلىگەنمىزدىن خەۋەر تاپقان شىنجاڭ شىسەي تۇرپان، پىچانھەقتەتەنمۇ ناھايىتى چوڭ يوقۇتۇش ئىدى! بىرەر ساددىن

ئەت سۈكۈتتىن كېيىن ئاخىرى خوجانىياز ھاجى باشچىلىقىدا ماتەم دۇئاسى ئوقۇپ لۈكچۈنتاق دېغاي دېگەن يېزىسىغا يۈرۈپ كەتتۇق. خوجانىياز ھاجىنىڭ بېشى ئاھانەتتە قالتتى. چۈنكى مەخسۇت موھتىدەك بىر چوڭ تايانچىدىن ئايرىلىپ ئوزى يالغۇز قېلىپ، ئىككىنچى بالىلىماي تۇرپانىنى تاشلاپ قۇمۇلغا قايتىپ كېتىش ئويىمۇ بولدى. لېكىن ئۇ قايتا - قايتا ئويلۇنۇپ مەھكىمۇت موھتىدا تېزراق يېتىپ كەلسە بىرلىكتە كۆرەشكە قىلىشنى لايىق تاپتى. مەھمۇت موھتىدا خەت يېزىپ قارا شەھەرگە ئىككى ئادەم ئۇۋەتتى (بىرسى قازاق جەڭچى رېشىت، يەنە بىرسى مەن ئىدىم). بىز كومۇشكە يېتىپ بارغىدا مەھمۇت موھتىدلار بىلەن ئۇچرۇشۇپ بىرلىكتە تۇرپانغا قايتىپ كەلدۇق. بۇ ۋاقىتتا خوجانىياز ھاجىمۇ تۇرپان شەھرىگە كىرىپ ئورۇنلۇشۇپ تۇرغان ئىكەن. 1933 - يىلى 3 - ئايدا خوجانىياز ھاجى بىلەن مەھمۇت موھتى ئۇچرۇشۇپ چوڭ بىر كۆرەش قوشۇنى تەشكىل قىلىنىدى. ماشىنىسى بولسا خوجانىياز ھاجىنىڭ يېنىغا كېلىشنى خالىمىغاي 2 تۇەن ئەسكىرى بىلەن قارا شەھەردە قالغان ئىدى.

3ـخوجا نىياز ھاجىنىڭ ماجۇگىيىگدىن ئايرىلىپ شاڭ شىسەي بىلەن بىرلىشىشى

خوجا نىياز ھاجى، مەھمۇت موھتىلار تۇرپاندا ئۇچراشقاندىن كېيىن، شىمالى شىنجاڭغا يۈرۈش قىلىشنىڭ

تەييارلىقىغا كىرىشتى. بۇ ئىش قىزغىن كېتىپ بارغاندا يەنى شۇ يىلى 4-ئايدا شىڭ شىسەي ۋەكىل ئەۋەتتى. شىڭ شىسەينىڭ ئەۋەتكەن خېتىدە "سىلىنىڭ جىن شورىنىغا قارشى قوزغىلاڭ كوتۇرۇشلىرى توغرا ئىدى. مەن ئەزالدىن سىلى بىلەن ئۇرۇشۇشنى خالىمايتتىم، ئەمما مەن بىر ھەربى ئادەم بولغانلىقىم ئۈچۈن بۇيرۇقتا بوي سۇنماي بولمايتتى، شۇڭا سىلى بىلەن ئائىلاج بىر نەچچە قېتىم ئۇرۇش قىلدىم، مەن ھازىر ئۇرۇمچىدە جىن شورىنىغا قارشى تۇرۇپ ئۇنى يوقاتتىم، ئەمدى ئىككىمىز ئۇرۇشنى توختاتساق، سىلى ئۇرۇمچىگە چىقسىلا، بىز بىرلىكتە شىنجاڭنى باشقۇرساق" دېگەن ئىكەن. خوجانىياز ھاجى ئۇنىڭ تەكلىۋىنى كەسكىن رەت قىلدى. "ئەمدى ئۇ... تۇخۇم كەپلەشكەندە مېنى ئالدىماقچى بولدىما، مەن ئۇنىڭ بىلەن ھەرگىز ئەپلەشمەيمەن. ئاخىرغا قەدەر ئۇرۇشۇپ ئۇ ئولتۇرغەن بارلىق قېرىنداشلىرىمنىڭ قىساسىنى ئالىمەن" دېگەن سوزلەرنى ۋەكىللەرنىڭ ئالدىدا ئوچۇق ئېيتىپ قايتۇرۇۋەتتى. ھەقىقەتەنمۇ شىنجاڭ خەلقىنىڭ شاڭ شىسەيگە بولغان غەزىۋى ئىنتايىن كۈچلۈك ئىدى. چۈنكى ئۇ بىر نەچچە يىللىق ئۇرۇش جەريانىدا قۇمۇل، تۇرپانلاردا ناھايىتى نۇرغۇن بىگۇنا خەلقلەرنى ئولتۇرۇپ، ئوي-ئىمارەتلىرىگە ئوت قويۇپ قىلمىغان ئىشلىرى قالمىغان ئىدى. بىز ئۇنىڭ ئەسكىلىكلىرى ئۇستىدە يىراقتىن سوز ئاچماي، يالغۇز ئۇنىڭ ئورۇمچىگە چىقىپ كېتىش ئالدىدا قىلغان ۋەھشىلىكلىرىنى ئويلىغانلىقىدىمۇ چىداپ تۇرغىلى بولمايدۇ. مەسىلەن: ئۇ، ئوتكەن

ئايدا يەنى 3-ئايدا لۇكچۇندە ناھايىتى چوڭ قىرغىنچىلىق ئېلىپ بېرىپ نۇرغۇن پۇقرالارنى ئولتۇرۇپ، ھەتتا مەخسۇت موھىتنىڭ بېشىنى كېسىپ دەرھاللا ئېسىپ خەلقنىڭ يۈرىگىگە خەنجەر سانجىدى. يەنە شۇنىڭدەك ئورۇمچىگە چىقىپ كېتىش كۈنى ئوزى بىۋاستە ئۇستىدە تۇرۇپ ئابدۇخالىق ئۇيغۇر، پولات قارى، تومۇر جىسا قاتارلىق 17 ئادەمنى يېڭى شەھەرگە ئېلىپ كىرىپ (مىللىلار ئولتۇراقلاشقان شەھەرگە) 4 كوچىنىڭ ئوتتۇرىسىدا تىرىك تۇرغۇزۇپ ئەزالىرىنى بىر-بىرلەپ كېسىپ، خەنجەر بىلەن سانجىپ، قېلىچ بىلەن چېپىپ ئولتۇرۇپ كەتكەن ئىدى. شۇڭا بۇ قانخور جاللاتقا قارشى ئاخىرغىچە ئۇرۇش قىلىپ، ئىنتىقام ئېلىش پۈتۈن خەلقنىڭ كۈچلۈك تەلىۋى ئىدى. شۇڭا خوجانىياز ھاجى خەلقنىڭ بۇ ئارزۇسىنى ئىپادىلەپ شىكىرلىرىنى قەتئى رەت قىلغان ئىدى.

شىك شىسەينىڭ ھىلىقى "جىن شورىنىنى يوقاتتىم" دەگەن سوزىمۇ بىر يالغانچىلىقتىن ئىبارەت ئىدى. چۈنكى ئۇنى يوقاتقان شىك شىسەي بولماستىن باشقىلار ئىدى. يەنى شىك شىسەي تۇرپاندىن ئۇرۇمچىگە قايتىپ چىقىپ يەنىلا جىن شورىنىنىڭ پىشىنى كوتۇرۇپ يۈرگەن ئۇنىلىرىدە جىن شورىنىنىڭ يېنىدىكى ئەمەلدارلىرىدىن جاك شىك، چىن دېلى، جادۇشۇۋ، جىن رۇنچىك (شەرقى شىمال پىدايىلار قوشۇنىنىڭ باشلىغى) قاتارلىقلار 1933-يىلى 4-ئاينىڭ 12-كۈنى جىن-شورىنغا قارشى ئىسيان كوتۇرۇپ، سىياسى ئوزگۈرۈش

قىلىپ ئۇنى تەختتىن چۈشۈرۈپ ھاكىمىيەتنى قولغا ئالىدۇ. جىن شورىن مەغلۇپ بولغاندىن كېيىن چوچەك ئارقىلىق سوۋېت يېرى بىلەن نەنجىنگە كەتكەن ئىدى. شىك شىسەي بولسا بۇرسەتتىن پايدىلىنىپ مەنسەپكە ئىگە بولغاندىن كېيىن سىياسى ئوزگۈرۈش قىلغانلارنىڭ باشلىقلىرىنى يوشۇرۇن سوۋېتقەست بىلەن ئولتۇرۇپ ئوزىنى-ئوزى "دۇبەن"، "ئاپرىل ئىنقىلاۋىنىڭ داھىسى" دەپ ئېلان قىلىپ، شىنجاڭنىڭ پادىشاسى بولغان ئىدى. ئۇ ئەمدى قانلىق قولىنى خوجانىياز ھاجىغا سوزۇپ، ئۇنى ئالداپ يوقۇتۇپ، پۈتۈن دىخانلار قوزغىلىڭىنى تۇنجۇقتۇرۇش نىيىتىگە كىرىشكەن ئىدى. خوجانىيازھاجى بۇ قېتىم ئۇنىڭ ئالدام خالىتىسىغا چۈشمەي ئۇنىڭ ۋەكىللىرىنى قايتۇرۇۋەتتى.

خوجانىيازھاجى، مۇھىتلار تۇرپاندىكى تەيىارلىق ئىشلىرىنى پۈتتۈرۈپ قۇمۇل، تۇرپان قىسىملىرىنى باشلاپ 1933-يىلى 4-ئاينىڭ ئاخىرى كوكيار ئېغىزى ئارقىلىق شىك شىسەيگە قارشى شىمالى شىنجاڭغا جازا يۈرۈشى باشلىدى. بۇ تارىخىي چوڭ يۈرۈش ئىدى. بىز شىمالى شىنجاڭغا ئوتۇپ دەسلەپ مۇرى، گۈچۈڭ ئەتراپلىرىدا شىك شىسەينىڭ ئەسكەرلىرى بىلەن ئۇرۇشۇپ غەلىبە قازىنىپ ئوگۈشلۇق كېتىۋاتقان كۇنلەردە تۇساتتىنلا "ماجۇڭيىڭ قۇمۇلغا يېتىپ چىقىپ مۇرىغا قاراپ كېلىۋاتىدۇ" دېگەن خەۋەر كېلىپ قالدى (بۇ خەۋەرنى ئۇنىڭ زاكىر دېگەن تاتار سەنمۇسى ئېلىپ كەلدى). بۇ خەۋەرنى ئاڭلاش بىلەن خوجانىيازھاجىنىڭ ئاچچىغى كەلدى. بۇنىڭغا مەھمۇت

موهتى بىر ئاز ئەجەپسىنىپ سەۋەبىنى خوجانىياز ھاجىدىن سورىدى. خوجانىياز ھاجى «ئۇنىڭ شىنجاڭغا چىقىشى بىز ئۇچۇن ياخشى ئەمەس» دەپ جاۋاپ بېرىش بىلەن سەۋەبىنى ئۇ خۇددى مەخسۇت مۇھتىغا قۇمۇلدا سوزلەپ بەرگەندەك بىر-بىرلەپ سوزلەپ بەردى. موھتى ئاندىق بولسا بىز ھازىرچە ئۇرۇشنى بىر ئاز توختۇتۇپ، ئەسكەرلەرنى تاغدا بىر ئاز دەم ئالدۇرۇپ، ئوزىمىز كۆكيارغا بېرىپ، بۇ ھەقتە مەجلىس ئېچىپ ئۇنىڭغا قارىتا قانداق مۇئامىلە قوللۇنۇش ھەققىدە بىر پىكىرگە كېلەيلى، دېگەن پىكىرنى بەرگەندىن كېيىن، خوجانىياز ھاجى باشلىق بىر قانچە باشلىقلار كوكيارغا بېرىپ بىر نەچچە كۈن مەجلىس ئېچىپ ماجۇگىيىڭغا قارىتا ھۇشيار بولۇش، لېكىن ھازىرچە ھېچ قانداق غەيرى پوزىتسىيىدە بولماستىن يەنىلا توغرا، ئوبدان مۇئامىلە قىلىش، ئۇنىڭ بۇنىڭدىن كېيىنكى ئەمىلى ھەركىتىگە قاراپ ئىش كورۇش دېگەن قارارغا كەلدى. بۇلار مەجلىس تۇگۇگەندىن كېيىن، يەنە مۇرى تېغىدىكى ئەسكەرلەر يېنىغا قايتىپ كېلىپ بىر نەچچە كۈن ئوتكەندە 5-ئايدا ماجۇگىيىڭ مۇرىغا يېتىپ كەلدى. ئۇ، كەلگەن كۈنىلا خوجانىياز ھاجى، موھتىلار بىر قانچە باشلىقلار بىلەن بىرگە مۇرى شەھرىگە كىرىپ ئۇنىڭ بىلەن ئوبدان يۇز كورۇشتى. ئۇلار قائىدە بويىچە بىر-بىرلىرى بىلەن ئەھۋال سوراشقاندىن كېيىن ماجۇگىيىڭ مۇنداق دېدى: «ھاجى ئاتا، ئەمدى سىلى نەيزىنىڭ دەستىسى بولسىلا، مەن ئۇچى بولاي، مەن مۇرىنى ئىككى سائەتتە ئالدىم، گۇچۇڭنى 4 سائەتتە ئالمەن، ئۇرۇمچىنى 6 سائەتتە ئېلىپ بولۇپ، ئاندىن پۈتۈن شىنجاڭنى ئېلىپ، بەش يۈزمىڭ ئەسكەر توپلاپ ئىچكىرىسىگە كىرىپ پوتۇن جۇڭگونى ئالمەن، ئاندىن ئورۇسلار بىلەن ئۇرۇشۇپ ئۇلارنى يوقۇتۇپ چېگرامنى ھەرەمگە تۇتاشتۇرىمەن» دېگەن سوزلەرنى قىلدى. ئۇ يەنە «مەن ئەتە گۇچۇغا ھۇجۇم قىلىش ئۇچۇن ماڭىمەن، سىلى جەمسارغا ھۇجۇم قىلىپ شىڭشىسەيىنىڭ ئۇرۇمچىدىن ئىۋەتىدىغان ئەسكەرلىرىنىڭ يولىنى توسۇپ تۇرسىلا» دېگەن سوزنى قىلدى. (بۇ سوزلەرنى زاكىر سەنىۋ تەرجىمە قىلدى). بۇنىڭغا خوجانىياز ھاجى ماقۇل بولدى. سوھبەت بىر-ئىككى سائەت داۋام قىلغاندىن كېيىن مۇرىدا بىر كېچە قونۇپ ئەتىسى ماجۇگىيىڭ بىلەن خوشلۇشۇپ ئوزىمىزنىڭ ئەسكەرلىرى تۇرغان جايغا قايتىپ كېلىپ سوھبەت ئەھۋالىنى ئەسكەر باشلىقلىرىغا يەتكۇزدى. ھەممەيلەن ماجۇگىيىڭنىڭ سوزىدىن خاپا بولۇشتى. «بىز ئۇنى ياردەم قىلغىلى چىققىمىكىن دەسەك، ئۇ، تېخى يالغۇز ئولجا ئالغىلىلا ئەمەس، ھەتتا بەش يۈز مىڭ ئەسكەر ئالغىلى چىقىپتىمىش، ئۇنداقتا ئۇ، بىزنى تۇگۇمەس ئۇرۇشلارغا تىقىپ شىنجاڭ خەلقىنى ئۇرۇش ئوتىدا كويدۇرۇپ تۇگەتكىدەكقۇ، بىزنىڭ بۇ پىلانغا قەتئى قوشۇلماسلىغىمىز لازىم، بىز يەنىلا ئوزىمىزگە پۇختا بولۇپ ئوز كۈچىمىزنى كۆچەيتىشىمىز لازىم» دېگەن پىكىرگە كېلىشتى. شۇ كۈننىڭ ئەتىسى ماجۇگىيىڭ گۇچۇغا ھۇجۇم باشلىدى. بىز جەمسارغا ھۇجۇم قىلدۇق ھەم شۇ كۈننىڭ ئوزىدىلا جەمسارىدىكى دۈشمەنلەرنى تەسلىم قىلدۇردۇق. ئۇلار قوراللىرىنى ئەتە كۈندۈزى تاپشۇرماق

بولدی. بۇنىڭغا بىرنىمە باشلىقلار ماقۇل بولۇپ ئەتىسى قوراللارنى تاپشۇرۇپ ئېلىش ئۈچۈن ئادەم كىرگۈزسەك شەھەردە بىر تالمۇ قورال يوق، ئاڭلىساق كېچە گۈچۈڭ-دىن ماجۇڭيىڭنىڭ ئادەملىرى كېلىپ ھەممىنى ئېلىپ كېتىپتۇ. ماجۇڭيىڭنىڭ بۇ قىلمىشىدىن يالغۇز خوجانىياز-ھاجىلا ئەمەس، پۈتۈن ئەسكەرلەرمۇ ئىنتايىن غەزەپلەن-دى. چۈنكى بۇ غەنىمەتلەر پۈتۈن ئەسكەرلەرنىڭ دۇشمەن-گە قارشى كۈن بويى پىداكارلىق بىلەن قىلغان شىددەت-لىك ئۇرۇشىنىڭ غەلىبىسى ئىدى. بۇ، ھەقىقەتەنمۇ بىرنى بىرنى بوزەك قىلىشتىن باشقا نەرسە ئەمەس، ئەلۋەتتە. مۇنداق ھاقارەتكە چىداپ تۇرغىلى بولمايتتى. ئەمدى قانداق قى-لىش كېرەك؟ بۇ ھەقتە باش قاتۇرۇپ تۇرغان يېتتە ھېلىقى ماجۇڭيىڭنىڭ زاكىر دېگەن سەنمۇسى گۇچۇڭدىن كېلىپ خوجانىياز ھاجى، موھتلارغا ماجۇڭيىڭنىڭ ئىنىسى گۇچۇڭنى ئالغانلىغىنى، بۇ ئۇرۇشتا ماجۇڭيىڭنىڭ ئىنىسى (ئىبرىسىلىك) ئولگەنلىگىنى خەۋەر قىلدى. بۇنىڭغا خوجا-نىياز ھاجى ھېچ نەرسە دېمىدى. موھتى باشلىق بىر قانچە باشلىقلار مەسلىھەتلىشىپ گۇچۇڭغا كىرىپ (ماجۇڭ-جيېگە) قۇرئان پەتىسى قىلىپ قويۇشنى لايىق تېپىشتى. بۇنىڭغا ھاجى تەسلىكتە ماقۇل بولۇپ ئەتىسى گۇچۇڭغا كىرىپ ماجۇڭيىڭ بىلەن كورۇشۇپ قۇرئان پەتىسى قىلىش-تى. ئاندىن بىر ئاز سوھبەتلەشكەندىن كېيىن خوجانىياز-ھاجى، موھتلار ماڭماقچى بولغاندا، خوجانىياز ھاجى ماجۇڭيىڭدىن ھېلىقى جىمسارىدىن ئېلىپ كەتكەن قورال-يارالارنى قايتۇرۇپ بېرىشنى سورىدى. ماجۇڭيىڭ «غە-

نىمەت ئېلىنغان قوراللارنى تېخى تىزىملاپ بولمىدۇق، كېيىن بېرىمەن» دېگەن جاۋابنى بەردى. بۇنىڭدىن خوجا-نىياز ھاجى ناھايىتى ئاچچىغلاندى ھەتتا يۈزى تاتىرىپ كەتتى. موھتى دەرھال ئىشىنىڭ ئالدىنى ئېلىپ «قېنى ھاجى ئاكا قايتايلى» دەپلا سىرتقا قاراپ ماڭدى. ھاجى-مۇ ئۇن چىقارماستىن خاپا ھالدا قايتىپ چىقتى. دېمەك، ماجۇڭيىڭ خوجانىياز ھاجىغا نىسبەتەن تىرغرا مۇئامىلىدە بولماستىن باشتىن-ئاخىرى موشۇنداق ئالدامچىلىق، ئىككى يۈزلىمىلىك پوزىتسىيە قوللاندى. خوجانىياز ھاجىمۇ بۇنىڭغا نىسبەتەن ئىشەنمەسلىك پوزىتسىيە تۇتۇپ كەلدى. شۇنىڭ بىلەن ئۇلارنىڭ ئارىسىدىكى زىددىيەت كۈندىن-كۈنگە كۈچۈيۈپ ئەڭ ئاخىرىدا جىمسار ۋەقەسى بىلەن ئايرىلىش ھالىتىگە كېلىپ قالدى. دەل شۇ ۋاقىتتا ئۇ-رۇمچىدىن شىڭ شىسەينىڭ يەنە ئىككى نەپەر ۋەكىلى كەلدى. ئۇلارنىڭ بىرسى شىڭ شىسەينىڭ پۇگىنى ئەكىبەر دېگەن كىشى بولۇپ، ئۇ خوجانىياز ھاجىغا شىڭ شىسەينىڭ بىرلىشىش تۇغرىسىدىكى تەلىۋىنى يەتكۈزدى. يەنە بىرسى مەھمۇت خوجا دېگەن ئۇزبېك كىشى بولۇپ، ئۇ، ئۇزىنىڭ ئۇرۇمچىدىكى سوۋېت كونسۇلخانىسى تەرىپىدىن چىقىرىلىد-غىنى ئېيتىپ، سوۋېت ئىتتىپاقىنىڭ خوجانىياز ھاجىغا بەرگەن مەسلىھەتىنى يەتكۈزدى. يەنى «خوجانىياز ھاجى-نىڭ ماجۇڭيىڭدىن ئايرىلىپ شىڭ شىسەي بىلەن بىرلەش-كىنى ياخشى، چۈنكى ماجۇڭيىڭ بولسا ياپون جاھانگىر-لىگىنىڭ قۇيرۇغى، ئۇنىڭ شىنجاڭغا كېلىپ ئورۇنلىشىشى بىز ئۈچۈنمۇ خەۋپ. شۇڭا بىز سوۋېت ھوكۇمىتى ماجۇڭ-

يىگنى يوقۇتۇش ئۈچۈن شىك شىسەيگە يارەم بەرمىز، ئەگەر خوجانىيازھاجىم بىزنىك پىكرىمىزگە قوشۇلسا، خوجانىيازھاجىغمۇ بۇرۇنقىدەك يارەم بېرىمىز، ھاجىم بىزنىك پىكرىمىزگە ئىشىنىپ شىك شىسەي بىلەن بىرلەشسۇن، ئۇنىڭغا بىز سۇيىت ھۆكۈمىتى كېپىل بولىمىز» دېگەن سوزلەرنى يەتكۈزدى. بۇنىڭغا خوجانىيازھاجى ماقۇل بولۇپ ماجۇڭيىڭدىن ئايرىلىپ شىك شىسەي بىلەن بىرلەشمەكچى بولدى. بۇنىڭدىن كەلگەن ۋەكىللەر خوش بولۇشۇپ قايتىشتى. بىرنەچچە كۈن ئوتكەندىن كېيىن بىردانە يۈك ماشىنىسىدا شىك شىسەيىنىك 10 نەچچە نەپەر تەنپەن ۋەكىللىرى يېتىپ كەلدى. بۇلارنىك ھەممىسى خەنزۇ بولۇپ بىر نەپىرى پاۋروپاچە كىيىنگەن ئادەممۇ بار ئىدى. كېيىن ئۇقساق ئۇ ئادەم ئۇرۇمچىدىكى سوۋىت كونسۇلخانىسىنىك ئادىمى ئىكەن. بۇلار خوجانىيازھاجى، مەھمۇت سىجاڭلار بىلەن جەمسارى ناھىيىسىنىك تاك پامۇك دېگەن دالىسىدا (1933 يىلى 5-ئاينىك ئاخىرى) يېرىم كۈن سوھبەت ئوتكۈزۈپ، بىتىم تۈزۈشۈپ ئۇرۇمچىگە قايتىشتى. بۇ بىتىمنىك ئومۇمى مەزمۇنى خوجانىيازھاجى بىلەن شىك شىسەيىنىڭ بىرلىشىشىدىن ئىبارەت بولۇپ كونكرېت مەزمۇنى مۇنداق بولغان ئىدى: شىك شىسەي دۇبەن بولۇپ ئاساسەن شىمالى شىنجاڭ ئىشلىرىنى باشقۇرۇش، خوجانىيازھاجى جەنۇبى شىنجاڭ باۋۇيى زۇڭ سىلىك بولۇپ پۈتۈن جەنۇبىنى ئۇرغۇن ۋەقەلەر يۈز بېرىپ شىنجاڭنى باشقۇرۇش، مەھمۇت موھىتى بولسا لۇيجاڭبەردى. بىزنىك بۇ رايونغا ئوتتۇشىمىز بىلەن بۇ رايونلىقتىن سىجاڭلىقنى ئوستۇرۇلۇپ ئاتلىق 6 - دىۋىزىيىنىنىڭ بىر قەدەر تېچ ھالىتى بۇزۇلۇپ پۈتۈنلەي دېگىدەك سىجاڭى بولۇپ خوجانىيازھاجى بىلەن جەنۇبى شىنجاڭنى ئوزگەردى. خوجانىيازھاجى ئارغى بۇلاق

تۇرۇش، يەنە شىك شىسەي خوجانىيازھاجىغا 10 مىك تال مىلتىق، ئوق-دورا، 10 مىك دانە ئات ئېگەر بېرىدىش، موشۇ بىتىمگە ئاساسەن 1933-يىل 6-ئاينىك بېشىدا خوجانىيازھاجى، مەھمۇت سىجاڭلار ئەسكەرلىرىنى باشلاپ گۇچۇك داۋىنى ئارقىلىق جەنۇبى شىنجاڭغا ئوتۇپ، ئارغى بۇلاق ئېغىزىنى ئالدىنقى سەپ قىلىپ بېكىتىپ بىر قىسىم ئەسكەرلىرىنى قالدۇرۇپ، ئوزلىرى قارا شەھەرگە بېرىپ ئورۇنلاشتى. ماجۇڭيىك بولسا زىمىچۇەنزىدە شىك شىسەي بىلەن بولغان ئۇرۇشتا يېڭىلىپ گۇچۇك، مۇرىلارنى تاشلاپ قېچىپ تۇرپانغا چۇشۇپ كەتتى. مەن خوجانىياز ھاجىنىك ماجۇڭيىڭدىن ئايرىلىشى تەسادىپى يۇز بەرگەن ھادىسە بولماستىن، ئۇلارنىك ئارىسىدا ئۇزۇنىدىن داۋام قىلىپ كەلگەن زىددىيەتلەرنىك ئوتكۇرلىشىشى ۋە ئىچكى-تاشقى ۋەزىيەتنىك تەقەززاسى ئارقىسىدا بولغان ئىكەنلىگىنى شۇ ۋاقىتتا چۇشەندىم.

4-جەنۇبى شىنجاڭدا بولغان بەزى ۋەقەلەر

— 1 —

خوجانىياز ھاجى، مەھمۇت سىجاڭلار جەنۇبى شىنجاڭغا ئوتكەندىن كېيىن ناھايىتى نۇرغۇن ۋەقەلەر يۈز بېرىپ شىنجاڭنى باشقۇرۇش، مەھمۇت موھتى بولسا لۇيجاڭبەردى. بىزنىك بۇ رايونغا ئوتۇشىمىز بىلەن بۇ رايونلىقتىن سىجاڭلىقنى ئوستۇرۇلۇپ ئاتلىق 6 - دىۋىزىيىنىنىڭ بىر قەدەر تېچ ھالىتى بۇزۇلۇپ پۈتۈنلەي دېگىدەك سىجاڭى بولۇپ خوجانىيازھاجى بىلەن جەنۇبى شىنجاڭنى ئوزگەردى. خوجانىيازھاجى ئارغى بۇلاق

تىن ئوتۇپ قارا شەھەرگە كېتىۋاتقاندا ماشىنىڭ، ھاجى مىلتىق، ئون نەچچە تالدىنلا ئوق بار ئىدى. بۇ مەسىلە-
نىڭ ئالدىغا كېلىپ قارشى ئېلىشنىڭ ئورنىغا قارا شەھەرنى ھەل قىلىش ئۈچۈن خوجانىيازھاجى، مەھمۇتسىجاڭلار
ھەرگە كىرگۈزمەسلىك ئۈچۈن ھەممە ئەسكەرلىرىنى يەنە مۇزاكىرىلىشىپ سوۋېت ئىتتىپاقىدىن قورال ئالماقچى بول-
مىگەدىن ئارتۇق ئەسكەرلىرىنى ئۇششاق تالغا يوتكەپ كەلدى. موسول موھىتى، ھەمدۇل ۋاجىدىلارنى ئاقسۇدىن قەش-
لىپ، ئاكۇپلارغا ئورۇنلاشتۇرۇپ تۇساپ ئۇرۇش قىلدى. قەرغە ئىشەتىپ سوۋېت كونسۇلخانىسى بىلەن دوگۇور-
بىر نەچچە سائەتلىك ئۇرۇشتا بىزدىن يېگىلگەن ماشىنىلا لاشتى. تۇزگەن دوگۇورغا ئاساسەن 1933-يىلى 12-ئايدا
قارا شەھەرگىمۇ كىرمەستىن باغراش كولى ئەتراپى بىلەن سوۋېت ئىتتىپاقىدىن ئۇچتۇربان چېگرىسى ئارقىلىق مىك
قېچىپ تۇرپانغا ئوتۇپ ئوز خوجايىنى ماجۇڭيېڭغا قوشۇلتال مىلتىق، 12 دانە پىلىموت، بىر قانچە يۈز ساندۇق ئوق،
دى. خوجانىيازھاجىنىڭ جەنۇبى شىنجاڭغا ئوتكىنىگە گرانات، تاپانچا، دۇربۇن قاتارلىق قوراللار يېتىپ كەلدى
ماجۇڭيېڭنىڭ بەكمۇ ئاچچىغى كەلدى. ئۇنىڭ مەقسىدىۋە بۇ قوراللارنى ئوتكۇزۇپ بېرىش ئۈچۈن سوۋېت ئىتتە-
ئەگەر ئۇ شىمالى شىنجاڭدا شۇنچىلىك قىلىتىپاقىدىن يېگىلىتىپاقىدىن كونا بولشېۋىك ئابلىراخۇن دېگەن كىشى كەل-
قالغىنىدەك بولسا، جەنۇبى شىنجاڭنى ئوتۇپ ئۇرۇش قىلمايلا ئالغان ئىدى. بۇ يارەمنى كورگەن پۈتۈن جەڭچىلەر ناھا-
چى ئىدى. شۇڭا خوجانىيازھاجىنىڭ جەنۇبى شىنجاڭغا يېتى خوشال بولۇشتى. بۇ قوراللار تاپشۇرۇپ ئېلىنغاندىن
ئوتكىنىگە ئاچچىغى كېلىپ ئوزىنىڭ بىر قىسىم ئەسكەكىيىن دەرھال ئالدى بىلەن قوراللىرى بىر قەدەر ئاجىز
لىرىنى جەنۇبى شىنجاڭغا ئەۋەتىپ رەسمى ئۇرۇش قىلدى. بولغان جەنۇبى شىنجاڭ قىسىملىرىغا تارقىتىپ بېرىلدى.
بۇ ئۇرۇش ئارغى بۇلاقتىن تاكى يەكەنگىچە بىر يىلدىشۇنىڭ بىلەن ئەمدى بىزنىڭ قوشۇنىمىز قوراللىرى خىل،
ئارتۇق داۋام قىلدى. قارا شەھەر، كورلا، بۇگۇر ۋە كۇەيرىتى ئۇستۇن كۇچلۇك قوشۇنغا ئايلاندى.
چار، ئاقسۇ رايونلىرىدا قالتىق ئۇرۇشلار بولدى.

ئۇرۇشنىڭ ئۇزۇنغا سوزۇلۇشى بىلەن بىزنىڭ قورال بىزنىڭ قوشۇنىمىز مۇشۇنداق كۇچلۇك قوشۇنغا ئاي-
ئوق-دورا يېتىشمەسلىك ئەھۋالىمىز كۇندىن-كۇنگە ئېغىنغان بىر ۋاقىتتا ھافۇيۇەن باشچىلىقىدىكى ماجۇڭيېڭ
لىشىشقا باشلىدى. خوجانىيازھاجى، مەھمۇت سىجاڭلىسىملىرى بىلەن ئاقسۇ قارايۇلغۇندا بىر مەيدان ئۇ-
جەنۇبى شىنجاڭغا ئوتكەن ۋاقىتتا ھېچقانچە زاپاس قورالۇش قىلدۇق. بۇ ئۇرۇشتا ئاقسۇلۇق باي سىجاڭغا ئوق
ئوق-دورىلار يوق ئىدى. ھەر بىر ئەسكەرده بىر تالدىبگىپ قۇربان بولدى. ئۇنىڭ جەسىدىنى دەپىن قىلىش

ئۇچۇن ئاقسۇغا ئېلىپ مېڭىش بىلەن پۈتۈن ئەسكىلىكلەرنىڭ تەلتۈبۈنى قەتئى رەت قىلدى. شۇنداق بولسىمۇ ئۇرۇشتىن توختاپ قالدى. بۇ ئۇرۇش مۇڭەپپەقىيەتسىزلىكاۋۇت دامولا قەشقەرغە تەكلىپ قىلغانلىقتىن قەشقەرغە كەلدى. شۇ كۈنلەردە قەشقەر كونا شەھەردە ساۋۇكسىردۇق.

دامولا ئۆز ئالدىغا شەرقىي تۈركىستان ئىسلام جۇمھۇرى
يىتى ناملىق ھوكۈمەت قۇرۇپ بۇ ھوكۈمەتنى خوجانىيازھاجى
ھاجىنىڭ ئېتىراپ قىلىشى ۋە رەئىس جۇمھۇر بولۇپ بى قەشقەر خەلقى خوجانىيازھاجى بىلەن مەھمۇت سە-
ردىشنى تەلەپ قىلىپ، ئۇستى-ئۇستىگە ۋەكىل ئەۋەتىۋاكلارنى ئىنتايىن قىزغىن قارشى ئالدى. ھەممە ئادەم
كە باشلىدى. خوجانىيازھاجى قاتتىق رەت قىلىپ ۋەكىللىرىگە چىقىپ ئامىن دەپ قوللىرىنى
لەرنى قايتۇرغان بولسىمۇ، بۇ ئەھۋالغا دىققەت قىلمىغىز كوتۇرۇشۇپ ھەتتا كوزلىرىگە خوشاللىق ياشلىرىنى
بولمايتتى، بۇ توغرىدا خوجانىيازھاجى، مەھمۇت سىجاڭلىپ كۆتىۋالدى. شۇ كۈنى روزى ھېيت كۈنى ئىدى.
مۇزاكىرىلىشىپ قەشقەر، يەكەن رايونلىرىنى ئۆز قوللىرىز شەھەرگە كىرىپ بىر نەچچە سائەتتىن كېيىنلا شۇ ئاخ-
دا تۈتۈپ تۇرۇشنى قارار قىلىپ شۇ يىلى (33-يىلىمى قەشقەرىدىكى سوۋېت كونسولىمۇ تەبرىكلەپ كەلدى.
12-ئايدا پۈتۈن زاپاس قوراللارنى نەچچە ئونلىغان ت خوجانىيازھاجى، مەھمۇت سىجاڭلار قەشقەرغە كىرگەن-
گىلەرگە ئارتىپ ئۇچتۇرپان قاخشال يولى ئارقىلىق قەدىن كېيىن بىر كۈنمۇ شەھەردە تۇرمىدى. بىر كېچە قو-
قەرغە قاراپ ماڭدى. بىز ناھايىتى تېز يۈرۈپ بىر ئاپ ئەتىسى ھېيت نامىزىدىن كېيىنلا پۈتۈن ئەسكەر-
چە قونۇپلا ئەتىسى ئاتۇشقا يېتىپ باردۇق. بىزنىڭ بىرىنى باشلاپ يېگى شەھەرگە ئۇرۇشقا چىقىپ كەتتى.
يەرگە كېلىشىمىز بىلەن يەنە قەشقەردىن ساۋۇت دامۇ ئۇرۇش (بارىن ئۇرۇشى) 17 كۈن داۋام قىلدى. بۇ ئۇ-
لىنىڭ ۋەكىللىرى كېلىپ بۇرۇنقى تەلتۈبۈنى قايتا-قاشقا ساۋۇت دامولىنىڭ نەچچە مىڭ ئەسكىرىدىن بىرەر
ئۇتتۇرىغا قويىدى ۋە بۇنىخوجانىيازھاجىنىڭ قەشقەرغە كىرىمۇ قاتناشمىدى. ئەكسىنچە ئۇنىڭ بارلىق ھەربى،
شىنىڭ ئالدىنقى شەرتى قىلىشتى، بۇنىڭ بىلەن ئەھۋالكى ئەمەلدارلىرى ھەم ئۆزى شەھەرنى تاشلاپ ھەر
جىددىلەشتى. يەنى خوجانىيازھاجى ئۇلارنىڭ تەلىۋىرەپكە پېتىراپ كېتىشتى. خوجانىازھاجى بىلەن موھتە-
قوبۇل قىلىپ قەشقەرغە كىرىش ياكى قوبۇل قىلماسلىنىڭ ئۇلار بىلەن كارى بولماستىن بۇ ئۇ-
قەشقەرغە كىرمەسلىك مەسىلىسى كېلىپ چىقتى. بۇ مەشنى پەقەت ئۆزلىرىنىڭ كۈچى بىلەنلا ئېلىپ بارىدى.
لە ئۇستىدە مۇزاكىرە قىلىمىز دەپ ئاتۇشتا 3~4 كۈن ئۇرۇشى تازا جىددى كېتىپ بارغان كۈنلەردە
تۇرۇپ قالدۇق، ھاجى يەنىلا ئۆز پىكرىدە قاتتىق تۇرۇۋسۇ تەرەپتىكى مافۇيۇەن قىسىملىرى پەيزئاتقا كېلىپ

قالغان ئىدى. خوجانىيازھاجى ياردىن ئۇرۇشىدىكى بە
قىسىم ئەسكەرلىرىنى باشلاپ پەيزۋاتقا بېرىپ ئۇ
بىلەن قاتتىق ئۇرۇشتى. ئۇلارنىڭ نۇرغۇنلىرىنى يوق
توپ، قاتتىق پ شڭا بەردى. ئەمما ئەھۋال يەنىلا ئېغ
بولغانلىقتىن خوجانىيازھاجىنىڭ بۇيرۇغى بىلەن مەھمۇ
سىجاڭ باردىدىكى ئۇرۇشنى توختۇتۇپ، يېڭىسار ناھىيىس
گە كەتتى. خوجانىيازھاجى بولسا ئۆزى ئازغىنە ئەسكە
لەر بىلەن ئاتۇش ئارقىلىق ئەركەشتامغا كەتتى. ئۇ
كۈندىن كېيىن يېتىپ كېلىپ مەھمۇت سىجاڭغا مۇنداق
سوزلەرنى قىلدى: «مەن بارغاندىن كېيىن سوۋېت ئادەملىر
ناھايىتى ياخشى قارشى ئالدى. ياردەم توغرىسىدا بولۇ
«بىز سىلەرگە ھەر قانداق ياردەمنى بېرىشكە تەييار. ئەگ
ما ھازىر بېرىشكە بولمايدۇ، چۈنكى ھازىر قەشقەردە س
ۋۇت داموللا ھوكۇمىتى بار. بىز، ئۇ ھوكۇمەتنى تونۇما
مىز. ئۇ ھوكۇمەت ئەنگلىيە جاھانگىرلىگىنىڭ يولـ
تۇرغۇزغان قورچاق ھوكۇمىتى، سىز قەشقەردە ئۇنىڭ
قارىتا ئوچۇق بايانات ئېلان قىلىشىڭىز لازىم ئىدى
ئۇنداق قىلمىدىڭىز، شۇڭا يارەمنى بىر ئاز كېچىك
رۇشكە توغرا كېلىدۇ، ئۇنداق قىلمىغاندا بېرىلگەن يا
دەمنىڭ چېكى روشەن بولمايدۇ» دەپ يارەمنى ھازىر
بەرمىدى دېگەن سوزلەرنى قىلىپ ساۋۇت داموللىدىن
رەنجىگەنلىكىنى ئېيتىپ ئوتتى. ھەقىقەتەنمۇ ساۋۇت
موللا خوجانىيازھاجىنى نۇرغۇن خاپا قىلدى. ئۇنىڭ ئۈس
لىرىغا نۇرغۇن توسالغۇلۇقلارنى يەتكۈزگەن ئىدى. يە
ئېيتقاندا ئۇمۇ خۇددى ماجۇڭيىڭغا ئوخشاش خوجانى

ھاجىنى ئالداپ، قورچاق قىلىپ ئويۇنۇتۇشنىڭ كويىدا
بولدى. ئەمما خوجانىيازھاجى ئۇنىڭ قاپقىنىغا چۈشمىدى.
موللا ساۋۇت داموللا كىم ۋە ئۇنىڭ ھوكۇمىتى قان
داق قۇرۇلغان؟ ساۋۇت داموللا ئەسلى قەشقەر ئاتۇشلۇق
بولۇپ ئۇ، 1920-يىللىرى ھىندىستانغا بېرىپ ددىنىي تەلىم
ئالغان، 1930-يىللاردىكى شىنجاڭ دىخانلىرىنىڭ جىن
شورېن فېودال ئىستىبدات ھاكىمىيىتىگە قارشى كوتۇرۇلـ
گەن قوزغىلاڭدىن پايدىلىنىپ ئۇزىنىڭ سىياسى ھەركەتـ
لىرىنى ئېلىپ بېرىش مەقسىتىدە 1932-يىلى خوتەنگە قايـ
تىپ كېلىپ ئۇ يەردە مەتىمىن ھەزرەتلەر بىلەن بىرلـ
شىپ «ئىسلام پادىشالىق ھوكۇمىتى» قۇرۇپ ئۇنىڭغا ئۇـ
زىنى «ئىمىرمۇلۇك»، مەتىمىنىنى«پادىشا»دەپ ئېلان قىلىپ، ئۇ
يەردىكى ھەركەتنى تۈگەتكەندىن كېيىن تېزلىك بىلەن
قەشقەرگە كېلىپ، تۇمۇر سىجاڭ ۋەقەسى بىلەن
قەشقەر كونا شەھرىنىڭ بوشاپ قالغانلىغىدىن پايدىلىنىپ،
قەشقەردىكى ئەنگلىيە كونسۇلىنىڭ كورسەتمىسى بىلەن
1933-يىل 11-ئايدا «شەرقى تۈركىستان ئىسلام جۇمھۇرى
تى» دېگەننى قۇرۇپ ئۇنىڭغا ئوزىنى «باش مىنىستىر»دەپ
ئېلان قىلىدۇ ھەم خوجانىيازھاجىنىڭ ھەربى كۈچى ۋە
ئام-ئابرۇيىدىن پايدىلىنىش ئۈچۈن خوجانىيازھاجىنى
«ئىس جۇمھۇر» قىلىپ تەيىنلەيدۇ. ئەمما ئۇ، بۇ ھەر
ھىتىدىن نەتىجە چىقىرالماي 2 ئايدىن ئارتۇق داۋام قى
لالماي ئاخىرى ئوز-ئوزىدىن توزۇپ يوقاپ كېتىدۇ. بىز بۇ
يەردە شۇنى ئوچۇق كورۇپ ئالالايمىزكى، خوجانىيازھاجـ
نىڭ ساۋۇتداموللا ۋە ئۇنىڭ ھوكۇمىتى بىلەن ھېچقانداق

ئالاقىسى بولغان ئەمەس. شۇڭا بۇلارنىڭ 2 سانى بىر
ئورۇنغا قويۇپ بىرلەشتۈرۈپ قاراش ئەملىيەتكە ئۇيغۇن
بولمايدۇ.

5-ماجۇئىيەك ۋە ئۇنىڭ ئاقىۋىتى

— 1 —

ماجۇئىيەك 1933-يىلى 6-ئايدا زەمچۇەنزىدىكى
ئورۇشتا يەكىلىپ تۇرپانغا قېچىپ چۈشكەندىن كېيىنلىك ھوكۇمەتنىڭ ماڭاۋدىن رەئىسى بولۇپ ئورۇمچىگە
بۇ يەردە ئوبدان تەييارلىق قىلىپ شۇ يىلى 10-ئايدا ئايدى. مەھمۇت سەجاڭ بولسا قەشقەردە تۇرۇپ قالدى.
داۋانچىڭ ئارقىلىق ئورۇمچىگە ھۇجۇم باشلىدى. بۇ قېتىم
قى ئورۇشتا ئورۇمچىنى 33 كۈن مۇھاسىرە قىلدى
مۇشۇنداق ئېغىر ئەھۋال ئاستىدا، شىڭشىسەي سوۋ
ھوكۇمىتىدىن ياردەم تەلەپ قىلدى. سوۋېت ھوكۇمىتى
بۇنى قوبۇل قىلىپ «ئالتايىسكى» ، «تارباغاتايسكى» دېگەنلىكنى ئوچۇق كورۇپ ئالالايمىز. شىنجاڭدىكى مەغ
گەن ناملار بىلەن ئالتاي، چوچەك چېگرىلىرىدىن ئوبىيېكتىنىڭ ئەك ئاخىرقى كۈنلىرىدە سوۋېت ئىتتىپاقىغا
بىر نەچچە پولك قىزىل ئارمىيىنى كىرگۈزدى. بۇنى ئالاقىلاشتۇرۇپ كەتتى. ئەگەر ئۇ، سوۋېت ئىتتىپاقىغا يارغاندىن
لىغان ماجۇئىيەك بىر قىسىم ئەسكەرلىرىنى ئاجرىتىپ سىبىيەن ئوبدان تەربىيە كورۇپ، ياخشى ئادەم بولۇپ جۇڭ
جى، قۇتۇبى تەرەپتە قىزىل ئارمىيە بىلەن بىر قانات ئىتتىلاۋى ئۇچۇن ياخشى ئىشلارنى قىلغان بولسا ئەل
كۈن قاتتىق ئورۇش قىلدى. ھەر ئىككى تەرەپتىن نۇرغۇن قارشى ئېلىشقا ئەرزىيدۇ. ئەمما ئۇنىڭ سوۋېت
غۇن چىقىم تارتتى. ئاخىرى ماجۇئىيەك مەغلۇپ بولۇپ ئىتتىپاقىغا ئوتۇپ كەتكەنلىگىگە قارىلا شىنجاڭدىكى ھەر
قېچىپ داۋانچىڭدا يەنە بىر قېتىم ئورۇش قىلدى. بىللەت خەلقىمىز ئۇستىدىن يۇرگۈزگەن قىرغىنچىلىقلىرى
يەردەمۇ يېڭىلگەندىن كېيىن جەنۇبى شىنجاڭ تەرەپكى ۋە بالايى-ئاپەتلىرىنى پۈتۈنلەي يوققا چىقىرىپ ئۇ
قاچتى. شىڭشىسەينىڭ ئەسكەرلىرى بىلەن قىزىل ئارمىيىگا ياخشى ئادەم ئىدى، كوممۇنىست ئىدى، ۋەتەنپەر
بىرلىشىپ ماجۇئىيەنى مارالۇبشىغچە قوغلاپ باردى. ھەر ئىلغار ئادەم ئىدى ،دېگەن ھەر خىل تونلارنى كەيـ
ۋاقىت 1934-يىلى 3-ئايلار ئىدى. ئالتايسكى، تارباغاتاي ئەملىيەتكە ئۇيغۇن بولمايدۇ. تاردىنى بۇرمىلـ

يسكى دەپ ئاتالغان قىزىل ئارمىيە مارالۇبشىدىن نېـ
سىغا ئوتمىدى. ماجۇئىيەك قەشقەرغە بېرىپ بارار جايىنى
ئاپالماي بىر قىسىم ئادەملىرى بىلەن سوۋېت ئىتتىپاقـ
غا ئوتۇپ كەتتى. قالغان ئەسكەرلىرى ماخۇسەن باشچىلـ
ىدا خوتەنگە جەم بولدى. بۇ چاغدا خوجانىيازھاجى
ئاقسۇدا ئىدى.

شىڭشىسەينىڭ تەكلىۋى بىلەن سابىق شىنجاڭ ئولـ

— 2 —

يۇقۇرقى ئەھۋاللاردىن ماجۇئىيەنىڭ قانداق ئادەم
لىغان ماجۇئىيەك بىر قىسىم ئەسكەرلىرىنى ئاجرىتىپ سىبىيەن ئوبدان تەربىيە كورۇپ، ياخشى ئادەم بولۇپ جۇڭ
جى، قۇتۇبى تەرەپتە قىزىل ئارمىيە بىلەن بىر قانات ئىتتىلاۋى ئۇچۇن ياخشى ئىشلارنى قىلغان بولسا ئەل
كۈن قاتتىق ئورۇش قىلدى. ھەر ئىككى تەرەپتىن نۇرغۇن قارشى ئېلىشقا ئەرزىيدۇ. ئەمما ئۇنىڭ سوۋېت
غۇن چىقىم تارتتى. ئاخىرى ماجۇئىيەك مەغلۇپ بولۇپ ئىتتىپاقىغا ئوتۇپ كەتكەنلىگىگە قارىلا شىنجاڭدىكى ھەر
قېچىپ داۋانچىڭدا يەنە بىر قېتىم ئورۇش قىلدى. بىللەت خەلقىمىز ئۇستىدىن يۇرگۈزگەن قىرغىنچىلىقلىرى
يەردەمۇ يېڭىلگەندىن كېيىن جەنۇبى شىنجاڭ تەرەپكى ۋە بالايى-ئاپەتلىرىنى پۈتۈنلەي يوققا چىقىرىپ ئۇ
قاچتى. شىڭشىسەينىڭ ئەسكەرلىرى بىلەن قىزىل ئارمىيىگا ياخشى ئادەم ئىدى، كوممۇنىست ئىدى، ۋەتەنپەر
بىرلىشىپ ماجۇئىيەنى مارالۇبشىغچە قوغلاپ باردى. ھەر ئىلغار ئادەم ئىدى ،دېگەن ھەر خىل تونلارنى كەيـ
ۋاقىت 1934-يىلى 3-ئايلار ئىدى. ئالتايسكى، تارباغاتاي ئەملىيەتكە ئۇيغۇن بولمايدۇ. تاردىنى بۇرمىلـ

غانلىق بولىدۇ. ئۇنىڭ سوۋېت ئىتتىپاقىغا ئوتتۇپ كېتىش
شى ھەققۇاقىتتا ئۇز ئىختىيارى بىلەن بولغان ئىش ئەمەس
شىنجاڭدىكى ھەر مىللەت خەلقىنىڭ ئۇنىڭغا قارشى تۇرۇش
قاخشاتقۇچ زەربىلەرنى بېرىشى ئارقىسىدا شۇنىڭدەك سو
ۋېت قىزىل ئارمىيىسىنىڭ بەرگەن ئەجەللىك زەربىسى
ئاستىدا شىنجاڭدا باش تىقىپ تۇرغىدەك جاي قالمىغان
دىن كېيىن ئەڭ ئاخىرىدا سوۋېت ئىتتىپاقىغا كېتىشكە
مەجبۇر بولدى. ئۇنىڭ ئۇياقتا ئوتتۇپ كېتىشى بەزى
ئادەملەر ئېيتقاندەك سوۋېت سوتسىيالىستىك جەمئىيىتىنى
سۆيگەنلىكتىن ياكى كوممۇنىزىمچى بولغانلىقىدىن ئەمەس
بەلكى ئامالنىڭ يوقلىقىدىن سوۋېت ئىتتىپاقىغا ئوتتۇپ
كەتكەن. ئۇنىڭ سوۋېت ئىتتىپاقىغا قارشى بولغان ماھى
يىتىنى تۆۋەندىكى پاكىتلاردىن كۆرگىلى بولىدۇ: (1) مو
ردا خوجانىيازھاجى بىلەن كۆرۈشكەندە بىردىنچى ئېيت
قان سۆزى «مەن ئاخىردا ئورۇسلار بىلەن ئۇرۇشۇپ ئۇ
لارنى يوقۇتۇپ چېگرامنى ھەرەمگە تۇتاشتۇرىمەن» دېگەن
ئۇنى كوممۇنىزىم جەڭچىسى دېسەك، ئۇ، ئۆزىگە-ئۆزى
ئوق ئاتقانلىق بولمامدۇ؟ ئەلۋەتتە ھەرگىزمۇ ئۇنداق
مۇنداق مەنتىقە بولمىسا كېرەك. (2) بى
يۇقۇرىدا سوۋېت ئىتتىپاقىنىڭ شىنجا
خەلقىنىڭ ماجۇڭيىڭغا قارشى كۆرىشىنى قوللاپ ھەر جا
ھەتتىن نۇرغۇن ياردەم قىلغانلىقىنى ھەتتا زورۇر تېپىل
غاندا ئادەم كۆچلىرىنىمۇ ئايىماستىن بەرگەنلىگىنى ك
رۇپ ئوتتۇق. ئەگەر ماجۇڭيىڭ سوۋېتپەرەس ياخ
ئادەم بولمىدىغان بولسا، نېمە ئۈچۈن ئۇنىڭغا ياردەم بە

مەستىن، ئەكسىنچە ئۇنىڭغا قارشى كۈرەش قىلمۇاتقان
خوجانىيازھاجى ۋە شىڭشىسەيلەرگە ياردەم بېرىدۇ؟ بۇ،
ئەلۋەتتە ئۇز-ئۇزىدىن چۈشىنىشلىك بولسا كېرەك.

ماجۇڭيىڭ ياپونپەرەست ئىدى. ئۇنىڭ بۇ، خا
راكتېرىنى خوجانىيازھاجى شىڭشىسەي بىلەن بىرلەشتۈ
رۈش ۋاقتىدا سوۋېت ۋەكىلىنىڭ قىلغان سۆزلىرىدىن
ئوچۇق كورۇۋالغىلى بولىدۇ. سوۋېت ۋەكىلى: ماجۇڭيىڭنى
ياپون جاھانگىرلىگىنىڭ ئادىمى، ئۇنىڭ شىنجاڭغا كىرىش
ئىمۇ ياپون جاھانگىرلىگىنىڭ كورسەتمىسى بىلەن بولغان
مەپ ئوچۇق كورسەتكەن ئىدى. بىز ماجۇڭيىڭنىڭ ياپون
پەرەست ئىكەنلىگىنى يەنە مۇنۇ ئەھۋاللاردىن ئوچۇق
كورۇۋالالايمىز، ئۇنىڭ ئوزى بىلەن بىللە ئېلىپ يۈرگەن
ئادەملىرىدىن مەسىلەن، سەنئەمۇجاڭى مالىك يەنە بىر
سەنئەمۇسى زاكىر دېگەنلەر ئوز ۋاقتىدا روسىيەدىن قېچىپ ياپونىيەگە ئوتكەن ياپونپەرەستلەر ئىدى. يەنە بىر يېقىن ئادىمى يولۋاسمۇ خوددى سېپى ئوزىدىن بولغان ياپون پەرەست ئۇنسۇر ئىدى.

بىز مۇنۇ پاكىتلارغىمۇ دىققەت قىلمىشىمىزغا تىوغرا كېلىدۇ: ماجۇڭيىڭنىڭ ھەر قېتىم شىنجاڭغا چىققان ۋاقتىدا ئۇ ئۇنىڭ ئىستىراتېگىيىلىك پىلانلىرى تامامەن ياپون جاھانگىرلىگىنىڭ جۇڭگوغا يۈرگۈزگەن تاجاۋۇز پىلانىغا ئوخشاپ كېتەتتى. ھەممىمىزگە مەلۇم ياپون جاھانگىرلىگى 1931-يىلى 9-ئايدا شەرقى شىمال ئۇچ ئولكىسىگە تاجاۋۇز قىلدى. دەل مۇشۇ ۋاقىتتا ماجۇڭيىڭ شىنجاڭغا كىرىپ قالايمىقانچىلىق چىقاردى. ياپون جاھانـ

گىرلىگى 1932 - 1933-يىللىرى ئارقا-ئارقىدىن ۋەتەنىمىزگە ئېچىرىلىپ باستۇرۇپ كىرىپ چاخار، ژېخې ئولكىلىرىمىزدە قالايمىقانچىلىق چىقارغان ۋاقىتلىرىدا ماجۇئېيىڭ يەنە ئالدىراپ - تېنىپ شىنجاڭغا ئىككى قېتىم باستۇرۇپ كىرىپ كەڭ كولەمدە ئۇرۇش قوزغىدى. دېمەك، ئۇنىڭ ياپون جاھانگىرلىگى بىلەن بىر مۇقامدا ئۇرۇش پاراكەندىچىلىگى تۇغدۇرغان ياپونپەرەست ئۇنسۇر ئىكەنلىگى ئوچۇق كورۇپ ئالالايمىز. شۇنداقلا ماجۇئېيىڭ بىر مىللىتارىست ئونسۇر، ئۇنىڭ بۇ خاراكتېرىمۇ ھەممىگە رۇشەن، شۇنداق ئىكەن ئەلۋەتتە ئۇ ۋەتەننى پارچىلىغۇچى ئەكسىل ئىنقىلاۋىي ئونسۇرنىڭ ئوزى بولسىدۇ. ئۇنىڭغا ۋەتەننىڭ بىرلىگىنى ھىمايە قىلغۇچى ۋەتەنپەرۋەر دېگەن چىرايلىق نامىلارنى بېرىش قاراقچىنى ئەۋلىيا دېگەندىن باشقا نەرسە ئەمەس، چۈنكى ھەممىگە ئايان: بارلىق مىللىتارىستلارنىڭ ئورتاق خۇسۇسىيىتى شايكا توپلاپ تۇپىلاك چىقىرىپ، يەر بولۇپ، مۇستەقىل كىنەزلىك قۇرۇپ، ئوزى بەگ، ئوزى خان بولۇۋېلىپ، خەلقنى بۇلاپ-تالاپ، ئەيشى-ئىشرەت، كەيپى ساپا بىلەن كۈن ئوتكۈزىدىغان خەلق دۇشمەنلىرىدىن ئىبارەت. ماجۇئېيىڭمۇ بۇنىڭ سىرتىدا ئەمەس. ئۇ، ئوز ۋاقتىدا شىنجاڭدىكى ھەر مىللەت خەلقىنىڭ دۇشمىنى بولۇپلا قالماستىن، پۈتۈن جۇڭگو خەلقىنىڭمۇ دۇشمىنى ئىدى. شۇنىڭ ئۈچۈن ئۇنىڭ شىنجاڭدا تارماردا بولۇشى يالغۇز شىنجاڭ خەلقىنىڭ بەختى بولۇپلا قالماستىن، پۈتۈن جۇڭگو خەلقىنىڭمۇ زور بەختى بولدى. شۇنى ھەم ئېيتىپ ئوتۇشىمىز لازىمكى: ئەينى ۋاقىتتا، شىنجاڭنىڭ ماجۇئېيىڭ چاڭگىلىدىن قۇتۇلۇپ قالغانلىغى ئۇچۇن كېيىنكى كۈنلەردە شىنجاڭ خەلقىنىڭ جۇڭگو ئىنقىلاۋىنىڭ غەلىبىسىنى قولغا كەلتۈرۈشتە ئويۇنغان رولى ناھايىتى چوڭ بولدى. مەيلى 1937-يىلدىكى ياپون جاھانگىرلىگىگە قارشى 10 يىللىق ۋەتەن قۇتقۇزۇش ئۇرۇشى مەزگىلىدە بولسۇن، مەيلى ئازاتلىق ئۇرۇش ۋاقىتلىرىدا بولسۇن، بۇ كۈرەشلەرگە شىنجاڭدىكى ھەر مىللەت خەلقىنىڭ قوشقان توھپىلىرى ئاز بولمىدى. مەسىلەن، ياپون ئالۋاستىلىرىغا قارشى ئۇرۇش مەزگىلىدە شىنجاڭدىكى ھەر مىللەت خەلقى ئوزلىرىنىڭ تۇرمۇش سەۋىيىسىنىڭ بىر قەدەر توۋەنلىگىگە قارىماستىن، ئوزلىگىدىن نۇرغۇن ئىئانىلارنى تۇپلاپ، سوۋېت ئىتتىپاقىدىن 10 دانە كورەشچى ئايرۇپىلان سېتىپ ئېلىپ ئالدىنقى سەپكە ئۇچۇرۇلغان شەرەپلىك ۋەزىپىلەرنى ئوتىيالىدى. يەنە شۇنىڭدەك شىنجاڭنىڭ ئارقا سەپلىك ئورنىنى مۇستەھكەم ساقلاپ سوۋېت ئىتتىپاقىدىن ئالدىنقى سەپكە بارىدىغان يارەمىلەرنى بىخەتەر يەتكۈزۈپ بېرىشتەك مۇھىم ۋەزىپىلەرنى تولۇق ئورۇندىدى. ئەگەر ماجۇئېيىڭ شۇۋاقىتتا يوقۇتۇلمىغان بولسا، جۇڭگو ئىنقىلاۋىغا قانچىلىك بالايى-ئاپەتلەرنى كەلتۈرۈشىنى تەسەۋۋۇر قىلىش مۇمكىن بولمايتتى. دېمەك، ماجۇئېيىڭنىڭ شىنجاڭدا مەغلۇپ بولۇشى بىز جۇڭگو خەلقىنىڭ چوڭ غەلىبىسى بولدى. شۇڭا شىنجاڭدىكى ھەر مىللەت خەلقلىرى بۇ غەلىبىلەر بىلەن پەخىرلىنىمىز.

مېنىڭ ماجۇئېيىڭ توغرىسىدا كوز قاراشلىرىم شۇلاردىن

ئىبارەت. تەتقىقاتچىلىرىمىزنىڭ مۇھاكىمە قىلىپ كۆرۈشىنى ئۈمىت قىلىمەن.

شۇنىڭدەك يۇقۇرىدا يازغان بەزى ئەسلىمىلىرىمنىڭ ۋاقتى بىر ئاز ئۇزۇنراق بولغانلىقتىن ئېسىمدە قالغانلىرى بويىچە يازغانلىغىم ئۈچۈن بەزى نۇقسانلاردىن خالى بولالماسلىغى تەبىئى. بىلمەدىغان يولداشلارنىڭ تۈزۈپ تولۇقلاپ كېتىشلىرىنى سورايمەن.

تۇرپان، پىچان، توخسۇن خەلقىنىڭ 1947 - يىلدىكى قوزغىلىڭىدىن خاتىرە

ئابلىمىت مەخسۇتوۋ

(تۇۋەندە قىسقارتىپ تۇرپان خەلق قوزغىلىڭى دەپ ئالىمەن)

1947 - يىلى تۇرپان، پىچان، توخسۇن خەلقى گومىنداڭ ئەكسىيەتچىلىرىگە قارشى قوراللىق قوزغىلاڭ كۆتۈرۈشكە مەجبۇر بولدى. ئەكسىيەتچىلەر بولسا خەلقنى قانغا بويىاپ تاشلىدى. بۇ ئىشقا ھەش - پەش دېگىچە 35 يىل بولۇپ قالدى. مەن تۇرپان خەلق قوزغىلىڭىنىڭ ئوتمۇشىنى قىسقىچە ئەسلەپ ئوتمەكچىمەن. تولۇق بولمىغان جايلىرىنى يولداشلارنىڭ تولۇقلىشىنى ئۈمىت قىلىمەن.

قەيەردە زۇلۇم، ئېكسپىلاتاتسىيە بولىدىكەن، زۇلۇم، ئېكسپىلاتاتسىيەگە قارشى ئىنقىلاۋىي ھەرىكەتنىڭ بولۇشى مۇقەررەر. 1944 - يىلى گومىنداڭ ئەكسىيەتچىلىرىنىڭ زۇلۇم، ئېكسپىلاتاتسىيىسىگە قارشى قوزغالغان ئۇچ ۋىلايەت ئىنقىلاۋى پۈتۈن شىنجاڭدىكى ھەر مىللەت خەلقىنىڭ ئارزۇسىغا ۋەكىللىك قىلغان ئىنقىلاپ ئىدى. ئىنقىلابنىڭ ئوتى ئۇلغۇيۇپ ئىلى، ئالتاي، تارباغاتاي ئۇچ ۋىلايەتتىكى گومىنداڭ ھوكۈمرانلىغىنى ئاغدۇرۇپ تاشلاپ،

ئۇيغۇر ئۆلايەت مىللى ئارمىيىسى ماناس دەرياسىغا يېتىپ
كەلگەندە گومىنداڭ ھوكۇمىتى نەنجىندىن شىنجاڭغا
ۋەكىل ئەۋەتىپ ئۇيغۇر ئۆلايەت ۋەكىللىرى بىلەن سوھبەت-
لىشىپ 11 ماددىلىق بىتىمگە ئۇرۇمچىدە قول قويۇشۇپ
ئۇرۇش توختىدى. بىتىمگە ئاساسەن 1946 - يىلى 7 - ئاي-
دا شىنجاڭ ئولكىلىك ھوكۇمەت قايتا تەشكىل قىلىندى.
ئەخمەتجان قاسىمى باشلىق ئۇيغۇر ئۆلايەت ۋەكىللىرى ئۇ-
رۇمچىگە كېلىپ بۇ ھوكۇمەت تەركىۋىگە قاتناشتى.
ماۋجۇشى: « ئۇيغۇر ئۆلايەت ئىنقىلاۋى جۇڭگودېموكرا-
تىك ئىنقىلاۋىنىڭ بىر قىسمى » دېگەن ئىدى.
دەمەك ئۇيغۇر ئۆلايەت ئىنقىلاۋى جۇڭگو دېموكراتىك
ئىنقىلاۋىنىڭ بىر قىسمى بولغىنى ئۈچۈن شىنجاڭدىكى ھە-
مىللەت خەلقى قوللاپ - قۇۋۋەتلىگەن، خەيرىخالىق قىلغانلىقى
ئىدى. ئىملى، ئالتاي، تارباغاتايدىن ئىبارەت ئۇيغۇر ئۆلايەتنى
يەت ئازات قىلىنغاندىن كېيىن قالغان 7 ئۆلايەتمۇ، ئۇ-
ئۆلايەت مىللى ئارمىيىسىنىڭ تېزراق ئالغا بېسىپ ئۇ-
لىرىنى ئازات قىلىشىنى كۈتەتتى. شۇ كۈنلەردە تۇرپاندا
لىقلاردىن: « بىز ئىلگىرى ناماز ئوقۇغاندا مەككىگە
راپ ئوقاتتۇق، ئىلىدا ئىنقىلاپ قوزغالغاندىن كېيىن بىر
ۋاقلىق نامازنى ئىلىغا قاراپ ئوقۇيدىغان بولدۇق. »
گەندەك سوزلەرنى ئاڭلىدۇق. شۇنىڭدەك ئىلى ئىنقىلاۋى
ئاۋاز قوشۇپ:

« تۇرمۇش كوچۇرۇش قىممەتلىك بەك،
موھەببەت ئىشقى ئاندىن يۈكسەك.

ئازاتلىق ئۇچۇن بولسا مەگەر
ھەر ئىككىسىدىن كېچىش كېرەك »

دەپ ناخشىلار ئېيتاتتۇق.

ئۇيغۇر ئۆلايەت ئىنقىلاۋى قوزغىلىشتىن ئىلگىرىمۇ بىز
شىنجاڭدىكى ھەر مىللەت خەلقلىرىنىڭ ئىلغار كىشىلىرى،
جۇڭگو كومپارتىيىسى مەركىزىي كومىتېتى يەنئەندىن شىنـ
جاڭغا ئۆەتكەن يۇزدىن ئارتۇق مۇنەۋۋەر پارتىيە ئەزا-
لىرى بىلەن بىرلىكتە گومىنداڭ زىندانلىرىدا ياتاتتۇق.
بىرمۇنچىلىرىمىزنىڭ باشلىرى كېسىلگەن بولسىمۇ قالغانلىـ
رىمىز ئىرادىمىزدىن قايتماي ئالغا باستۇق. تۇن قانچە
قارانغۇ بولسا، يۇلتۇز شۇنچە روشەن كورۇنگەندەك زۇلۇم
قانچە ئاشقانسېرى ئەركىنلىك، ئازاتلىق ئوتلىرىمىز
قىلغانسۇنچە يالقۇنلىدى. دەمەك ئۇيغۇر ئۆلايەت ۋەكىللىرى ئۇ-
ئۇيغۇر ئۆلايەت قوللىنىلىپ كېلىنىشتىن بۇرۇنلا يەتتە ئۆلايەتتىكى خەلقنىڭ
ئىنقىلاپ قىلىپ، ئۇ-
ئۆلايەت قىلىنىشى بىلەن يەتتە ئۆلايەت
ئىنقىلاۋىنىڭ باشلىنىشى بىلەن يەتتە ئۆلايەت
ئىنقىلاۋىنىڭ تۇرپاندىكى خەلقنىڭ ئىنقىلاۋىغا يەنە روھ قوشقانلىغىنى مۇ-
ئىنقىلاپ قىلىشتىن كۈتەتتى. شۇ كۈنلەردە تۇرپاندا قىممالاشتۇرۇش لازىم، ئەلۋەتتە. دەمەك ئۇيغۇر ئۆلايەت ئىنقىـ
ئىنقىلاپ قوزغالغاندىن كېيىن بىلاۋى دېگەن سوزنى مەن پۈتۈن مەملىكەت خەلقىنىڭ
ئىنقىلاۋىنىڭ تۇرتكىسى بىلەن قوزغالغان شىنـ
ئىنقىلاۋىغا كۈچۈن شىنجاڭدىكى ھەر مىللەت خەلقىنىڭ ئىنقىلاۋى دەپ چوشىنىمەن.
ئەھۋاللارنى گومىنداڭ دائىرىلىرى ياخشى بىلەتتى. شۇ-
نىڭ ئۈچۈن شىنجاڭغا ۋەكىل ئەۋەتىپ تىنچلىق بىتىم
لىپ شىنجاڭ خەلقىنىڭ ئوسۇۋاتقان ئىنقىلاۋىي روھىنى
ر مەھەل پەسەيتمەكچى، شۇنىڭ بىلەن بىللە ئاغزىدا

گۇلكه - چاقچاق، قويندا پالتا - پىچاق دېگەندەك، شۇنىڭ ئۈچ ۋىلايەتنى سۈپۈرۈپ تاشلاپ شىنجاڭ خەلقىنىڭ ئىنقىلاۋىي هەرىكىتىنى باستۇرماق بولدى. جەبرى - زۇلۇمغا جاڭگا يېتەرلىك هەربى كۈچنى توپلىۋالماقچى بولدى.

ئۈچ ۋىلايەت ۋەكىللەر ئومىكىنىڭ باشلىغى ئەخمەتجان قاسىمى، گومىنداڭ ۋەكىلى جاڭ جۈجۇڭ بىلەن تىنچ يېچە قاماش، ئولتۇرۇشكە قارشى دولقۇن كوتەردى. گومىنداڭ دائىرىلىرى دەسلەپ ئالدامچىلىق بىلەن ۋاقىت ئوتكۈزۈپ، ئۇرۇش توختىغاندىن كېيىن ئۆزلىرىنىڭ ئەسلىدىكى قەستىنى بىردىنلا ئاشكارىلاپ قويۇشتىن قورقۇپ، ئاخىرى ئۆزلىرىنىڭ ئىنكاسىنى بىرتەرەپ قىلىش ئۈچۈن 11 ماددىلىق بىتىمگە ئاساسەن گومىنداڭ زىندانلىرىدا ياتقان جۇڭگو كومپارتىيە ئەزالىرىنى ئوز ئىچىگە ئالغان سىياسى مەھبۇسلار ئازات قىلىنغان ئىدى. هەر مىللەت قاتارلىق خەلقى بىتىمنى هىمايە قىلدى. ئۇنىڭ ئىجرا قىلىنىشىغا ئۇچۇن ئۇمىت، ئارزۇلار بىلكارغا چىقتى.

مەن 1947 - يىلى 2 - ئايدا شىنجاڭ ئۇيغۇر مەدەنىيەت كۇرەش قىلدى.

1946 - يىلى گومىنداڭ دائىرىلىرى بىتىمنى ئىجرا قىلىشتىن ئاقارتىش ئۇيۇشمىسىدىن خەلقە كىنو كورسۇتۇش قىلىمىز دەپ قۇشنى يەم بىلەن، كىشىنى گەپ بىلەن ئالدىغۇچۇن ئۇرۇمچىدىن تۇرپانغا چۇشتۇم. ئۇ ۋاقىتتا تۇرپان ھايدۇ دېگەندەك تۇلكىلىك قىلىپ خەلقنى ئالداپ كەلگەن ئەزىيەتى ناھايىتى چىددى ئىكەن. گومىنداڭ ئىشپىيونلىرى بولسىمۇ كېيىنرەك ئاۋالقى ئەلپازى يوقاپ، گەپلىرى قاتتۇندە يېڭى - يېڭى سوزلەرنى تارقىتىپ يۇرۇپتۇ. مەن ئىقلاپ، ئىلىلىقلار ئالدىرىماي تۇرسۇن يەنىنى ئېپاپ بولغۇمىنداڭ هەربى شتاۋىنى كىنوغا تەكلىپ قىلسام بىر ساق، بۇلار قانچىلىك نەملەر دەپ هوكىرەشكە باشلىدى. مۇشىمۇ كەلمىدى، ئەسكەرلىرىگە بىكارغا كىنو قويۇپ دەمەك بۇنىڭدىن مەلۇم بولىدىكى گومىنداڭ يەنىنگە ھۇرۇشنى ئۈيتسام كىنو كورۇشنى رەت قىلدى. مەن هاكىم جۇم قىلىش ئۈچۈن بىر قانچە يۇز مىك ئەسكەر توپلىۋالىدۇراهمان مۇھتى ۋە تۇرپان ناھىيىلىك ساقچى باشلىغى غەچە ئۇچۇلايەتنى بەزلەپ بىزگە بىتىمنى ئىجرا قىلىمىز دەپ بەيدۇللا روبەيدۇللايوۋ ۋە باشقىلار بىلەن تۇرپان ۋەزىيىتىنى يالغاندىن كۇن ئوتكۇزگەن ئىكەن. بولۇپمۇ 1947 - يىلى ھەققىدە سوزلەشتىم. ئابدۇراهمان مۇھتى ماڭا: « تۇرئەتىيازدا گومىنداڭ يەنىنىڭ ۋاقىتلىق بېسىۋالغاندىن خەلقنىڭ بىتىمنى ئىجرا قىلىش تەلىۋى ئۇستۇن، كېيىن، شىنجاڭنىڭ هەر قايسى جايلىرىدا بىتىمنى ئىچۇھى كوتۇرەڭگۇ، خەلق بىزنىڭ ئاغزىمىزغا قارايدۇ، ئۇچ قىلىمىز دېگەن ئىلغار كىشىلەرنى قاماقتا ئېلىش باشلايۋەت ۋەكىللىرىگە هورمەت قىلىدۇ. ئوتكەندە ئەخمەتدى، هەتتا تۇتۇپ ئولتۇرۇشكە باشلىدى. گومىنداڭ ئەكسىيەتچىلىرى تۇرپانغا چۇشكەن ئىدى، خەلق ئۇنى پىكاپ يەتچىلىرى جۇڭگو كومپارتىيىسىنى يوقاتتۇق دەپ پو ئېتىلەن كوتۇرۇپ قارشى ئالدى، هازىر تۇرپان ۋەزىيىتى

كۈندىن - كۈنگە جىددىلىشىپ كېتىۋاتىدۇ، ئۇرۇمچىدىن ھەيدەپ كېلىنگلار. بۇنىڭغا قارشىلىق بىلدۈرسە، ھەيۋە
تۇرپانغا ئىككى كىشى چۈشۈپ، بىتىمنى ئىجرا قىلىمىز قىلىپ، ئۇرۇمچى تەرەپكە قوغلاپ داۋانچىگدىن ئوتكۈزۈۋە-
دەپ خەلقەخالىغانچە سوز قىلدى، بىز ئۇلارنى كىمنىڭ كىنگلار دەپ تاپشۇرۇق بەردۇق. لېكىن ساقچىلار بىلەن
رۇخسىتى بىلەن كەلگەنلىگىنى سۇرۇشتە قىلساق، ئەخمەتجىلىقى بار پۇقرالاردىن ئىككى كىشى بىللە چىقىپ ھە-
جان قاسىمى ئۇلارنى بىلمەيدىكەن. كېيىن تەكشۈرۈشىمىز لىقى قوزغىلاڭ قىلىمىز دىگەنلەردىن ئىككى كىشىنى ئې-
چە بۇ ئادەملەرگە گومىنداڭنىڭ جەمىيەتكە خىزمەت قىلىپ قويۇدۇ (غەنى ھەم مۇسا قاقباشنى). ساقچىلار بۇ-
لىش ئىدارىسى رۇخسەت قىلغان ئىكەن. بىز ئۇلارنى ئۇ لارنىڭ جەسىدىنى ناھىيە بازىرىغا ئېلىپ كەلگەندە گومىن-
رۇمچىگە قايتۇرۇۋاتقۇق. كېيىن يەنە ئۇرۇمچىدىن ئىداڭ ئىشپىيونلىرى ھەركەتكە كېلىپ مۇشۇ پۇرسەتتىن
نەچچە كىشى تۇرپانغا چۈشۈپ قوزغىلاڭ قىلىمىز دەپ چاپىدىلىنىپ: «ماناكىم گومىنداڭچى؟ ساقچى باشلىغى ئەبەي-
چانغا چىقىۋاپتۇ. ئۇرۇمچىگە ئادەم چىقىرىپ ئەخمەتجانىلا روبەيدۇللا گومىنداڭچى، گومىنداڭغا قارشى قوز-
قاسىمىدىن سوردىساق ئۇلارنىمۇ بىلمەيمىز؛ تۇرپاندىن قوزغىلاڭ قىلغان ئىنقىلاپچىلارنى ئولتەرگۈزدى - دەپ بازاردا
لاپ چىقىرىۋاتىسۇن دەپتۇ. ئۇرۇمچىدىن چۈشكەن بۇ ئادەمتەشۇدق يۇرگۈزۈپ ئولگۈچى غەنى (تۇرپانلىق ئىدى) نىڭ
لەرنىڭ گىپى چىرايلىق بولۇپ، گومىنداڭغا قارشى قوزغىلىڭغا بېرىپ، يالغاندىن ۋاقىراپ، ئىنقىلاۋىي قۇربانلار
لاڭ قىلىمىز دەيدۇ، لېكىن بۇلارنى ئۈچ ۋىلايەت ۋەكىللىرىدەپ يىغلاپ بىر تۇركۈم كىشىلەرنى ئارقىغا سېلىۋالدى.
بىلمەيدۇ. ئەمدى گومىنداڭ ئاتايىن چاتاق چىقىرىۋاتاتقۇرۇمچى ۋالىسى مەھكىمىسى ئىلگىرى ئەبەيدۇللا روبەي-
دۇ قانداق؟ ئەھۋال مۇرەككەپ، مۇشۇ يەقىندا تۇرپاندىلىۋوللايوۋنى خىزمەتتىدىن قالدۇرۇپ ئۇنىڭ ئورنىغا باش-
گومىنداڭ ھەربى شتاۋى مەن بىلەن ئەبەيدۇللا روبەيدۇلا ساقچى باشلىغى چۈشۈرگەندە تۇرپان خەلقى ئەبەيدۇل-
لايوۋنى چاقىرتىپ: يەقىندا بىر مۇنچە كىشىلەر چىچلانى ھىمايە قىلىپ يېڭى چۈشكەن ساقچى باشلىغىنى ئۇ-
توپلۇنۇپ قوزغىلاڭ كوتەرمەكچى بولۇشۇپتۇ، بىز ئەسكۈرۈمچىگە ھايدىۋاتقان بولسا، ئەمدى مۇشۇ ۋاقىتە مۇناسىۋە-
ئىۋەتىپ ئۇلارنى باستۇرىمىز، — دىدى، بۇلار مۇشۇ بىنى بىلەن ئەبەيدۇللانى ئاممىغا يامان كورسىتىپ يالا-
بىلەن خەلق ئۇستىدىن قىرغىنچىلىق يۇرگۈزمەكچى، ماندىن گومىنداڭچى دەپ تۇرپاندىن ئۇرۇمچىگە چىقىپ
ئۇلارغا بىز ئوزدىمىز ساقچىلارنى ئىۋەتىپ بىر تەرەپ قىلدى » دىگەنلەرنى ئېيتىپ بەردى.
لىمىز دەپ ئۇلارنىڭ ئەسكەر چىقىرىشىغا ئۇنۇمۇدۇم. كېيىن ئۇ ۋاقىتلاردا شىنجاڭ 7 ۋىلايىتىنىڭ ھەممە يېردە
ساقچىلارنى چىچانغا ئىۋەتكەندە، ئادەم ئولتۇرۇش بولۇمىنداڭ ئىشپىيونلىرى ساقچى ۋە ھەربى ئورۇنلارنىڭ
سۇن، ئۇرۇمچىدىن چۈشكەن ئون نەچچە كىشىنى تەرۇخسىتى بىلەن ئوچۇقتىن - ئوچۇق گومىنداڭنى تىللاپ

ئىنقىلاۋىي ئاممىا ئارىسىغا كىرىۋېلىپ كەچۈرۈن كۈندۈ-يەرگە ئىشلەپ بۇغداي تېرىدىۋ، ئەممىا بۇغداي پىشىپ
لۈك ئىشلىرىدىن ساقچى ۋە ھەربىي ئورۇنلارغا دوكلات ئورۇش ئالدىدا يەنى 1947 - يىلى 6 - ئاينىڭ 9 - كۈنى
قىلاتتى. تۈرپاندىمۇ خۇددى شۇنداق قىلدى، تۈرپاندىكى تۈرپاندىكى ھەربىلەر قوراللىق بىر لىيەن ئەسكەر ئۈۋە-
ئاق سارايىنىڭ ئىگىسى غۇپۇرقارى، ئۇنىڭ ئىنىسى ئابىتىپ يەرنىڭ كېپىنكى ئىگىلىرى بىلەن بىرلىشىپ ھوسۇل-
لىمىت دېگەنلەر مۇشۇ رولنى ئويناندى.
نى يىغىۋالىدۇ، يەرنىڭ ئەسلى ئىگىلىرىنى ئېتىز بېشى-
ئابدۇراخمان مۇھىتى قوزغىلاڭ قىلىمىز دېگەن ئۇزغا كەلتۈرمەيدۇ. بۇ ئىش كوپچىلىك دىخانلارنىڭ نارازى-
نەچچە كىشىنى ئۈرۈمچىگە قايتۇرۇپ ۋەزىيەتنى تۇراقلاشتۇرغايدۇ.
تۇرغان ئىدى. گومىنداڭ ھەربىلىرى ئىشنى چۈشەنمەي تۇرپان ھەربى شتاب ئەزالىرىنى بىرمۇ ئەسكەر تۇر-
قوراللىرىنى ئىشقا سالماقچى بولغان بولسىمۇ، بۇ پىلانمايدىغان سەگگىم ئېغىزى دېگەن يەرگە بىرىنىڭ قوراللىق
ئەمەلگە ئاشمىغانلىرىن كېيىن، بۇلار ئىلگىرىدىن ئۇزلىرى ئەسكەر يوتكەپ كېلىپ خەلقنى قورقۇتماقچى بولىدۇ، شۇ-
نىشان قىلىپ كەلگەن تۇرپان ئاستانە يېزىسىدىكى تورغىنىڭ بىلەن بىر ۋاقىتتا ساختىپەز نادانىنى تاپىدۇ، بىلىم-
سوقما دېگەن يەرگە ھەربىلەرنى ئۆەتىپ ماجرا تۇغدۇرمىكتىن قاچىدۇ دېگەندەك ئولكىلىك ھوكۈمەت ھەم ھەر-
بىلەر بىرلىشىپ بىر تۈركۈم لۇكچەكلەرنى توپلاپ ئۇرۇم-
رۇشقا كىرىشتى.
بۇ ئەسلىدە مۇنداق ئىش ئىدى. شىڭشىسەي ۋاقىدە ۋەزىيەتنى جىددىلەشتۇرۇپ، تۇرلۇك ۋاقىئەرنى تۇغ-
تىدا (1933 - 1944 - يىلغىچە) قولغا ئېلىنغان كىشىلەردى. مىللىتى بىر، لېكىن مەسلىگى باشقا كىشىلەرنى
لەرنى خائىن دەپ مال - مۈلكىنى، يەر - زىمىنلىرىنى يارلاپ خەلق ئىچىدە بولگۈنچىلىك پەيدا قىلدى.
ھوكۈمەت مۇسادىرە قىلىپ شەخسىلەرگە سېتىۋەتكەن ئىدى. 1947 - يىلى 5 - ئايدا جاڭجۇڭ ئولكىلىك ھوكۈمەت
بىتىمىدىن كېيىن مۇسادىرە قىلىنغان مۈلۈكلەرنى ئوز ئىگىلىرىنىڭ پىكرىنى ئالمايلا ئوزىچە مەسئۇت سابىرنى
گىلىرىگە قايتۇرۇپ بېرىشنى ھوكۈمەت ئېتىراپ قىلغانجىنگە مەلۇم قىلىپ، 19 - مەي كۈنى ئۇنى شىنجاڭ
ئىدى. ئەممىا بۇ ئىشقا ھەربىلەر قورال كۈچى بىلەن ئولكىلىك ھوكۈمەت رەئىسى قىلىپ بەلگىلەيدۇ. 28 - مەي
ئارىلىشىپ، يەرلەرنى ئىگىسىگە قايتۇرۇپ بېرىشكە تەمەسئۇت خىزمەت تاپشۇرىۋالىدۇ، شىنجاڭنىڭ ھەممە يەر-
قوزغىلىڭ قىلدى. ئاستانىلىق ئىسمائىل مىراپ دېگەن كىشە مەسئۇتنىڭ رەئىس بولغانلىغىغا نارازى بولۇشتى. ئۇ-
مۇسادىرە قىلىنغان يەرلىرىنى قولىغا ئالالماي، دادۇمچىدە شىنجاڭ ئۇيغۇر مەددىنى ئاقارتىش ئۇيۇشمىسى-
ھېچ يەرگە يەتكۈزەلمەي 1947 - يىلى 1 - ئاينىڭ 4 - كۈنى مەددىنىيەت كۈلۈبىدا ئاز سانلىق مىللەتلەرنىڭ
نى بالىلىرى بىلەن تورت سوقمىدىكى يەرلىرىگە بېرەدىنى ئاقارتىش ئويۇشمىلىرى بىرلىشىپ مەسئۇتنىڭ

رەئىس بولىشىغا نارازى بولۇپ چوڭ يىغىن ئاچتى. يىغىنۇپ ئاخۇننى ئولتۇرغۇزۇپ تۇققان كور-
غىندا شىنجاڭنىڭ ھەر يېرىدىن كەلگەن زىيالىلار، خەلقىمىلى بۇگۇرگە بارسا بۇنى بىكارغا كەلمىدى دەپ كۇرلا
چىل زاتلار، دىنىي ئولىمالار، سودىگەرلەر، مائارىپچىلارياش ئەگىمىدە ھەربىلەر قولغا ئېلىپ ھېچقانداق ئاساس
ياشلار بولۇپ ھەر ساھەنىڭ ۋەكىللىرى سوزگە چىقىپ ئايوقلا مەخپى ئولتۇرغۇزۇپتتى. ئابدۇقادىر ھەسەننى (ھازىر
خىرى غەربىي شىمال مەمۇرى مەھكىمىسىنىڭ مۇدىرى جالىسپەن داشۇبدە) ئوز ۋاقتىدا خوتەن خەلقى بىتىمگە ئا-
جىزجۇق ھەم نەنجىن گومىنداڭ ھوكۇمىتىگە مەسئوتىياسەن سايلام ئوتكۇزۇپ خوتەن ناھىيىسىنىڭ شەنجاڭ-
رەئىسلىكتىن قالدۇرۇش ھەققىدە تېلېگىرام يېزىپ ئۇيغۇتلىغىنا سايلىغان ئىدى. سايلام ھەيئەتلىرى ئۇرۇمچىگە
لېكسن گومىنداڭ دائىرىلىرى خەلقنىڭ ئاۋازىغا قىلچە پەرۋايتىش بىلەن ھەربىلەر ئابدۇقادىر ھەسەننى ئوغۇرلۇق-
ۋا قىلمىدى، كىم بىتىمنى ئىجرا قىلايلى دىسە شۇنچە قامالاپ ئېچكىرىگە ئېلىپ قاچقاندا ئۇرۇمچىدىكى ئام-
قامالشقا باشلىدى. ئۇيغۇر مەدىنى ئاقارتىشا بىلىپ قېلىپ ئۇرۇمچىگە كەلگەندە بۇنى قوتۇلدۇرۇپ
ئۇيىشمىسىغا قورالىلىق ھوجۇم قىلىپ خىزمەتالدى. مۇنداق ئىشلار شىنجاڭنىڭ ھەممىلا يېرىدە كوپ-
چىلەرنى ئۇرۇپ - دۇمبالاپ، قاماپ ئۇيۇشمىنى تار - مار قىلىپ كورۇلگەن بولۇپ مىسالىار سانسىز. يالغۇز تۇرپاننى
قىلدى. خەلق ئىچىدە كوزگە كورىنەرلىك كىشىلەرنىڭ ھېچىلىساق كېچىلىرى كىشىلەر يوقاپ كېتىدىغان، كىشىلەر
ياتقىغا خەۋپ يەتكەنلىكتىن ئۇرۇمچى ھەم ۋىلايەتلەرلىرىدە خاتىرجەم ياتالمايدىغان بولۇپ قالدى. 1947 -
يوشۇرۇنۇپ يۇرۇشكە مەجبۇر بولدى، بىرمۇنچىلىرى ئۇچ ۋىلى 6 - ئايىدىلا پىچان ناھىيىلىك ساقچى ئىدارىسىنىڭ
لايەتكە قېچىپ بېرىپ پانا تاپتى. گومىنداڭ ھەربىي سانۇسىاسى يۇسۇپ باقىنى، ناھىيىلىك ساقچى ئىدارىسىنىڭ
چى ئورۇنلىرى ئادەم قاماپ، ئولتۇرۇپ شىنجاڭنى باشقۇرۇنگۇرۇنى زىپەرنى، ئوقۇتقۇچى ياسىن رېقىپنى، سودە -
دىن زىندانغا ئايلاندۇردى. مەسىلەن: ئەنۋەر يۇسۇپ مەھەر يۇسۇپ تۇرىدىنى، پىچان ناھىيە خاندۇ يېزىسىنىڭ
ئاردىپ نازارىتىنىڭ خىزمىتى بىلەن يەركەنگە بارسا يەناقچى سوجىكى مەمەت قاسىمنى، پىچان ناھىيە لەمجىن
كەن ۋالىسى جۇفاڭگاك مەخپى قولغا ئېلىپ ئولتۇرۇۋۇتتېيزىسىنىڭ ساقچى سوجىكى ئابلىمىت يۇسۇپنى ھەم خو-
جۇ ئەينى ۋاقىتتا شىنجاڭ بويىچە زىيالىلار ئارا چوڭ ئىز ئابدۇللانى قولغا ئالدى. پىچان ناھىيىلىك ساقچى ئە-
رازىلىق دولقۇنى قوزغىغان ئىش ئىدى. 1947 - يىلى ئارىسىنىڭ باشلىغى ئابلىمىت ئۇشۇرنى قولغا ئالىناقچى
رۇمچىدە 25 - فېۋرال ۋەقەسىنى پەيدا قىلىپ ئوچ ۋىلىغاندا بىلىپ قېلىپ پىچانتى تاشلاپ قېچىپ كەتتى.
يەت ۋەكىللىرىنى پۇقراچە كىيىنگەن ھەربىلەر ئولكىلىپچان ناھىيە لۇكچۇن رايونىنىڭ ئۇيغۇر مەدىنى ئاقار-
ھوكۇمەتكە قامىۋېلىپ ئۇلارنىڭ ھاياتىغا خەۋپ سالدىش ئۇيۇشمىسىنىڭ رەئىسى ئەخمەت نىياز داۋۇت (ھا-

زىر رايونلۇق كۇتۈپخانىدا) پىچاندا قولغا ئېلىشنى ئالدىنقى ئوقۇدۇق دەپ يىگىرمىگە قاماپ ئولتۇرۇۋاتىدۇ.

دىن بىلىپ قېلىپ لۇكچۇنگە قېچىپ كېلىۋالغان. ۋەزىيەت ئەنە شۇنچىلىك جىددى ھەم قورقۇنۇشلۇق بولسىمۇ ئابدۇراخمان موھىتى بىتىمگە قەتئى ئەھەل قىلدۇ. شۇ كۈنلەردە يەنى 1947 - يىلى 7 - ئاينىڭ 11 - 1947 - يىلى 6 - ئايدا تۇرپان يېڭى شەھەر غەربىي دەرۋازا تېشىدىكى ئۇيغۇر ناۋاينىڭ بالىسىدىن گومىنداڭنىڭ تۇرپاندىكى ھەربىي شتاۋىدا مەخپى ئاڭنىڭ 4 ئەسكىرى كېلىپ بىر نەچچە نانىنى ئېلىپ پۇكۈنى گومىنداڭنىڭ تۇرپاندىكى ھەربىي ھەم ئىشپىيونلىرىنى ئىشلىتىلىنى بەرمەي ماڭغاندا بالا پۇلنى بەرمەمسەن دەپ بۇ مەجلىس ئېچىپ ئەتىسى ھەربىي ھەم ئىشپىيونلىرىنى ئىشلارنىڭ ئالدىنى توسىسا بالىنى مىلتىق بىلەن ئېتىپ قويۇقا سېلىپ ئابدۇراخمان مۇھىتىگە قارشى ناماپىش قوزغاقارىماي كېتىدۇ، بالىنىڭ پۇتى ئېغىر يارىلىنىدۇ. بازارماقچى ۋە بۇ ناماپىشتا ئابدۇراخمانىنى ئۇرۇپ ئولتۇرۇپ دىكى ساقچىلار بېرىپ ئەسكەرلەرگە بالىنى نېمىشكە ئاتقاندىن بىز بىلمەيمىز، خەلقنىڭ ئىشى دېمەكچى بولىتىكلار دېسە 4 ئەسكەر ساقچىلارغىمۇ بوي بەرمەي كازارمىدۇ. لېكىن بۇ يەرگىنىغا قاتناشقان بىر خوجايزۇ كىشى يېمىسىغا كىرىپ كېتىدۇ. ساقچىلار بۇنى ئېنىقلايمىز دېگىندىن چېقىپ ئابدۇراخمان مۇھىتىنىڭ ئويىگە مەخپى سە ئىشىك ساقلاپ تۇرغان ئەسكەرلەر مىلتىق تەڭلەپ كېلىپ: " مەن سېنىڭ داداڭنىڭ تۇزىنى كوپ يىگەن، ساقچىلارنى كازارمىغا كىرگۈزمەيدۇ. ئەھۋالنى كورگىلى سېنىڭ بېشىڭغا ئولۇم كېلىۋاتىدۇ، دەپ ئېچىلغان مەجئامما ئىچىدە نارازىلىق پەيدا بولۇپ كىشىلەر توپلىشىۋاتقانلىقىنى ئېيتىپ بېرىدۇ. ئابدۇغۇلغا چۈشىدۇ. شۇ ۋاقىتتا ھەربىي شتاپتىن ئابدۇراخماننىڭ بۇ گەپنى ئاڭلاپ ئۇزىنى چەتكە ئېلىپ تۇرۇش مۇھىتىنى بىلەن ئەبەيدۇللا روبەيدۇللايوۋنى چاقىرتىپ ئۇچۇن شۇ كۈنىنى شەھەر سىرتىغا چىقىپ كېتىكىشىلەر جەمەل چىقارغىلىۋاتىدۇ. بىز ھازىر شەھەر ۋاتىسىدا شەھەر دەرۋازىسىدا تۇرغان ئەسكەرلەر توسۇپ قوھەربىي ھالەت ئېلان قىلىنمىز دەيدۇ. ئابدۇراخمان ئۇلارغىدۇ، ئابدۇراخمان ئويىگە قايتىپ تۇندە شەھەر سىپىنك ھەربىي ھالەت ئېلان قىلىشىغا قوشۇلمايدۇ ۋە ئامىدىن ئاغامچا بىلەن سېرىلىپ چۈشۈپ يەمشى يېزىسىغا ئالدىغا كېلىپ ئىشنى كېيىن ئېنىقلايمىز، غۇلغۇلا قىلماڭ كېتىدۇ. ئابدۇراخمانىنى شەھەر دەرۋازىسىدىن چىقارماي مىسائىلار دەپ نەسىھەت قىلىپ ئامىنى تارقىتىدۇ، بۇ ئىشتىن توسۇپ قويغىنىنى كورگەن كىشىلەر، شۇ كۈنلا ناھىيىتىن ھېچقانداق نەتىجە چىقماي خەلقنىڭ دەردى ئىچىنىڭ يېزىلىرىغا ھاكىمنى ئەسكەرلەر شەھەر ئىچىگە سوقالدۇ. دېمەك ھەممە يەردە زوراۋانلارنىڭ زورلۇق قىلىدۇ. تاشقىرىغا چىقارمايۋاتىدۇ دېگەن خەۋەرنى يەتكۈزىدۇ. بۇنى ئاڭلىغان خەلق ئىچىدە كونا ئاداۋەتلەرزومبۇلىقلىرى چېكىدىن ئاشقان ئىدى. تۇرپان يېڭى شەھەر - لەپرەتلەر قوشۇلۇپ ئەمدى، پىچاق سوقىنى ھەرددىكى تومۇرچى ئىمىن ئاخۇننى ئىلىدا چىقىددىغان گەپ

ئەككە يەتتى دەپ تۇرپان، پىچان، توخسۇن خەلقى قوز
غالمىساق بولمىدى، ھايات ياشاش ئۈچۈن ئىنقىلاپ قە
لىش كېرەك دەپ، جەبرى - زۇلۇم دەستىدىن سەبىر قاچ
سى تولۇپ، پارتلاپ كېتىش ئالدىدا تۇرغان خەلق قىس
قا ۋاقىت ئىچىدە سىنىخىيىلىك ھالدا قوزغىلاڭ تەييار
لىغىغا كىرىشىدۇ.

لۇكچۇندە ئەخمەتئىمىيازداۋۇت باشچىلىغىدا بىر تۇر
كۈم خەلق ساقچىغا بېسىپ كىرىپ ساقچىلارنىڭ قوراللى
رىنى تارتىۋالىدۇ ۋە خەلق قوراللىرىنى جەملەپ
60 تال مىلتىق بىلەن 210 كىشىنى ئانلاندۇرىدۇ. يا
خى يېزىسىدىن ئىمىن ئاخۇن خەلقنى قوزغاپ تورت سو
ما كارىزدىكى گومىنداڭچىلارغا ھۇجۇم قىلىپ 11 تال مى
تىقنى قولغا چۈشۈرىدۇ. ئاستانە ساقچى سوچىكى رەجە
توختى (ھازىر ئاپتونوم رايونلۇق رادىيوئىستانسىسىدە)
غىلىپ ئاستانە، قاراخوجا خەلقىغە باشچىلىق قىلىپ لۇ
چۈندىكى ئەخمەتئىمياز داۋۇت ھەم ئىمىن ئاخۇنلارغا خ
ۋەر قىلىپ 1947 - يىلى 7 - ئاينىڭ 13 - كۈنى ئەتتە
گەن سائەت 5 دە يېتىپ ئولگىچە، ئېتىپ ئول دەپ (ئاب
دۇراخمان مۇھىتى ئاستانە يېزىسىغا يېتىپ كېلىشتى
ئىلغىرى) سىڭگىم ئېغىزىدىكى زامانىۋى قوراللار بىلە
قۇراللانغان گومىنداڭنىڭ بىر يىلىك مۇنتىزىم ئەسكىرىگە
ھۇجۇم قىلىندى. بۇ قېتىم ھۇجۇم قىلىشقا قاتناشقا
خەلقنىڭ سانى مىڭدىن ئارتۇق. ئۇرۇشقا رەسمى قاتنا
قان ئەرلەردىن باشقا، ئوزۇق - تۈلۈك توشۇغۇچىلار ئايال
ھۇ بار ئىدى. گومىنداڭ ئەسكەرلىرى سىڭگىم ئېغىزى

دىن كېلىۋاتقان سۇنىڭ باش تەرىپىدە بولغانلىقتىن سۇ
نى توسۇپ قۇملۇققا قويۇۋېتىپ، ئاستانە، قاراخوجا خەل
قى بولۇپمۇ ئوستەڭ بويلاپ ئۇرۇش قىلىۋاتقان خەلق
ئوسۇزلۇقتىن ئالدىراپ قالغاندا يۇرت ئىچىدىكى قۇ
دۇقلاردىن قاپاقلاردا ئالدىنقى سەپكە سۇ توشۇۋاتقان ئا
يالار، ئوغۇل - قىز كىچىك بالىلارنى قوشقاندا بىر نەچ
چە مىڭ ئادەم بار ئىدى. خەلقنىڭ قولىدىكى قوراللار
نى بەزەن ماتىرىياللاردا 5 - 6 يۈز تال مىلتىق، 20 دىن
ئارتۇق ئېغىر - يېنىك پىلىموت بار دەپ كۆرسىتىدۇ، ئە
مىلىيەتتە ئۇنداق ئەمەس، 106 تال مىلتىق، بىر دا
نە يېنىك پىلىموت، 5 ئاپتوماتلار بار ئىدى. ئومۇمەن مىل
تىق، پىلىموت، ئاپتوماتلارنىڭ ئوقى ناھايىتى ئاز ئىدى،
گىرانا تەمۇ يوق ئىدى. بۇ قوراللار نەدىن كەلگەن؟ ئۇ
رۇمچىدىن كەلتۈرۈلگەن ئەمەس، بىر تال دىكتار پىلى
موتنى ياكىخىلىق ئىمىن ئاخۇن گومىنداڭ ئەسكەرلىرىدىن
سېتىۋالغان، شۇ ۋاقىتلاردا گومىنداڭ ئەسكەرلىرى ھەم
رالىرىنىڭ قوراللىرىنى ئوغۇرلاپ چىقىپ ساتاتتى. 5 تال
ئاپتوماتنىڭ ئىككىسىنى ئاستانىلىق مەخمۇت ئوستا يا
سىغان، 2 تالنى يەنە خەلق گومىنداڭ ھەربىلىرىدىن سې
تىۋالغان، مىلتىقلار بولسا تۇرپان، پىچان، توخسۇنلاردە
كى زامانىۋى قوراللار بىلەن
ئەسكىرىگە قوزغىلاڭ كوتەرگەن ساقچىلار كوتۇرۇپ كەلگەن ۋە
دۇشمەندىن تارتىۋالغان مىلتىقلاردىن ئىبارەت. خەلق ئوز
قوراللىرىنى ئاز قىسمىنى ناچار قوراللار ھەم ئوقلىرى كەمچىل
بولۇشقا قارىماي كۆچلۈك دۇشمەنگە ئوز ئىختىيارى بىلەن
ئىدائى بولۇپ ئالدىدىن ئېتىلىۋاتقان پىلىموت، ئاپتو

مات هەم ئۇستىدىن چۇشۇۋاتقان مىنامىيوت ئوقلىرى، گە-
راناتلارنىڭ پارتلاپ تۇرۇشىغا قارىماي ھۇجۇم قىلىپ،
جىرسى يىقىلسا يەنە بىرسى ئىز بېسىپ گومىنداڭ ئەس-
كەرلىرىنىڭ پوتەيلىرىنى ئۇرۇپ - چېقىپ ئۇرۇش قىلدى.
مەسىلەن: گۈلى دۇشمەننىڭ پوتىسىگە ھوجۇم قى-
لىپ يۈگۈرۈپ كېتىۋاتقاندا دۇشمەننىڭ ئوقى تىگىپ يە-
قىلسا، ھەسەن تومۇر ئىز بېسىپ يۈگرەيدۇ. ئۇنىڭغا ئوق
تىگىپ يىقىلغاندىن كېيىن ئۇنىڭ ئىزىدىن ئابدۇرازاق
ھوجۇمغا ئوتىدۇ. دەمەك بىرسى ئولسە يەنە بىرسى جان
پىدا قىلىپ ئارقىمۇ - ئارقا قۇربان بېرىپ دۇشمەننىڭ
پوتەيلىرىنى تالقان قىلىدۇ. بىر پوتەيگە ھۇجۇم قىلىس
ئون بىر كىشىنى قۇربان بېرىپ ئاخىرى پوتەينى ئالىدۇ.
بۇ ھەقتە خەلقتە مۇنداق ناخشا چىققان: «ئېغىزلاردا جەل
قىلغان، ھاكىم بەلەن ئىسمىنجان، قوللىرىمىزدا تاياق - توق
ماق، شىھىت بولغان ئون بىر جان». يەنە كىشىگە چوڭقۇ
تەسىر قالدۇرغىنى گۈلى ياردار بولۇپ يېتىپ قال
غاندا، مەن بولالمىدىم، قوراللىنىڭ ئېلىۋېلىشىغا، دۇشمەن
نىڭ قولىغا چۈشۈپ كەتمەسۇن دېگەن. دەمەك ئوزىنىڭ
ئاخىرقى بىر نەچچە مىنۇتلۇق ئومرى قالغاندىمۇ، قورال
دۇشمەننىڭ قولىغا چۈشۈپ كەتمەسۇن دەپ غەم قىلغان
بۇ ئەلۋەتتە قوزغىلاڭ كوتەرگەن خەلقنىڭ قانچىلىك قەھ
رىمان، قەيسەر ئىكەنلىگىنى كورسۈتۈپلا قالماستىن، بەل
كى خەلقنىڭ گومىنداڭ ئەكسىيەتچىلىرىگە قانچىلىك غەزىستانە، قاراخوجا يېزىسىدىن باشلاپ قىرغىنچىلىق يۈر-
گۈزدى. خەلق ئۇي ماكانىنى - تاشلاپ بالا - چاقىلىرى بىلەن
خەلقنىڭ قانچىلىك زىرەكسىپ كەتكەنلىگىنى كورسۈتىدۇ.

ئەينى ۋاقىتتا قوزغىلاڭغا قاتناشقان قوراللار ماڭا
ھەلۋم بولسىمۇ، مۇشۇ ماقالىنى يېزىشتا قوزغىلاڭغا قاتـ
ناشقان يولداشلاردىن سوراپ قايتا ئېنىقلاپ كوردۇم. شۇ-
نىڭ ئۈچۈن مېنىڭ دېگىنىم ئېنىق ھەم توغرا.

يۈز نەچچە تال مىلتىق بىلەن قوراللانغان خەلققە
شۇ ۋاقىتتىكى گومىنداڭ ئەكسىيەتچىلىرى 7 يېڭ 2 تۈەن
ئەسكەرنى ئىشقا سېلىپ قىرغىنچىلىق يۈرگۈزدى. ئىش-
تىڭ ئەسلى قانداق بولسا شۇنداق قويۇش، تاردختىن خۇ-
لاسە چىقىرىشتا كوز بويىماسلىق كېرەك.

بەزەن ماتىرىياللاردا سىڭگىم ئېغىزدىكى قوزغىلاڭ-
نى باستۇرغاندا 450 - 500 كىشى ئولتۇرۇلگەنلىگىنى،
100 دىن ئارتۇق ئادەمنى ئەسىرگە ئالغانلىغىنى، ئۇنىڭ
بىلەن بىللە قەشقەردىن 50 كىشى، باشقا يەرلەردىن 30
كىشى بولۇپ جەمئى 80 كىشىنى قولغا ئالغانلىغى كور-
سۈتىلىدۇ، بۇ سان توغرا ئەمەس. بۇ سان پەقەت ئۇرۇش
ئۈستىدە ئولگەنلەرنى كورسەتسە كېرەك. ئەمما قوزغىلاڭ-
نى باستۇرغاندىن كېيىن خېلى كوپ ۋاقىتقىچە يۇرت
ئىچىدە تەكشۈرۈش قىلىپ كېچىلىرى ئوغۇرلۇقچە ئەپ كې-
تىپ ئولتۇرۇلگەن كىشىلەر ئاز ئەمەس. مەسىلەن: ئابلىز
مۇھتى، ئابدۇللا موھتى ھەم سابىت قارىغا ئوخشاش
مەخپى ئولتۇرۇلگەنلەر ئاز ئەمەس. سىڭگىم ئېغىزدىكى
قوزغىلاڭنى باستۇرغاندىن كېيىن گومىنداڭ ئەسكەرلىرى
كى خەلقنىڭ گومىنداڭ ئەكسىيەتچىلىرىگە قانچىلىك غەزىستانە، قاراخوجا يېزىسىدىن باشلاپ قىرغىنچىلىق يۈر-
گۈزدى. خەلق ئۇي ماكانىنى - تاشلاپ بالا - چاقىلىرى بىلەن
جاڭگالغا قاچتى. كوپچۈلۈك سۇيى بار ۋە سۇيى توختىغان

كارىزلارنىڭ قۇدۇقلىرىغا كىرىپ موكۈندى، گومىنداڭ ئەسكەرلىرىدىن قۇتۇلۇپ قېچىپ كەلگەن ئىشچى-دېھقانلارنى بۇلاڭ-تالاڭ قىلدى ھەتتا ئۇلارنىڭ ئۆيلىرىنى ئوت قويۇپ كۆيدۈرۈۋەتتى. گومىنداڭ ئەسكەرلىرى ئۇ يەرگە كىرىپ ھەر-تاڭ توخۇلارنىمۇ تۇتۇۋېلىپ كەتتى. ئۇچرىغان كىشىلەرنى بولسا بىتەمىنى كېسىپ، تېرىسىنى بولسا بىتەمىنى ئىچرا قىلىشقا ھەر جەھەتتىن تۇسىنى تۇتۇپ خەنجەر بىلەن بوغۇزلاپ بېشىنى كېسىپ، تېرىسىنى قۇنداق ئىزسىز يوقالغانلارنى يۇرتىمىزدا قۇنلۇق قىلىپ خەلق ئىشلىرىغا ئارىلاشتى. خەلق 11 مادىنىڭ مۇناسىۋەتلىك كىشىلىرى ئارقىلىق گومىنداڭ ھەربىدىلىق بىتەم بويىچە ئىش قىلىمىز دېسە، گومىنداڭ ئەكسىيەتچىلىرى بىلىرىدىن سوراتسا، ھەربىلەر ماقۇل، كېلىپ تونۇشۇالسۇن دەپ ئەكسىيەتچىلىرى خەلقنى باستى. خەلققە زورلۇق قىلىپ قاتىلىق يەكبۇ ئالدىدا ئادەم باشلىرىنى سەمغا قاتارلاپ ئېرىمىدى، ئولتۇردى. ئۇلارنىڭ زوراۋانلىقلىرىغا قاراپ خەلق سېپ قويالمىتى. كىشىلەر مۇشۇ يەردىن ئۆزىنىڭ ئاتىسى-بارغانسېرى ئوز ھاياتىدىن ئۈمىت يوقلىغىنى ھېس ياكى بالىسىنىڭ بېشىنى تونۇپ قايتۇرۇپ كەلگەندىن كېيىن قىلدى. خەلق ئوز غېمىنى ئوزى يېمەسە ناھەقلىق ئاسىمىن نامىزنى چۈشۈرۈپ تېنى يوق باشنى دەپنە قىلغانتىمدا ئىزدىلىپ ئولىدىغانلىغىنى چۈشۈنۈپ، ئۆزىنىڭ چىقىش يولىنى ئىزدەپ ئاخىرى بۇ ھەققانى كۈرەشكە ئاتلاندى.
مۇنداق ئولتۇرۇلگەنلەر ئاز ئەمەس.
تۇرپان دېخانلار قوزغىلىڭى ئاساسى جەھەتتىن تۆۋەن قوزغىلاڭ كوتۇرۇلگەندىن كېيىن ئەكسىيەتچىلەر بۇ گەپ، ئابدۇراخمان موھتى باشچىلىغىدا پارتىزانلار ئۈستىگە قوزغىلاڭنى باستۇرۇش، خەلقنى قىرغىن قىلىش ئۈچۈن ئىلايەت تەرەپكە ئوتۇپ كەتكەندىن كېيىن، ئۇرۇمچى گەرنىزونىدىكى باھانىلەرنى ئويدۇرۇپ چىقاردى: قانداقتۇر ئەنىرال شىتاۋدىن لى خۇڭيۇن باشچىلىغىدىكى تېرورلۇق تەنىنىڭ بىرلىگىنى پارچىلايدىغان، خەنزۇلارغا قارشى تۇرۇپ گۇرۇپپىسىنى تۇرپانغا ئۆتەتىپ نۇرغۇن ئادەملەرنى قولاردىغان قوزغىلاڭ دەپ تۇرپان خەلق قوزغىلىڭىغا قارا ئالدى ئۇ ئولتۇرۇپ تاشلىدى. شىڭ شىسەي ھوكۈمرانلىقىدا، كەڭ كولەمدە ھەربىي كۈچلىرىنى سەپەرۋەر قىلغان دەۋردە تۇرمە ئىچىدە سوراقچىلىق قىلىپ كىشىلىپ بۇ ئۇچ ناھىيە خەلقى ئۈستىدىن قىرغىنچىلىق يۈرگۈزگەنلەرنى قىيناپ ئولتۇرۇپ قولى قان بىلەن بويالغان لى گۇزدى. ئۇلارنىڭ مەقسىدى تۇرپان خەلق قوزغىلىڭىنى خۇڭيۇننىڭ تۇرپاندا قىلغان ئەسكىلىكلىرى ھازىرغىباستۇرۇش ئارقىلىق خەلقنىڭ يۈرىگىنى مۇجۇپ تاشلاش. كىشىلەرنىڭ يادىدىن كوتۇرۇلگىنى يوق. شۇنىڭ بىلەن بىر ۋاقىتتا ئۇچ ۋىلايەت ئىنقىلاۋى تەرۇمەن ئېيتقاندا تۇرپان، پىچان، توخسۇندىكى دەرەپكە ئوز كۈچىنى كورسۇتۇپ قويۇشتىن ئىبارەت ئىدى.
خانلار قوزغىلىڭى، 1946 - يىلى 7 - ئايدا ئىزالانغان شۇڭا ئۇلار تۇرپان خەلق قوزغىلىڭى كوتۇرۇلۇش بىلەن مادىدىلىق بىتەمنى ھىمايە قىلىش ۋە ئوڭنى ئىچرا قىلىتىيەن زىمىنىڭ 4 يىلىك (باتالىيون) ئەسكىرىنى، ئاتلىق

5 - كورېپۈستىن يېڭى چاڭشۇنىڭ ئاتلىق پولكىنى، قۇمۇلنى قولغىنىمىزدىن، كىمدە - كىم دەخلى قىلسا چارە كورۈ-
تۇرۇشلۇق 178 - دىۋىزىيىنىڭ 2 باتالىيون ئەسكىرىنى لىدۇ دەپ ئۇقتۇرۇش قىلغان. شۇڭا تۇرپان قوزغىلىڭىدا
قارا شەھەردە تۇرۇشلۇق 128 - دىۋىزىيىنىڭ بىر پولك ئەسكىرىمۇ بىرەر خەنزۇغا دەخلى قىلغىنى يوق. پەقەت ئەك-
سكىرىنى، ئۇرۇمچىدە تۇرۇشلۇق 46 - دىۋىزىيىنىڭ بىرباسقىچە تېخىمۇ گىلا قارشى تۇرغان. پاكىت ئەشۇنداق ئېنىق
تالىيون ئەسكىرىنى ئىشقا سېلىپ، جەمئى 106 تال قىتئورغان يەردە، پاكىتنى بۇرمىلاپ تۇرپان قوزغىلىڭى خەن-
رال بىلەن قوزغالغان تۇرپان خەلقلىرىگە قارشى ئاق تېرۇلارغا قارشى تۇراتتى دېيىش، شۇ ۋاقىتتىكى ئەكسىيەت-
رورلۇق يۈرگۈزدى. نەتىجىدە 500 دىن ئارتۇق دىخانلارچى جالالتلارنىڭ جىنايى مەسئۇلىيەتتىن باش تارتىپ-
نى، ياشلارنى، زىيالىلارنى قىرىپ تاشلىدى. 11 ماددىلىغان توھمەت سوزىدىنلا ئىبارەت. ئۇلار ئەشۇنداق توھ-
جىتىمىنى ھىمايە قىلىش ۋە ئىجرا قىلىش ئۈچۈن قوزغىتىنى چاپلاپ يۇزلىگەن ئىنقىلاۋىي ياشلارنى، دىخانلارنى
غالغان خەلق ئۇستىدىن ئاق تېرورلۇق يۈرگۈزۈپ، نۇرغىرىپ تاشلىدى. بىز شۇ ۋاقىتتا گومىنداڭ ئەكسىيەتچى-
غۇنلىغان بىگۇنا خەلقلەرنى ئولتۇرۇپ قانغا بويىاپ تاشلىرى باستۇرۇپ تاشلىغان قەبرىنداشلىرىمىزنى ئەسلىگەندە ئې-
لىغان گومىنداڭ ئەكسىيەتچىلىرى ئاقنى قارا قىلىۋېتىپمىز ۋە قايغۇرۇپمىز. ئۇلار ئۇز جانلىرىنى پىدا قى-
بىگۇنا قىرىلغان تۇرپان خەلقىغە قانداقتۇر " ۋەتەنپەرۋەر گومىنداڭ ئەكسىيەتچىلىرىگە قارشى كۈرەش قىلغان
پارچىلىماقچى بولغان، خەنزۇ خەلقىغە قارشى تۇرغان" دېيىدى.
بوھتان قىلىپ، بۇنىڭغا قانداقمۇ تاقەت قىلىپ تۇرغىلى سوزۇمنىڭ ئاخىرىدا تارىخ تەتقىق قىلغۇچى يولداش-
لارنىڭ پايدىلىنىشى ئۈچۈن يەنە بىر نەچچە جۈملە سوز
بولسۇن؟
تۇرپان قوزغىلىڭى كوتۇرۇلۇش بىلەن تەڭ ئوزىمۇ قىلىشقا توغرا كەلدى.
مەيلى شەھەر، مەيلى يېزىدا، مەيلى قايسى مىللەتتىن بو 1 - 1947 - يىلىدىكى تۇرپان خەلق قوزغىلىڭى خەن-
سۇن قورال تۇتقان گومىنداڭ ئەكسىيەتچى ئەسكەرلىرۇ خەلقىغە قارشى تۇرغان قوزغىلاڭ ئەمەس. قوزغىلاڭ
گىلا قارشى ئۇرۇش قىلىشنى ئاساسى پىرىنسىپ قىلىۋالغان خەلق ۋە قوزغىلاڭغا رەھبەرلىك قىلغان كىشىلەر
ئەمىلىيەتتىمۇ شۇنداق بولدى. مەسىلەن: لۇكچۇندە ئىخەنزۇ خەلقى بىلەن ئەكسىيەتچى ھوكۇمەتنى پەرق قە-
مەت نىياز داۋۇت قوزغىلاڭ كوتۇرۇپ ساقچى ئورنىغا لىلايىدغان نادانلاردىنمۇئەمەس. قوزغىلاڭغا رەھبەرلىك
سىپ كىرگەندە بىرمۇ كىشىنى ئولتۇرگىنى يوق. خەلىلغان ئىلغار زىيالىلار 1937 - يىلىدىن باشلاپ يەنىمۇ-
نى قوزغاپ سىڭگىم ئېغىزدىغا ماڭغاندا قوزغىلاڭچىخەلدىن كەلگەن كومىۋنىستلاردىن تەربىيە ئېلىپ، بىللە ئىش-
چىغىپ مەيلى ساقچى، مەيلى پۇقرا خەنزۇلارغا دەپ، ئۇلارنىڭ تەسىرىنى ئوزىگە چوڭقۇر سىڭدۈرۈپ ئىن-

قىلاپ قىلىشنىڭ يولىنى تاپقان ۋە كېيىنكى كۈندە ش
كومموئىستلار بىلەن بىرلىكتە گومىنداڭ زىندانلىرىدا ئا
زاپ چەككەن كىشىلەر ئىدى. شۇنىڭ ئۈچۈن ئاز سان
لىق مىللەتلەر بىلەن خەنزۇ خەلقىنىڭ تەقدىرى بىر ئ
كەنلىگىنى چۈشۈنەتتۇق. كومپارتىيىگە يېقىندىن ئەگ
شىپ سوتسىيالىزىم قۇرۇشنىڭ ئۇلۇغۋار غايىلىرىغا ئى
بولغان ئىدۇق. شۇنىڭ ئۈچۈن مەن 1946 - يىلى ئۇرۇ
چىققىدىكى غەربىي زالدا ئەخمەتجان قاسىمى باشلىق ئۈچ ۋ
لايەت ۋەكىللىرى، جاڭ جۆجۇڭ ۋە گومىنداڭ تەپتى
پالاتاسىنىڭ باشلىغى يۈي يۈرېن قاتارلىق گومىنداڭ ئە
باپلىرى قاتناشقان ھالدا ئېچىلغان ئولكىلىك ھوكۈمەت
نىڭ قايتا تەشكىل قىلىنغانلىغىنى تەبرىكلەش چوڭ يى
غىنىدا 7 ۋىلايەتتىكى ھەر مىللەت مەدەنىي ئاقارتى
ئۈيۈشمىلىرى ۋە باشقىلار بولۇپ 17 نامىۋى تەشكىلا
نامىدىن سۆزگە چىقىپ مۇنداق ئۈچ مەزمۇندا سوز قىل
غان ئىدىم: ①بەزىلەر ئۈچ ۋىلايەت كىشىلىرىنى ئوغر
لار دەپ ئاتايدىكەن بۇنداق ئاتاش خاتا. چۈنكى ب
كىشىلەرنىڭ ئىنقىلاۋىي ھەركىتى ھەر مىللەت خەلقى
نىڭ تىلەك - ئارزۇلىرىنى ئىپادىلەيدۇ.

② بەزىلەر ئۈچ ۋىلايەت ئىنقىلاۋىنى مەلۇم بىر ت
رەپنىڭ قۇتۇرتىشى بىلەن بولغان دەيدىكەن. مۇنداق د
يىش توغرا ئەمەس. چۈنكى ئىنقىلاپنى ئېكىسپورت قى
غىلى بولمايدۇ. مەركەزنىڭ شىنجاڭدىكى ھەر مىللەت خەلق
نىڭ تەلەپ - ئارزۇلىرىنى چۈشۈنۈشىنى سورايمىز، بۇتەلە
ئارزۇئەلۋەتتەھەممەمىللەتھوقۇقتاباراۋەربولۇشتىن ئىبارە

③ بەزىلەر 3 ۋىلايەت ئىنقىلاۋىنى خەنزۇلارغا قار
شى قوزغالغان "قوزغىلاڭ" دەيدىكەن. ئۇنداق قاراش خاتا.
بىز شۇنداق قارايمىزكى، شىنجاڭدىكى ھەر مىللەت خەلقى
خەنزۇ خەلقىغە ئەسلا قارشى ئەمەس، پەقەت ھەممە مىل
لەت باراۋەر ھوقۇققا ئىگە بولۇشى كېرەك:

ھەلىكىتىمىزدە ۋە ئولكىمىز شىنجاڭدا ھەر مىللەت
خەلقىنىڭ ئازاتلىغى ئۈچۈن كۈرەش قىلىۋاتقان كوم
موئىنستلارنىڭ ھەممىسى خەنزۇلاردىن ئىبارەت،ئۇلار خەلق
نىڭ ئازاتلىغى ئۈچۈن كۈرەش قىلغاچقا گومىنداڭ ھو
كۈمرانلىغىنىڭ زىندانلىرىدا دەھشەتلىك ئازاپ چەكمەك
تە، شۇنداقلا بۇ گومىنداڭ ھاكىمىيىتىدىكىلەرمۇ خەنزۇ
لاردۇر. بىز شىنجاڭدىكى ھەر مىللەت خەلقى ئەنە شۇ كوم
موئىنستلارنى خەنزۇ خەلقىنىڭ ئەڭ ياخشى پەرزەنتلە
رى دەپ تونۇپ كەلدۇق ۋە ئۇلارغا يېقىندىن ئەگەشتۇق،
شۇڭلاشقا ئۇلارنىڭ تۇرمىلارغا قامالماسلىغىنى، تۇر
مىلاردىن بوشۇتۇلۇشىنى باشتىن ئاخىر تەلەپ قىلىپ كەل
مەكتىمىز. ھالبۇكى: بىزنىڭ تەلىۋىمىز شۇنداق تۇرسا
يەنە بىز قانداق قىلىپ خەنزۇ خەلقىغە قارشى تۇرغان
بولۇپ قالىمىز، دېدىم.

2 - بەزىلەر تۇرپان قوزغىلاڭچىلىرىنىڭ بايراقلىرى
نى قولغا چۈشۈرۈپ ئالغانلىغىنى ئېيتىشىدۇ ۋە ئۇزلىرى
نى شەرقى تۈركىستان پارتىزانلىرى دەپ ئاتىدى، دەي
دۇ. بۇ پۈتۈنلەي يالغان سوز. چۈنكى قوزغىلاڭ كوتەرگەن
خەلقنىڭ قولىدا ھېچقانداق بايراقمۇ بولمىغان، ھەممە
نىڭ ئارزۇسى 11 ماددىلىق بىتىمنى ئىجرا قىلىش، ئەر

كىنلىكنى تەلەپ قىلىش بولۇپ قوزغىلاڭ ۋاقتىدا ئوز- بىر يىغىلىماقنىڭ كۆلىمىگىمۇ بار. 1949 - يىلى خەلق
لىرىگە ھېچقانداق ئاتمۇ قويمىغان ئىدى. لېكىن قوزغى- ئىسازاتلىق ئارمىيىسى جۇڭگو كومپارتىيىسىنىڭ رەھ -
لاڭ كوتەرگەن خەلقنى گومىنداڭ ئەكسىيەتچىلىرى دەھ- بەرلىگىدە شىنجاڭنى تېچلىق بىلەن ئازات قىلدى. ئۇلۇغ
شەتلىك باستۇرغاندىن كېيىن ھايات قالغان كىشىلەر چە- كومپارتىيە بىز ھەر مىللەت خەلقىنى جاپا - مۇشەققەت،
چانغا توپلۇنۇپ ئاندىن ئوزلىرىگە تۇرپان پارتىزانلىرى بالايى - ئاپەتتىن قۇتۇلدۇرۇپ چەكسىز خوشال قىلدى. گو-
دەپ نام بەردى ۋە ئىلى تەرەپكە يۇرۇش قىلدى. مىنداڭ ئەكسىيەتچىلىرى قىرىپ تۇگۈتەلمىگەن تۇرپان

3 - بەزىلەر تۇرپان قوزغىلىڭىنى ئەخمەتجان قاسى- قوزغىلاڭچىلىرى شەرەپلىك ھالىدا خەلق ئىسازاتلىق
مى ئۇرۇمچى نەنخۇا يۇەندە پىلانلىغان، تۇرپان ئاستاند- ئارمىيە سېپىگە قوشۇلدى. ئەھۋال ئەنە شۇنداق تۇرۇقلۇق
نى بازا قىلدى ، ئۇيغۇر ئۇيۇشمىسى نامانجانىنى تۇرپاندا- ھازىر 35 يىل ئوتكەندىن كېيىن بەزىلەر تۇرپان دىخان-
قوزغىلاڭ قىلىشقا ئۇھەتتى دىدى. بۇ سوزلەرمۇ پۇتۇنلەي- لىرىنىڭ ئىنقىلاۋىي قوزغىلىڭىنى ۋەتەن بىرلىگىنى بۇ -
يالغان. مەسىلەن: 47 - يىلى 6 - ئاينىڭ ئوتتۇرىلىرىدا- رۇش، خەنزۇلارغا قارشى تۇرۇش دەپ يەنە بىزنى ھاقا -
توخسۇندىن ئاقۇپ ھەم ھىسامىدىن دېگەن كىشىلەر ئۇ- رەتلەپ توھمەت چاپلىسا بۇ ئەلۋەتتە ناھايىتى چوڭ نا-
رۇمچىگە چىقىپ، گومىنداڭ كىشىلەرنى كېچىلەردە ئو- چەقلىق بولار. ھەقىقى ئەھۋالنى ئوز بېشىمىزدىن كوچۇر-
غۇرلاپ كېتىۋاتىدۇ. يۇرۇش - تۇرۇش ئەركىنلىگىمىز قا- گۇچىلەر قۇلۇغىمىزنى يوپۇرۇپ ئېلىپ ئەھۋالنىڭ ئەي -
مىدى، ھاياتىمىز خەۋپ ئىچىدە قالدى، شۇڭا ئالغۇ- يىنى خەلق ئاممىسىغا ئىنكاس قىلىمساق، ئىنقىلاپ يو -
تاغلىرىغا قېچىپ چىقىۋالدۇق؛ قوزغالمىساق جېنىمىز سا- ىدا قۇربان بولغان قەھرىمانلىرىمىزنىڭ قەبرى ئالدە -
قالمايدىغان ئوخشايدۇ، لېكىن بىزدە بىر تال قورال- ا قانداقمۇ باش كوتۇرۇپ تۇرالايمىز. شۇنىڭ ئۈچۈن
يوق، ئىلى تەرەپ يارەدەم قىلارمىكىن دىدى. مەن ئىل- ەقىقى پاكىت—ھېچقانداق بۇرمىلانماستىن، تۇرپان
ۋەكىللىرىدىن سورىۋىدىم، ئۇلار مۇنداق قىلىش بىتەم- ەلگەنىنىڭ 1947 - يىلىدىكى گومىنداڭ ئەكسىيەتچىلىرىگە
خىلاپ بولىدۇ دەپ جاۋاپ بەردى. ئۇنىڭ كەينىدە- ارشى كوتەرگەن قوزغىلىڭى ئىنقىلاۋىي ھەرىكەت دەپ تا -
ئوشۇر كېردىم (ھازىر ئىلى ناھىيىسىدە) چىقىپ، ئادەم- ادىخ سەھىپىسىدىن ئورۇن ئېلىشى كېرەك. تارىخ بۇنىڭدىن
ماش، مەخپى ئولتۇرۇشلەر ئەۋج ئېلىپ كەتتى، قوزغى- وكۇم چىقارسۇن.
لاڭ قىلمىساق باشقا ئامال قالمىدى دەپ كەلدى. مە -
ئۇنىڭغا ئىلى تەرەپ قوزغىلاڭ قىلىش بىتىمگە خىلاپ بو -
لىدۇەۋاتىدۇ، دىدىم.

1933 - 34 - يىللاردا قەشقەردىكى خەلق قوزغىلاڭلىرى ۋە قىرغىزلار بىلەن بىرلىكتە مۇناسىۋىتى

ھوسۇيىن ھاجى

1

ئۇلۇغ ۋەتەنپەرۋەرلىك ئايرىلماس بىر قىسىم بولۇپ، ئۇيغۇر خەلقىنىڭ ئازادلىق ھەرىكىتى تارىخىنىڭ

ئىككىنچىدىن 1927 - يىللاردىن باشلاپ سوۋېت ئى
تىپاقىنىڭ پەرغانە رايونى ۋە باشقا جايلاردىن سوۋې
ئىتتىپاقىنىڭ سوتسىيالىستىك ئىنقىلاۋىغا قارشى تۇرغا
بىر مۇنچە كىشىلەر قېچىپ كېلىپ سوۋېت-جۇڭگو چېگر
سىدا تۇرۇۋېلىپ، بۇلاڭ - تالاڭ يۈرگۈزدۈ. بۇلار جا
بەك قازى، خال خوجا، ھادى، ھەيت مۇبارەك ۋە با
قىلار ئىدى. بۇلار سوۋېت ئارمىيىسى بىلەن سوقۇش
كۈچى يەتمىگەندە جۇڭگو چېگرىسىغا قېچىپ كېلىپ با
قاچۇرۇپ يۈرۈشىدۇ. مۇشۇ ۋاقىتلاردا 1927 - 28 - يى
لىرى جۇڭگو چېگرىسىدا تۇرغان ئىسخاقبەك، ماتى، شا
دان دېگەن ياشلارنى سوۋېت ئىتتىپاقى چاقىرتىپ ئېلى
كېتىپ ئىككى يىل تەربىيىلەپ قايتۇرىدۇ.

1929 - 30 - يىللىرى سوۋېت ئىتتىپاقى قەشقە
ھوكۇمىتىگە "سوۋېتتىن قېچىپ كېلىپ چېگرىدا تۇرۇۋا
غان باسمىچىلارنى تۈتۈپ بېرىش، ياكى ھوكۇمەت ئى
بىر تەرەپ قىلىۋېتىش" توغرىسىدا ئۇقتۇرۇش قىلىپ قە
تايدۇ. قەشقەر ۋالىسى ماشياۋۇ باسمىچىلارغا ئەلچى
ۋەتىپ: "سىلەرنى پۈقرا قىلىپ ئالىمەن" دەپ چاقىر
كېلىپ ئۇلارنىڭ باشلىغى جانىبەك قازىنى خوتەنگە
لايدۇ. بۇلارنى ئەگىشىپ كەلگەن ياكى ئوزى كەلگەن
غۇنلىغان سودىگەر ياكى دېخان - چارۋىچى ئىدى
قىرغىزلار قەشقەر رايونىدىكى يېزا - شەھەر ۋە
خەلقلىرى ئارىسىغاسىڭىپ كىرىۋېلىپ يۇرتۇبېرىدۇ. ھو
مەت تەربىيىلىنىۋ بۇلارنى سۈرۈشتە قىلىپ چىقىپ،
تۇڭلارغا قايتىپ كېتىڭلار، دەپ ھايداشقا باشلايدۇ.

داق قىلىپ ئىككى دولەت ئوتتۇرىسىدا قىسىلىپ قالغان
بۇنداق ئادەملەرمۇ بىرەر قوزغىلاڭنىڭ بولۇشىنى ئۈمىت
قىلاتتى.

2

1931 - 32 - يىللاردا پارتلىغان قۇمۇل دېخانلار
قوزغىلىڭى بارغانسېرى ئۇلغۇيۇپ، تۇرپان، پىچان، توخ
سۇنلارغا كېڭىيىدۇ. 1932 - يىلىنىڭ ئاخىرى ۋە1933 -
يىلىنىڭ باشلىرىدا ئەسلى توخسۇنلۇق كۇچاردا تىرانسە
پورت كەسپى بىلەن شۇغۇللىنىدىغان تومۇر ئېلى ۋە
كۇچارلىق ھەمدەم بەگ ھاجى قاتارلىقلارنىڭ باشچىلىغ
دا دېخانلار قوزغىلىڭى پارتلايدۇ. ئۇلار كۇچار ۋە ئاق
سۇلارنى ئىشغال قىلىپ قەشقەر تەرەپكە يول ئالىدۇ. بۇ
چاغدا قەشقەردىن ياڭ تۆرەنجاڭ (ياڭچىڭمىن) ئەسكەر
قارتىپ تومۇر ئېلىنىڭ ئالدىنى توسۇش ئۈچۈن ئاق
سۇغا بارىدۇ. ئىككى تەرەپ بىرىنچى قېتىمدا ياقىرىقتا
سوقۇشۇدۇ. ئىككىنچى قېتىمدا مارالۇبشىنىڭ تۇمشۇق دە
گەن يېرىدە سوقۇشۇدۇ. ئەنە شۇ چاغدا يەنە قەشقەر ۋا
لىسى ماشياۋۇ ئۇلۇغچات چېگرىسىغا مەسئۇل بولۇپ، تۇ
يۇندا تۇرىدىغان چىڭ تۆڭلىڭنى ياڭ تۆرەنجاڭغا يار
دەمگە ئۇيۇشتۇرىدۇ. چىڭ تۆڭلىڭ قىرغىزلاردىن
100 نەپەر ئەسكەر ئېلىپ ماڭماقچى بولىدۇ. بۇنىڭ ئى
چىدە ئۇزۇندىن چىڭ تۆڭلىڭنىڭ خىزمىتىنى قىلىپ كەل
گەن ئوسمان ئېلىمۇ بار ئىدى. شۇنىڭدەك سوۋېت يېرى

ده باسمىچى بولۇپ سوقۇشلاردا چېنىققان قوشمەت، ها
دى دىگەنلەرمۇ بار ئىدى. بۇلار تاغ يولى بىلەن قا
جۇل ئارقىلىق پىچان دىگەن جايغا كېلىپ توختى بە
دىگەن كىشىنى كەلپىن تەرەپكە تىك - تىك ئىلاشقا ئە
تىدۇ. توختى بەگ ئەھۋال ئىگەللەپ: «كېلىۋاتقانلار مۇ
سۇلمان ئىكەن، بىز مۇسۇلمان تۇرۇپ ئۇلارغا قارشى ئۇ
ئاتساق چوك گۇنا بولىدۇ. خەلقلەر ئۇلارنى قوللايدىكەن
كونا ھوكۇمەت يېڭىلىدۇ، دىگەن پاراڭلار كوپ ئىكەن
دەپ كېلىدۇ. بۇنى ئاڭلىغان باشلىقلار بىر چەتكە چىقى
مەسلىھەتلىشىپ نەيزىنىك ئۇچىنى ئارقىغا يانداۇرۇپ چا
تۇڭلىكىنى ئولتۇرۇپ قوراللىرىنى ئېلىپ قەشقەرغە قارا
يۇرۇش قىلايلى دەيدۇ. شۇنىڭ بىلەن ئەتىسى چىگىنى ئو
تۇرىدۇ ۋە ئوسمان ئېلىنى باشلىق قىلىپ سايلىشىدۇ.
ئىش1933 - يىلى3 - ئاينىڭ ئاخىرلىرىدا بولغان ئىدى. ئۇ
لار ئەمدى قاراجۇل، تىگورمىتى، تېرەك، تۈيۈن، قىزى
ئوي قاتارلىق جايلارغا ئادەم ئۇۋەتىپ چاقىرىق قىلى
ئۇ يەرلەردىن بىر مۇنچە ئادەم توپلاپ، ئاتۇشقا كېلى
يەنە ئادەم توپلاپ، كالتەك - چوماق، نەيزە - قىلىچلا
بىلەن داغدۇغۇلۇق ھالدا قەشقەر شەھرىگە ھوجۇم قىلىشى
دۇ. قەشقەر كونا شەھەرنىڭ سىپىللىرىنى بۇزۇپ يول ئە
لىپ ئاتلىق چىقىپ سىپىل ئۈستىنى ئىگىلەپ سوقۇشۇ
قىلىش ئارقىلىق شەھەرنى ئىشغال قىلىدۇ ۋە يەنا
شەھەرنىمۇ ئىشغال قىلىۋالىدۇ.

ئوسمان ئېلى سىجاڭلىق ئۇنۇان بىلەن سىبۇغا
رۇنلۇشىدۇ. بىر نەچچە كۈن ئوتكەندىن كېيىن تۇ

تىكى ئۇرۇش ئايالقىلىشىپ ياك تۇەنجاك تەسلىم بولۇپ
تومۇر سىجاك ۋە مازىخوي دىگەنلەر (ماجەنساك) قەشقەر-
غە كېلىپ، تومۇر سىجاك ۋالى مەھكىمىسىگە، مازىخوي
بېكى شەھەرگە ئورۇنلۇشىدۇ.

3

قەشقەر ئاتۇشلۇق ساۋۇت دامولا ئابدىباقى ئوغلى
دىگەن كىشى دىنىي ئوقۇشنى ئەلاچى پۇتتۇرگەندىن كېيىن،
چەت دولەتلەرگە چىقىپ سوۋېت ئىتتىپاقى، تۈركىيە، ئە-
رەبىستان، مىسىرلارنى ئايلىنىپ يۇرگەن ۋاقىتتا قۇمۇل
دىخانلار قوزغىلىڭى كوتۇرىلىدۇ. بۇنى ئاڭلىغان ساۋۇت
دامولا قايتىپ كېلىپ خوتەنده كورۇنۇشته مەدرىسىده
دەرس ئېيتىپ، ئەملىيەتته قوزغىلاڭغا جىددى تەييارلىق
قىلىدۇ. ئوسمان ئېلى باشلىق قىرغىزلار قەشقەرغە بېر-
سىپ كىرگەنلىگىنى ئاڭلاپلا، ساۋۇت دامولا. مۇھەممەت
ئىمىن بوغرا، ئۇنىڭ ئوكىلىرى ئەمىر ساھىپ (نۇر مۇ-
ھەممەت)، شاھ مەنسۇر (ئابدۇللا مەخدۇم)، مۇھەممەت نىياز
يەنە ئادەم توپلاپ، كالتەك - چوماق، نەيزە - قىلىچلا
بىلەن داغدۇغۇلۇق ھالدا قەشقەر شەھرىگە ھوجۇم قىلىشى
دۇ. قەشقەر كونا شەھەرنىڭ سىپىللىرىنى بۇزۇپ يول ئە
لىپ ئاتلىق چىقىپ سىپىل ئۈستىنى ئىگىلەپ سوقۇشۇ
قىلىش ئارقىلىق شەھەرنى ئىشغال قىلىدۇ ۋە يەنا
شەھەرنىمۇ ئىشغال قىلىۋالىدۇ.

ئوسمان ئېلى سىجاڭلىق ئۇنۇان بىلەن سىبۇغا
رۇنلۇشىدۇ. بىر نەچچە كۈن ئوتكەندىن كېيىن تۇ

دؤللا مەخدۇم) بىر ئولتۇرۇشتا «بۇ ھارۋىكەش چوڭ ئىشـ
لارنى باشقۇرالمايدۇ، ئۇزى بىكارغىلا ئاۋارە بولۇپ يـۈ-
رۈيدۇ،» دىگەن سوزنى قىلىدۇ. بۇ گەپ تـومـۇر ئېلىگە
ئاگلىنىدۇ-دە، تومۇر ئېلىنىڭ ئاچچىغى كېلىپ خـوتەنـ
لىكلەرنى قۇرالسىزلاندۇرۇپ، باشلىقلىرىنى نەزەربەنت قـ
لىپ قويۇدۇ. مانا شۇ پـەيتلەردە يـەكـەن شەھرى تېخى
قوزغىلاڭچىلارنىڭ قولىغا ئوتمىگەن، كونا ھوكۈمەن
ئەسكەرلىرى توپلىنىۋاتقان ھالەتتە ئىدى. يەكەنلىق ئې-
لىش ئۈچۈن ئوسمان ئېلى ئوراز تۇەنجاڭنى، تومۇر ئېلى
بولسا ھاپىز لۇيجاڭنى ئۆۋەتىدۇ. ئۇلار يـەكەنگە يېقىن
بارغاندا يەكەن شەھىرىدىكى ئاخۇنلار ۋە يۇرت باشلىقـ
لىرى ۋەكىل بولۇپ چىقىپ «بىز تەسلىم بولۇمىز، مۇسۇلۇق
مان بول دىسىمۇ قوبۇل قىلمىمىز، بىزگە ئامانلىق بەرسە
ئوز يۇرتلىرىمىزغا قايتىپ كەتسەك ياكى قەشقەرغە بار-
ساق» دەيدۇ. بۇ تەرەپمۇ ماقۇل بولۇپ ۋەدىلىشىپ سو-
قۇش قىلمايدىغان بولىدۇ. ئاندىن يەكەندىكى كونا ھو-
كۈمەت ئەسكەرلىرى ۋە ئەمەلدارلىرى كوچۇپ چىقىپ قە-
قەرغە ماڭغاندا ئوراز بىلەن ھاپىزنىڭ ئەسكەرلىرى باش
باشتاقلىق قىلىپ ئولجىغا قىزىقىپ ھەممىنى
سەپىي دىگەن سايلىنقتا ئۇلارنى بـۇلاپ - تـالايـدا
ئىگىكى تەرەپ ئۇرۇشۇپ نۇرغۇن قان توكۇلىدۇ. بۇ
لارنىڭ بىر قىسمى قەشقەر يېڭى شەھەرگە قېچىپ كېلىپ
ھازىخۇيدىن پانا تىلەيدۇ. يانا بىر تەرەپتىن ئۇرۇمچـ
تەرەپتە خوجا نىياز ھاجى بىلەن ماجۇگىمگىلارنىڭ ئا
رىسىدا زىددىيەت پەيدا بولغانلىقىنى ئاڭلاپ قەشقەردە

ھازىخوي بىلەن تومۇر ئېلى ئوتتۇرىسىدىمۇ زىددىيەت پەيـ
دا بولىدۇ. شۇنىڭ بىلەن تومۇر ئېلى ھازىخوينى قىسـ
تاپ باش قوماندانلىق تاغىنى تاپشۇرۇپ ئالىدۇ. ئوسـ
مان ئېلى بولسا قەشقەرنى مەن پەتھ قىلغان، شۇڭا مې-
نىڭ باش قوماندان بولۇشۇم كېرەك دەپ، تومۇر ئېلىنىڭ
باش‌قوماندان بولۇشىغا نارازى بولىدۇ. شۇ پەيتتە ئوس-
مان ئېلى بىلەن ھازىخوي ئاستىرتىن سوزلىشىپ ئىددىيە
جەھەتتە مەخپى كېلىشىم قىلىپ باش قوماندانلىقنى
ئوسمانغا ئوتكۈنىمەكچى بولىدۇ. شۇنداق قىلىپ ئوسمان
ئېلى بۇزۇلۇپ ئەسكەرلىرىنى باشلاپ تاققا چىقىپ كېتـ
ىدۇ. تومۇر بۇنى ئاڭلاپ ھازىخويغا ئوسمانىنى قوغلاشقا بۇي-
رۇق قىلىدۇ ۋە ئوزى ئەسكەر ئالمايلا كېچىك ماشىنىغا
ئولتۇرۇپ ئوسمانىنىڭ كەينىدىن قوغلاپ كەتكەن ئەسكەر-
لەرنىڭ كوپ ئىكىلىشكە ماڭىدۇ. ئۇ، ئۇيەر-
گە بېرىپ قايتىپ كېلىۋاتقاندا يول ئوستىدە ھازىخوي-
نىڭ ئەسكەرلىرى ئوچرايدۇ، ئۇ ماشىنىنى توختۇتۇپ ھازى-
خوي بىلەن يەكەندىكى كونا ھو-
كۈمەت ئەسكەرلىرى باشلىقلىرىنى ۋاقتىدا كەلمىدىگىلا دەپ
ئەيىبلەپ قالىدۇ. ئۇنىڭدىن ئەسكەرلىرى شۇ يەردە ئوق چى-
قىرىپ تومۇر ئېلىنى ئولتۇرىدۇ.

قەشقەر شەھىرىدىكى يۇرت چوڭلىرى ئوسمان ئېلى-
نىڭ دوستلىرىغا كىشى ئەۋەتىپ خەت يەزىپ ئۇنىڭ قاي-
سى كېلىپ قەشقەر يېڭى شەھەرگە قېچىپ كېلىپ پۇتۇن خەلقنى ھازىخوي-
نىڭ قولىدىن قوتۇلدۇرۇۋېلىشنى موراجەت قىلىدۇ. ئوس-
مان بۇنى ئاڭلاپ دەرھال قەشقەرغە قايتىپ كېلىپ ھازى-
خوينى ئەسكەرلىرىنى قوغلاپ چىقىرىپ شەھەرنى تىنچلاندۇ.

يۇقۇرىدىكى رەسىمنىڭ چۈشەندۈرۈشى

1933 - يىلى 6 - ئايدا غالىبىيەتنى تەبرىكلەپ پۈتۈن بويىدا ئويغۇر، قىرغىز ئەسكەرۋە ئەمەلدارلار بىرلىكتە چۈشكەن رەسىم: تۆۋەن سولدىن: 1-كىشى تومۇر سىجاڭ، 2-كىشى ھامۇتخان لۇيجاڭ (تومۇرسىجاڭنىڭ ئوڭ يېنىدا ئوسمان سىجاڭ بار ئىدى. 50 يىلغا يېقىن ساقلاش جەريانىدا چاشقان قىرقىپ قويغان)

2 - رەتتە: قالپاق كەيگەن كىشى زاكىر (قازاق) دوپپىچان كىشى شاكىر (قازاق) ۋە باشقا قىرغىزئەسكەرلەر.

مانا شۇنىڭدىن كېيىنلا قەشقەرنى ئىككى قېتىم پەتەھى قىلغان (ئاچقان) غازى ئوسمان پاشا دېگەن ئۇنۋانغا ئىگە بولىدۇ. قالغان ئۆزبېك، ئويغۇر ھەربىي باشلىقلارمۇ ئوسمانىنىڭ باش قوماندان بولۇشىنى ئېتىراپ قىلىدۇ.

4

تومۇر ئېلى ئولگەندىن كېيىن نەزەربەنتتە تۇرغان ساۋۇت دامولا، شاھ مەنسۇر، جانىبەك قازىلار ئازات بولىدۇ. شاھ مەنسۇر خوتەنگە قايتىدۇ. جانىبەك قازى ئوسمانىنىڭ يېنىدا قالىدۇ. ساۋۇت دامولا بولسا دىنىي ئىلىم جەھەتتە ئىناۋەتلى ئۇستۇن بولغاچقا يەرلىك خەلقلەر بولوپمۇ سودىگەر بايلار بۇ كىشىنى ھورمەتلەپ يۈرۈرى كوتۇرىدۇ. يانا بىر تەرەپتىن، شۇ چاغدا سوۋېت ئىتتىپاقىنىڭ سوتسىيالىستىك ئوزگەرتىشىدىن قېچىپ كەل-

گەن ئوزبېك سودىگەرلەر، قول ھونەرۋەنلەر، زىيالىلار توپ بېرىپ ئۇنۇۋان ۋە مۇكاپات ئالماقچى بولىدىكەن.
پېيودال - پومىشچىكلەر ۋە ئاخۇن - موللىلار ساۋۇت دا ئوسماندىن قالسىلا ئىككىنچى ئورۇندىكى ئوراز تۇەنجاك
مۇللىنىك پان ئىسلامىزىم تۇسىنى ئالغان مىللەتچىلىك دىگەننىك بالدۇردىن تارتىپ ئوسمان بىلەن زىددىيەتتى
تەشۋىقاتىغا يېقىندىن ئەگىشىدۇ. ساۋۇت دامولا ئوزىدىن بولغان ئىكەن. ئورازنىك ئوسمان ئېلىغا قارىغاندا ئىنا-
ھەربى كۇچ بولمىغانلىغى ئۇچۇن، سوۋېت ئىتتىپاقىدىن ئۇدىتى ۋە نوپۇزى يۇقۇرى بولغاچقا ئوپىتسىرلەر، ئەسكەر-
قىپچىپ كېلىپ، سوۋېت ئىتتىپاقىغا قارشى ھەرىكەت قىلەر، پۇقرالار ئۇنى ھىمايە قىلىدىكەن. مۇشۇنداق ئەھ-
لىمۇاتقان ئوزبېك، قىرغىزلارنىك ھەربى كۇچلىرىنى ئوزىنىڭ ئاستىدا ئوراز، جانىبەك قازى، جۇمە باي، ئابدۇ-
گە تارتىدۇ. يۇسۇپجان قۇر بېشى، سېيتۇالدىجان دىگەنلەر خالىق، ئابدۇللا قاتارلىق باشلىقلار ئىدىيە جەھەتتەبىر-
لەر ئوزىنىك ھەربى كۇچى بىلەن ساۋۇت دامولىنىڭ قولىغا كىشىپ، ئوسمانىنى يېتىم قالدۇرۇپ قېيىن ئەھۋالغا چۇ-
لايدۇ. سۇلتان جان، قاسىم جان، زېرىپ قارى ھاجى قاتارلىقلار ئامالسىز قالغان ئوسمان ئوز يۇرتىغا قە-
تارلىق ئوزبېكلەرنى قوللايدۇ. ئوسمان ئېلىنى باش قوچىپ تاققا چىقىپ كېتىدۇ. بۇلار ئادەم ئۆەتىپ ئۇنى
ماندان دەپ ماختاپ ئوزىگە تارتىدۇ. سودىگەر ۋە دىنىي توتۇپ كېلىدۇ. نەتىجىدە ھادى، ئوسمان ئېلىلارنى ئىس
ساھەدىكى ئاتۇشلۇقلارنى قوللايدۇ. شۇنداق قىلىپ ساۋۇلام شەرىئىتى چەكلىگەن ئىشلارنى قىلدى، كوپ خوتۇن
دامولا «شەرقى تۇركىستان ئىسلام ھوكۇمىتى» قۇرۇش ئېلان قىلدى، پاھىشە ئوينىدى، ھاراق ئىچتى، ئەپيۇن چەكتى،
شىگە جىددى كىرىشىدۇ. نامازغا ئوقۇمىدى، ۋاھاكازا دىگەن جىنايەتلەرنى تىوقۇپ،
بۇ چاغدا مەيلى ئوسمانىنىك، مەيلى ساۋۇت دامولىنىڭ ھاكىمىيەتىغا ئولۇم جازاسى بېرىپ ئوسمان بىلەن قوشمەتنى
لىنىك قول ئاستىدىكى كۇچلاردا ئىككى خىل كۇچ يەنى يەكەنگە سۇرگۇن قىلىدۇ. ئورازنىك قارمىغىدا پەيجاك
سوۋېتكە قارشى كۇچ بىلەن سوۋېت پەرەس كۇچ مەۋجۇت بولۇپ تۇرغان ئىسخاقبەك چېگرا سانلاش ۋەزىپىسىنى ئو-
بولۇپ بىر - بىرسى بىلەن قارىمۇ - قارشى تۇراتتى. مەسىم دەپ ئەسكەرلىرى بىلەن سىمخانىدا چېگرا ساق-
سىلەن: ئوسمانىنىك قارىمىغىدا جۇمە باي دىگەن بار ئىدۇ. ئوسمان ئېلىنىك ئورنىغا ئوراز باش قوماندان
ئوپىتسىر بولۇپ، ئۇ سوۋېتپەرەس ئىدى. بۇنى ئوسۇ بولىدۇ.
مان جازالىماقچى بولغاندا قالغانلار تىلەپ ئالغان ئىكەن ئەمدى ساۋۇت دامولا بولسا قەشقەرنىك باي - پېو-
مەرھوم ئىسخاقبەكمۇ شۇ چاغلاردا پەيجاك بولۇپ، بۇ ئالىرى بىلەن مەسلىھەتلىشىپ ھوكۇمەت تەشكىل قى-
سوۋېتپەرەس ئىدى. يەنە ئوسمانىنىك ئەك يېقىن ئىشقا ئالدىرايدۇ. يانا بىر تەرەپتىن يېڭى شەھەردىكى
دىمى ھادى دىگەن ئادەم جانىبەك قازىنى سوۋېتكە تازدىكۇي بىلەن داۋاملىق سوقۇشۇپ تۇرۇدۇ. بۇ ئۇرۇشقا

يۇسۇپجان قۇر بېشىنى قوماندان قىلىدۇ. ساۋۇت دامو
بىر نەچچە قېتىم يىغىن ئېچىپ بىر لايىھەئىشلەپ «ش
قى تۈركىستان جۇمھۇرىيىتى» ھوكۇمىتىنى قۇرۇپ خو
نىياز ھاجىنى جۇمھۇر رەئىس، ئوزدىنى باشۋەكىل(زۇڭ
دەپ بىر نەچچە مىنىستىرلىكلەرنى تەيىنلەيدۇ. شۇ چا
ئاقسۇدا تۇرغان خوجانىياز ھاجىغا ئەلچىلەر ئىشەتە
ئەھۋالنى مەلۇم قىلغاندا، خوجانىياز ھاجى: «مەن ش
شىسەي بىلەن مۇئاھىدە تۈزگەن، بۇنىڭغا قوشۇلمايمە
دەپ جاۋاپ قايتۇرىدۇ، ئەلچىلەر بۇ جاۋابنى ئېل
قايتىپ كەلگەندە ساۋۇت دامولا ئۇنىماي «ھېچ بولمىغا
بىر ئاساس بولۇپ قالار» دەپ ئالدىراپ 1933 - يى
11 - ئاينىڭ 12 - كۈنى ھوكۇمەت تەشكىل قىلغانلىغ
ئېلان قىلىدۇ، جۇمھۇر رەئىسلىكىنى خوجانىيازھاجىغا
دۇرۇپ ساۋۇت دامولا زۇڭلى، چىپاق قازى دىگەن قا
غىز فۇزۇڭلى، يۇنۇسبەك ئېچكى ئىشلار مىنىستىرى،
شۇمچە قەشقەر ۋىلايىتىنىڭ ۋالىسى، ئوراز دولەت مۇ
پىئە مىنىستىرى قوشۇمچە قەشقەر شەھرىنىڭ شەنجا
ئېلى ئاخۇن (ئېلى ۋاگان) سودا مىنىستىرى، سۇلتان
دىگەن ئوزبېك باش كاتىپ(ئۇ كىشىھازىر تۈركىيىدە
مىش)، كۇچارلىق موھەممەت نىياز ئەلەم ھاجى بىر
نىستىر، ئابدۇللا دىگەن قىرغىز كىشى بىر مىنىستىر
تارلىقلارنى تەيىنلەيدۇ، ساۋۇت دامولا ئوزىنىڭ ئى
خانىسىنى شەھەرنىڭ سىرتىداراق بىر يەر
قۇرۇدۇ، ساۋۇت دامولا ئوز قولى بىلەن پارىس تىل
خەت يېزىپ ئافغانستاندىن ياردەم سورايدۇ.① يەنە

خەرەپتىن ئافغانستاندا تۇرۇشلۇق تۈركىيەكونسولىغاخەت
يېزىپ ئۇستۇن ئاتۇش ئىكساقلىق قادىر ھاجى دىگەن سو-
دىگەرنى ئەۋەتىدۇ، بۇ كىشى بېرىپ ئۇ يەردىن جاۋاپ
ئېلىپ قايتىپ كەلدۇ، تۈركىيە كونسۇلى بىر ئايغا قال-
ماي قورال - ياراق ۋە باشقا نەرسە - كېرەك ياردەمئەۋە-
تىمەن، ھازىر ۋەزىيەت ساۋۇت دامولا ئۇچۇن قولاي-
سىز، ئۇنى قاغىلمىققا ئەكېلىپ قويۇپ زورۇر تېپىلغاندا
قاغىلمىقنىڭتاغلىق رايونىدا چارۋىچىلارئارىسىغا يوشۇرۇپ
تۇرساڭلار دەپ تاپشۇرىدۇ ھەم بەش ئاتار مىلتىققادورا
ياسايدىغان ئىككى تېخنىك قوشۇپ ئەۋەتىدۇ، بۇ ھوكۇ-
مەت ئاق قەغەز ۋە ئاق لاتىدا پۇل بېسىپ چىقىرىپ
تارقاتتى، «ئەركىن تۈركىستان» نامىلىق گېزىت نەشرىقى-
لىپ قۇتلۇق شەۋقى باش مۇھەررىرلىك قىلىدۇ، قويا شېھەك
تەخەللۇسلۇق بىر ئۇيغۇر كىشى شۇ چاغدا بېرلىنده چى-
قىدىغان «ياش تۈركىستان» نامىلىق ژورنالغا بۇ قىزغى-
لاڭنىڭ ئەھۋالىنى خوجانىياز ھاجى بىلەن ساۋۇت دامولا
ئوتتۇرىسىدىكى ئەھۋاللارنى يېزىپ تەپسىلى خەۋەر بې-
رەتتى؛ ئەسكەرلەرگە ھەربى تەلىم - تەربىيە بېرىدىغان
ئەھمەت تەۋپىق دىگەن بىر تۈرك ئېنىستىروكتورمۇ بول-
غان.

① پارىس تىلىدا يېزىلغان بۇ خەتنىڭ كۆپەيمىسىنى 1958-
يىلى ئىبراھىم تۇردىنىڭ قولىدا كۆرگەن ئىدىم.

ئۇرۇمچى ئەتراپىدا خوجانىياز هاجى بىلەن مال جۇگىيىڭنىڭ ئوتتۇرىسى بۇزۇلۇپ، خوجانىياز هاجى شىڭشىسەي بىلەن كېلىشىم تۈزگەندە ماجۇگىيىڭ بۇنىڭغاقاتتىق غەزەپلىنىپ: خوجانىياز هاجى، مېنى ئاتايىن تەكلىپ قىلىپ ئەكىلىپ مۇشۇنداق ئەسكى ئىش قىلامدە دەپ شىڭشىسەي بىلەن قىلمۇاتقان ئورۇشنى توختۇتۇپ خوجانىياز هاجىنى قوغلاپ، جەنۇبى شىنجاڭغا قاراپ ماڭدۇ. خوجانىياز هاجى قاراشەھەر ئەتراپىدا، بەرنەچچە قېتىم ئېلىشىپ، داۋاملىق يېڭىلىدۇ ۋە قېچىپ كۇرلا كۈچارلارغا كېلىدۇ، ۋە ئاقسۇدىكى باي سىجاڭدىن يار دەم سورايدۇ، ماجۇگىيىڭ بولسا، قارا شەھەرنى ئېگەللەپ، بىر مەزگىل دەم ئېلىپ تۇرۇپ باي سىجاڭنىڭ قول ئاستىدا ئاقچى ناھىيىسىدىن بارغان 100 دىن ئارتۇق ئەسكىرى بار يۇسۇپ ئىسىملىك بىر يېڭجاڭ بولغان، باي سىجاڭ بۇ كىشىگە بىر نەچچە لەن ئويغۇر ئەسكەرنى قوشۇپ، يارده‌مگە ئۇۋەتىدۇ. خوجانىياز هاجى بولسا، قىرغىزلار تاققا ماسلىشىپ دەپ، يۇسۇپنى هەم مۇيدۇن يېڭجاڭنى باشلىق قىلىپ، باي ئەگىمىنىڭ بوغىزى (تارقاپچىغاي) نى توستۇرۇپ، ئىستىكام قۇرۇدۇ، بۇلارمۇ چىڭ توسۇپ ماجۇگىيىڭنىڭ ئەسكەرلىرىنى ئوتكۇزمەيدۇ. 1933 - يىل 8 - ئايدا خوجانىياز هاجى كۈچاردىن ئاقسۇغا كېلىدۇ. بۇ چاغدا ئۇچتۇرپان

سوۋېت ئىتتىپاقىغا مال ئوتكۇزۇپ سودىگەرچىلىك قىلىدىغان، بۇرۇن تومۇر ئېلىنىڭ قارمىقىدا بولۇپ كېيىن ئۇچتۇرپاندا تۇەنجاڭ بولۇپ تۇرغان قىرغىز قۇلبەكنىڭ مەسلىھەتچىسى هاشىم ئاقساقال (ئابدىكېرىم ئابباسنىڭ ئاتىسى) ۋە ئۇنىڭ ئوكىسى مامۇت باي‌دىگەنلەرنى قارا-قول ئارقىلىق سوۋېت ئىتتىپاقىغا ئۆتەتىپ قورال سېتىۋالماقچى بولىدۇ. باي سىجاڭ هەر بىر ناھىيە ۋەچار-ۋا رايونلارغا ئاخۇنلارنى ئۆتەتىپ في سەبى لىللا (خۇدا يولىدا غازات ئۇچۇن) يارىدەم دەپ قوي ئىئانە توپلايدۇ. هاشىم ئاقساقال سوۋېت ئىتتىپاقى‌بىلەن‌سوزلۇشۇپ 80 مىڭ قوي ئوتكۇزۇپ، ياراق ئالماقچى بولۇپ يولنى قار بېسىپ قالغانلىقتىن مالنى ئوتكۇزەلمەي كېينكى يىلى ئەتىيازدا ئوتكۇزمەكچى بولۇپ ۋەدىلىشىپ قورالنى ئېلىپ كېلىدۇ.

خوجانىياز هاجى بولسا، ئاقسۇدا ئەسكەرلىرىنى بىر قاتار رەتكە سېلىپ، يېڭى قورال بىلەن قورالانداۇرۇپ، ماجۇگىيىڭ ئۆۋەتكەن مافۇيۇەن قىسىملىرى بىلەن‌قارايۇل-غۇندا بىر قېتىم سوقۇش قىلىدۇ. نەتىجىدە يەنىلا مەغ-لۇپ بولۇپ قېچىپ قاخشال يولى بىلەن قەشقەرغە قاراپ ماڭىدۇ، باي سىجاڭغا ئوق تىگىپ ئولۇدۇ. ئەسكەرلىرى چېچىلىپ كېتىدۇ، خوجانىياز هاجى قاخشال يولىدا پىچان دىگەن جايغا يەتكەندە، قۇلبەگ خوجانىيازهاجىنىڭ بىر ئىككى توگىدىكى ئوق-دورىسىنى تارتىۋالىدۇ. خو-جانىياز هاجى 1933 - يىلى 12 - ئاينىڭ ئاخىرلىرى مەپ 1934 - يىل 1 - ئاينىڭ ئوتتۇرىلىرىدا قەشقەرشەھە-رىگە يېتىپ بارىدۇ.

خوجانىياز ھاجى ئاتۇشقا يېتىپ بارغاندا، ساۋۇت داموللا ئەلچى ئۈچەتىپ «بىزنىڭ پىكرىمىزگە قوشۇلامدۇ يوق، ئەگەر قوشۇلمىسا، قەشقەرغە كىرمىسۇن» دەيدۇ. خوجانىياز ھاجى مۇنداق قىيىن شارائىتتا، مەن قوشۇلاي دەپ ۋەدە بېرىدۇ. ئەلچى قايتىپ بارغاندىن كېيىن ساۋۇت داموللا دەرھال ھەربىي-مەمۇرى باشلىقلارنى يىغىپ مەجلىس ئېچىپ (ئۇزى ھاكاۋۇر، جازىسى بار ئادەم ئىكەنمىش) «سىزلەرگە خۇش خەۋەر، خوجانىياز ھاجى بىزنىڭ پىكرىمىزگە قوشۇلۇپتۇ، ئۇ ئۆزىنى توزۇتۇپ كەپتۇ ئەگەر ئۇنداق قىلمىغان بولسا، بىزنىڭ قەھرىمان ئوزبېك قوشۇنلىرىمىز ئۇلارنىڭ ئەدىۋىنى بەرگەن بولاتتى ئەگەر ئىتتىپاقلىشىدىغانلا بولساق، تۇنگانلارنىمۇيەڭگىشىمىز مۇمكىن» دەپ سوزلىگەن. خوجانىياز ھاجى قەشقەرنى كىرگەندىن كېيىن، ساۋۇت داموللا بىلەن يەنىلا ئىتتىپاقلىشالمىغان، ماجۇڭيىڭ قىسىملىرىنىڭ قەشقەرغە كىرىۋاتقانلىقىنى ئاڭلاپ 10 كۈندەك تۇرۇپلا مەھمۇت سەيجاڭ باشلىق ئاساسلىق ھەربىي كۈچنى، نەرسە - كېرەكلىرىنى قاغلىق تەرەپكە چىكىنىدۇرۇپ، ئۇزى 100 دەك ئادەمى بىلەن ئاتۇش ئارقىلىق ئاغو، تىگورمىتى تەرەپكە كەتتىدۇ.

ماجۇڭيىڭ قىسىملىرىنىڭ قەشقەرغە كىرىۋاتقانلىقىنى ئاڭلىغان ساۋۇت داموللا، يۈسۈپجان، ئورازلارشەرنى تاشلاپ قېچىپ كېتىدۇ، ئوراز تاققا كېتىدۇ. ماجۇڭيىڭ قىسىملىرى قەشقەرغە يېقىن كېلىپ، ئەھۋال كوزۇتۇپ تۇرغاندا، شەھەر ئاخۇنلىرى، سودىگەرلىرى ئالدىغا چىقىپ «ئۇلار شەھەرنى تاشلاپ كەتتى، ھازىر شەھەر بوش، سىزلەرنى تەكلىپ قىلىپ كەلدۇق» دەپ ئۇلارنى شەھەرگە باشلاپ كىرىپ ئورۇنلاشتۇرۇدۇ. بىر-ئىككى كۈن ئوتكەندىن كېيىن، يۈسۈپجان قوۋ بېشى ماجۇڭيىڭ قىسىملىرىغا ئۇشتۇمتوت ھۇجۇم قىلىپ، ئۇلارنى جەنۇبىغا ئوچۇرىتىدۇ. ئاندىن ئۇلارنىڭ غەزىۋى ئورلەپ، قەشقەر خەلقى بىزگە سۈيىقەست ئىشلەتتى. كوڭلى قارا ئىكەن دەپ قەشقەر شەھرىنى ئىككى قېتىم ئاتۇو قىلىدۇ ۋە بۇلاڭ - تالاڭ قىلدۇرىدۇ ھەم يۈسۈپجانلارنىقوغلاپ چىقىپ، تاشقورغان چېگرىسىغىچە ئوتكۈزۈپ قايتىپ كېلىدۇ. ماجۇڭيىڭ قىسىملىرى يەنە خوجا نىياز ھاجىنى يوشۇرنۇپ تۇرغان ئاغۇنىڭ بىر كەنتىنى ئاتۇو قىلىپ، ئارقىسىدىن قوغلاپ تەڭ ۋە تار دىگەن جايدا ئىككى قېتىم قاتتىق سوقۇشۇدۇ. خوجانىياز ھاجى 77 نەپەر كىشى بىلەن قېچىپ ئۇلۇغچاتقا بارىدۇ. ئوراز تۇنگانلارنى ئۇلۇغچات تەرەپكە ئوتكۈزمەيدۇ، خوجانىياز ھاجى ئۇلۇغچاتقا بارغاندا، چىپاق قازى، ئىسھاق بەگلەر ھورمەتلەپ ياخشى كۈتۈۋالىدۇ، خوجانىياز ھاجى بولسا، سوۋېت ئىتتىپاقىدىن ياردەم سورايمەن، بۇرۇنقى قورالدىن قالغانلىرىنى ئالىمەن دەپ، سوۋېت چېگرىسىدىكى سىمخانىغا بېرىپ، مەرھۇم ئىسھاق بەككە مۇراجىئەت قىلىدۇ، ئىسھاق بەك ۋاستە بولۇپ سوزلۇشىدۇ، ئۇ يەردە نەمە

سوز بولغانلىغى ئۈنىۈق ئەمەس. بەزىلەر ئازراق قورال
بەردى دەيدۇ. خوجانىياز ھاجى شۇ يەرلەردە تۇرغان چاغ
دا، سوۋېت ئىتتىپاقى ئىسخاق بەك، ئاتىش بەگلەرنى
قىلىق، خوجانىياز ھاجىنى تۇتۇشنى پىلانلىغان ئىكەن
ئىسخاقبەك، ئاتىشلار مەسلىھەتلىشىپ، خوجانىياز ھاجىنى
چىپاق قازىنىڭ ئويىگە مېھمانغا چاقىرىپ شۇ يەردە تۇتۇ
ساق دېگەنده، چىپاق قازى «خەلق ئۈچۈن، دىن ئۈچۈن
جاپا چېكىپ ئىنقىلاپ قىلمۇاتقان كىشىنى ھەرگىزمۇ تۇ
تۇپ بېرىشكە قوشۇلالمايمەن» دەپ ئۇنىمىغانلىقتىن ئەمەل
گە ئاشمىغان.

خوجانىياز ھاجى ئۇلۇغچاتتىكى ۋاقتىدا قەشقەردە
كى سوۋېت كونسۇلى بىر تاتار كىشىنى ئۆيىتىپ، ساۋۇ
دامولا، زېرىپ قارى ھاجى، جانىبەك قازى، سۇلتانجا
باشلىق 13 نەپەر كىشىنى قولغا ئېلىشنى بۇيرۇپ، شى
شىسەينىڭ بۇيرىغى دەپ تاپشۇرىدۇ. خوجانىياز ھاجى
قايتماقچى بولغاندا، ئىسخاقبەك، چىپاق قازىلار ئادە
قوشۇپ تاغ يولى — بوستان تېرەك، ئوپال ئارقىلىق يې
ئىسارغا يەتكۈزۈپ قويىدۇ. خوجانىياز ھاجى يېڭىسارغا
يېتىپ بىر كەنتتە تۇرۇپ، يەكەنگە ساۋۇت دامولىنى تۇ
تۇشقا ئادەم ئۆيىتىدۇ ۋە ئەمىر ساھىپقا ئوسمان ئېلى
نى قويۇپ بېرىشكە خەت يازىدۇ. خوجانىياز ھاجى بۇيەر
دە تۇرغان ۋاقىتتا، ماجۇڭيېنىڭ قىسىملىرى بىلەن شى
مەنسۇر ۋە ئەمىر ساھىپلار قاتتىق ئۇرۇشىدۇ. شاھ مە
سۇر بىلەن ئەمىر ساھىپ ئىككىسى ئولىدۇ. ئەسكەرلىر
مۇ قىرغىنلىپ كېتىدۇ. خوتەنده باش قوماندانلىق قىلى

تۇرغان مەتتىمىن بوغرا ئىككى ئۇكىسى ئولۇپ مەغلۇپ
بولغانلىغىنى ئاڭلاپ، ئافغانىستانغا قېچىپ كېتىدۇ. يەكەن
دىن ساۋۇت دامولىلارنى تۇتۇپ كېلىدۇ. شۇنداق قىلىپ
كىشىلەرنىڭ ئىرادىسىگە خىلاپ ھالدا قۇرۇلغان يالغان
«شەرقىي تۈركىستان» ھوكۇمىتى 60 كۈندەك ئۆمۈرسۈرۈپ،
كۈزگى ماكاپىنىڭ بېشىدەك تۈزۈپ كېتىدۇ. ئوسمان ئېلى
يەكەندىن خوجانىياز ھاجىنىڭ ئالدىغا كەلگەنده، قولىغا
خەت بېرىپ، قەشقەرغە قايتۇرىدۇ. خوجانىياز ھاجى بىلەن
مەھمۇت سىجاڭلار يەكەن دەرياسىنى بويلاپ ئاقسۇ تە
رەپكە قاراپ ماڭىدۇ. بۇ خەۋەرنى قەشقەردىكى ماجۇڭ
يىڭ قىسىملىرى ئاڭلاپ پىدائى ئەترەت تەشكىللەپ قوغ
لايدۇ. خوجانىياز ھاجى شاقۇر دېگەن جايدا كېچىسى بىر
خوت ئۇخلاۋاتقان چاغدا، ماجۇڭيېنىڭ قىسىملىرى يېتىپ
كېرىپ، ھۇجۇم قىلىدۇ. خوجانىياز ھاجىلار نەرسە - كې
رەك، ئوق - ياراقلىرىنى تاشلاپلا ئورمان ئارىسىغا قېچىپ
كىرىپ كېتىدۇ. خوجانىياز ھاجى ئەتىسى ئۇ يەر، بۇيەر
دىن ئەسكەرلىرىنى يىغىپ، ئاقسۇغا قاراپ ماڭىدۇ. 1934-
يىل 4 - ئايدا ئاقسۇغا كېلىپ، ماجۇڭيېنىڭ قوغلاپ ما
رالۇبشىغا بارغاندا قەشقەردىكى ئىنگلىز كونسۇلى سوۋېت
كونسۇلىغا نارازلىق خەت تاپشۇرۇپ نەمەشقا ئارىلىشى
شىلەر، خەلقارا قائىدىنى بۇزدۇڭلار، روس ئەسكەرلىرى
مارالۇبشىغا نەمە دەپ كەلدى دەپ پاكىت تۇيغاندا، ما
رالۇبشىدىن ئاقسۇغا قايتقان روس ئەسكەرلىرىگە قو
شۇلغان خوجانىياز ھاجى ئىلگىرى ئالغان قورالنىڭ
ئويلىرىنى سوۋېتكە ئوتكۈزۈپ ئاندىن ئۇرۇمچىگە كېتىدۇ.

مەھمۇت سىجاڭ بولسا قەشقەرغە كېلىپ تۇردۇ.

7

قەشقەردە تۇرغان مەزگىللەردە ماجۇڭيىڭ، ماخۇسەن ماشىمىنلەر ئوز ئارا زىددىيەتلىشىپ، بىر - بىرى بىلەن كېلىشەلمەيدۇ، ماجۇڭيىڭ بولسا، ماخۇسەننى پۇتۇن ئەسكەرلەرگە باشلىق قىلىپ، خوتەنگە يولغا سېلىپ، ئوزى ئارقىدىن بارىمەن دەپ قەشقەردە قالىدۇ. ئاندىن قەشقەردىكى سوۋېت كونسۇلى بىلەن سوزلۇشۇپ، سوۋېتكە كەتمەكچى بولۇپ رەسمىيەت ئوتەيدۇ ۋە 200 گە يېقىن كىشى بىلەن ئۇلۇغچات ئارقىلىق سوۋېتكە چىقىپ كېتىدۇ. بەزىلەرنىڭ ئېيتىشىچە ئولجا ئالغان 28 توگە ئالتۇن - كومۇشلەرنى ئېلىپ بېرىپ قورال سېتىۋېلىپ كېلىمەن دەپ ماڭغان.

مەرھۇم گېنېرال ئىسھاقبەك ماجۇڭيىڭنىڭ ئالدىغا چىقىپ قارشى ئېلىپ، بىرنەچچە كۇن ياخشى كۈتۈپ چېگرادىن ساق ئوتكۇزۇپ قويىدۇ. 1934 - يىلى 5 - ئايدا ماجۇڭيىڭ سوۋېت ئىتتىپاقىغا بېرىپ، موسكۋادا بىر نەچچە ۋاقىت تەربىيىلەنگەن ھەم ئويلۇنۇپ ئىككى بالىلىق بولغانمىش، بۇرۇنقى ياپونپەرەس مەيدانىدىن ۋاز كەچكەنمىش. يەنە ماجۇڭيىڭنى ئەگىشىپ كەتكەن باشقا لىقلاردىن 10 نەپەر كىشى قايتىپ كېلىپ، ماخۇسەنگە قوشۇلۇپ، سوۋېت ئىتتىپاقى ئۇچۇن خىزمەت ئىشلىگەن دېيىشىدۇ.

ئوسمان ئېلى بولسا، 1934 - يىلى 3 - ئايدا پەيزۇاتتا خوجانىياز ھاجىنىڭ قېشىغا بېرىپ كورۇشىدۇ. خوجانىياز ھاجى ئۇنى ماختاپ، قەشقەرنى ئىككى قېتىم پەتەي قىلدىڭىز، سىزنىڭ ئەسلى خىزمىتىڭىز سىجاڭلىقنى ئوتەيسىز، بېرىپ ئەسكەرلىرىڭىزنى يىغىۋېلىپ قەشقەردە تۇرۇپ، مەھمۇت سىجاڭغا ياردەملىشىسىز، ماخۇسەنلەرگە قارشى ھەرىكەتلىنىسىز، دەپ قولىغا ئالاقە يېزىپ بەرگەندە، ئۇ قايتىپ كېلىپ، بۇرۇنقى ئەسكەرلىرىنى ئۇ يەر - بۇ يەردىن يىغىۋېلىپ بۇرۇنقى ئوراز، ئىشاي دېگەنلەرنىمۇ ئوزىگە بېقىندۇرۇپ، بىر مەھەل قەشقەر شەھەردە تۇردۇ. كېيىن تاقا چىقىدۇ. بۇ چاغلاردا سوۋېت ئىتتىپاقى ھىمايىدىن دېگەن بىر خىزمەتچىنى ئەۋەتىپ، ئوسمانغا "سىز بىز ئۇچۇن خىزمەت قىلىسىڭىز سىزگە قانداق ياردەم بولسا بېرىمىز، ئورنىڭىزنى مۇقىملاشتۇرىمىز" دەپ ئىككى دانە تاپانچا سوغات قىلىدۇ. سوۋېتكە قارشى كىشىلەرنى تۇتۇپ بىزگە ئەۋەتسىڭىز دەپ ئوتۇنۇش قىلىدۇ. ئوسمان ئېلى شۇ چاغدا، سوۋېتتىن قېچىپ كېلىپ يۇرگەن قوراللىق ئابدۇللانى قوغلاپ چېگرادىن ئوتكۇزۇپ بېرىدۇ. يەنە بىر قانچە كىشىلەرنىمۇ ئەۋەتىپ بېرىدۇ.

ئوسمان ئوۋغا چىقىۋاتقان چاغدا تاپانچىسىنىڭ ئوقى تۇيوقسىز ھىمايىدىنغا تېگىپ كېتىپ ئولىدۇ. ئۇنىڭدىن كېيىن ئۇلۇغچات چېگرادا تۇرغان ئىسھاقبەك، جۇمە بايلارنى تۇتۇشقا ئادەم ئەۋەتمەكچى بولغاندا بۇ ھەرىكىتى مەغلۇپ بولىدۇ. نەتىجىدە ئىسھاقبەك سوۋېت

ئىتتىپاقنىڭ ياردىمى ئاستىدا، ئايرىم پولك تەشكىل قىلىپ ئوسمان ئېلىغا قارشى ئاتلىنىدۇ. ئوسمان بىلەن بىر نەچچە قېتىم تۇقۇرمىتى، قاراجوللاردا سوقۇش قىلىدۇ. ئوسمان ئاخىرى قېچىپ ئوپالغا بارىدۇ. ئۇنىڭ يېنىدىكى بىر قانچە ئوزبېك، قىرغىز باشلىقلار ئوسماننى ئافغانىستانغا ئېلىپ كېتەيلى دېگەندە ئۇ «مەن ئولسەممۇ ئوز ۋەتىنىم دىن ئايرىلمايمەن» دەپ ئۇنىمايدۇ، جانىبەك باشلىق بىر قانچە كىشىلەر ئافغانىستانغا كېتىدۇ. ئوسمان قوغدىغان قالارمىكىن دېگەن ئۇمىت بىلەن قەشقەردىكى مەھمۇد سەجائىنىڭ ئالدىغا كېلىپ، قورالنى تاپشۇرۇپ بېرىدۇ. مەھمۇت سەجائى ئۇلارنى قورالسىزلاندۇرۇپ، ئوسمان ئېلى توختىبەك، مۇھەممەت سالى قازى قاتارلىق 5 كىشىنى شىمالىغا ئۆتەتىپ بېرىدۇ. 1940 - يىللارغىچە ئوسمان ئېلى، ساۋۇت دامولا قاتارلىقلار تۇرمىدە بار ئىدى.

8

مەرھۇم گېنېرال ئىسھاقبەك ئۇلۇغچات ناھىيىسىنىڭ سوۋېت چېگرىسىغا يېقىن سەمخانا دېگەن جايدا بولۇپ، ئۇ 1933 - يىلدىكى ئوسمان ئېلى باشلىق خەلق قوزغىلىڭىغا قاتنىشىپ، پەيجاڭ بولغان، 1934-يىلى 35 - يىللىرى سوۋېت ئىتتىپاقىغا ۋە شىمالىغا 1936 گومانلىق تونۇلغان فېيودال كۈچلەرنى تازىلايدۇ. 1937 - يىلى ماخۇسۇم ئۇلۇغچاتقا ھاكىم بولىدۇ. 1943 - يىلى سەمخانىنىڭ ئەسكەرلىرى جەنۇبى شىنجاڭنى پاراكەندە قىلغانىدا

ئىسھاقبەك يەنە پولك تەشكىل قىلىپ، سوۋېتنىڭ ياردەمنى قوبۇل قىلىپ، ئاتۇشتىن تارتىپ ماراللۇبشى، يەركەن، خوتەنگىچە يۇرۇش قىلىپ، توپىلاڭچىلارنى بېسىقتۇرۇپ خەلقنى تىنچىتىدۇ-دە، قايتىپ قەشقەرغە كېلىپ بىر لۇي (ئاتلىق بىرىگادا) قۇرۇپ سىبۇدا تۇرۇدۇ. پۈتۈن جەنۇبى شىنجاڭدىكى چېگرا مۇھاپىزەت ئەتىرىتىنىڭ باشلىقلىغىنى قوشۇمچە ئوتەيدۇ.

مەرھۇم ئىسھاقبەكنىڭ كوزگە كورۇنەرلىك ياخشى ئىش ئىزلىرىدىن بىرى، قىرغىز رايونلىرىدا ئۇزۇن يىللىق قوزغىلاڭ ۋە ئۇرۇشلارنىڭ تۈپەيلىدىن پۈتۈن خەلق ئىگىلىگى ۋەيران بولۇپ، قىرغىز خەلقى ناھايىتى كەمبەغەللەشكەنلىگىنى نەزەردە تۇتۇپ، شۇ ۋاقىتتىدىكى ھوكۈمەتتىكە ئەھۋال تونۇشتۇرۇپ ئىلتىماس يېزىپ ھوكۈمەتتىن نۇرغۇن پۇل ياردەم ئېلىپ، بۇ پۇلغا 4 مىڭ دانە قوي، 200 قوش ھوكۈز ۋە دېخانچىلىق سايمانلارنى سېتىۋېلىپ، قوينى كەمبەغەللەرگە ھەقسىز تارقىتىپ بېرىدۇ. ھېچنەرسىسى يوق 70 ئائىلىنى قىزىلئويگە ئەكىلىپ، يەر، قوش كالا، چارۋا بېرىپ ماكانلاشتۇرىدۇ.

1939 - يىلى شىمالىي ئىسھاقبەكتىن گومانلىنىپ، ئۇرۇمچىگە ئېلىپ بېرىپ، نەزەربەنت قىلىدۇ. 40 - يىلى ئىلى قازاق ئاقارتىش ئۇيۇشمىسىغا رەئىس قىلىپ ئۆتەكەندە، بۇ خىزمەتنى ياخشى ئىشلەيدۇ.

1942 - يىلى 4 - ئايدا ئىسھاقبەكنى شىمالىي تۈتۈپ قولغا ئالماقچى بولغاندا، بىلىپ قېلىپ، باش پانا ئىزدەپ، سوۋېتكە قېچىپ كېتىدۇ. 1943 - يىلى سەمخا-

نىدىكى تۇققانلىرىنى، ئاتىسىنى يوشۇرۇن رەۋىشتە چېگرا
دىن ئېلىپ كېتىدۇ. ئىسخاقبەك سوۋېت يېرىدە، شىنجاڭ
دىن قېچىپ ئوتكەن قىرغىزلەر بىلەن مەسلىھەتلىشىپ
شىنجاڭغا كېلىپ شىك شىسەيگە قارشى تۇرۇشنى پىلانلا
دۇ. بۇ چاغدا قاناتىباي دېگەن بىرسى سوۋېت يېرىدە
قەشقەرغە قېچىپ كېلىپ، گومىنداڭغا ئېيتىپ قويىپ
گومىنداڭ ھوكۇمىتى دەرھال ھەركەتلىنىپ، بۇرۇن ئى
خاقبەككە ئەسكەر بولۇپ شۇ كۈنلەردە ئوز ئائىلىسى
تۇرۇۋاتقان 180 ياكى 250 نەچچە كىشىنى يىغىپ قا
شەھەرگە سۈرگۈن قىلىپ 3 يىل ريجىمدا ئىشلىتىپ
تا 1946 - يىلى 7 - ئايدا 3 ۋىلايەت ئىنقىلاۋى غەل
قازىنىپ، 11 ماددىلىق بېتىم ئىمزالاتقاندا ئاندىن ئا
ئوز يۇرتىغا قايتۇرۇلىدۇ. بۇلاردىن 70 دەك كىشى ئول
كەتكەن.

1944 - يىلى 11 - ئايدا ئىلقا ناھىيىسىدە دېڭ
لارنىڭ خەلق دېموكراتىك ئىنقىلاۋى پارتىلىدى. بۇنى ئا
لىغان ئىسخاقبەك دەرھال سوۋېت ئىتتىپاقىنىڭ خالى
نە يارىدەمىنى ئېلىپ كېلىپ بۇ ئىنقىلاپقا قوشۇلۇپ،
تۇن ھەربى ئىشلارنى ئوز ئۇستىگە ئېلىپ ئۇچ ۋىلا
ئىنقىلاۋىغا يېتەكچىلىك قىلىدۇ. 1945 - يىلى 7 -
نىڭ 18 - كۈنى ئۇچ ۋىلايەت ئىنقىلاۋى ھوكۇمىتى ئ
خاقبەككە گېنېرال لېتىنانتلىق ئۇنۋان بېرىپ، مىللى
مىيىنىڭ ئالى قوماندانى قىلىپ بەلگىلەيدۇ.

3 ۋىلايەت ئىنقىلاۋىنىڭ بىر قىسمى بولغان ت
قورغان ئىنقىلاۋى 1945 - يىلى پارتلاپ بارغانسېرى

كېمىسپ، قارغىلىق، پوسكام، يېڭىسار قاتارلىقلارنى ئازات
قىلىدۇ، بۇنىڭغا قىرغىز ياشلىرىنىڭ كوپ قىسمى قاتنا
شىدۇ. ئىسخاقبەك 1946 - يىلى 3 - ئايدا بۇ ئىنقىلاپقا
مۇ قوماندانلىق قىلىدۇ.

9

دولىتىمىزدىكى ھەر مىللەت ئەمگەكچى خەلقلىرى،
ياك - جىن دەۋرىدە زالىم - ئەمەلدارلارنىڭ ھوكۇمرانلىغى
ۋە ئېكسپىلاتاتسىيە قىلىشى ئارقىسىدا، ئېچىنىشلىق ئېغىر
كۈنلەرنى بېشىدىن كوچۇرگەن ئىدى. مىللىتارىستلارنىڭ
زۇلمى، يەرلىك فېئودال زالىم - بەگلەرنىڭ تالاك - تاراج
قىلىشى، ئىقتىسادى جەھەتتە ۋەيران قىلىپ، سىياسى
جەھەتتە دېموكراتىيىنى بوغۇشى ئارقىسىدا تاريخنا نۇرغۇن
قېتىم خەلق قوزغىلاڭلىرى بولغان ئىدى. جۇملىدىن
1931 - 1934 - يىللىرىغىچە بولغان قۇمۇل خەلق قوزغىلىڭى
ۋە جەنۇبى شىنجاڭ خەلق قوزغىلاڭلىرىنى ئېلىپ ئېيتساق
بولىدىكى، زۇلۇمغا قارشى كوتۇرۇلگەن بولسىمۇ بۇ ئىنقىلاپنى
قوغرى يولغا يېتەكلەيدىغان پارتىيە بولمىغانلىقتىن ھەم
جىسى مەغلۇپ بولدى. بۇ قوزغىلاڭلارغا فېئودال كۈچلەر،
ۋە دىنىي تەسىرلەر، شۇنداقلا چەتئەل كۈچلىرى ئارىلىشى
ۋالغان ئىدى. 3 ۋىلايەت خەلق دېموكراتىك ئىنقىلاۋىلا
ئونۇلۇشنى توغرى ئېلىپ بېرىپ ئوز ئېقىمىنى جۇغلا
كۈچەندائى رەھبەرلىك قىلغان خەلق ئازاتلىق ئىنقىلا
ۋىغا بىرلەشتۇرالىدى.

پۈرولېتارىيات ئىنقىلاۋىنىڭ داھىسى ۋ . ئى . لېنىن «دۆلەت ۋە ئىنقىلاپ» دېگەن شانلىق ئەسىرىدە ... "زور ئاياقلاشقاندىن كېيىن، جەمئىيەتنىڭ ئىددىئولوگىيە ۋە لۇق كۈچ ئىجتىمائى ھەرىكەت ئوزى ئۈچۈن يول ئاچىدۇ ئۈستى قۇرۇلمىسىدا زور ئوزگىرىشلەر ۋە ئىلگىرلەشلەر دىغان ۋە ئولۇك قېتىم قالغان سىياسىي شەكىللەرنىڭ بولغان ئىدى. مەدەنىي - مائارىپ، دېخانچىلىق - چارۋىچى ۋەيران قىلىپ تاشلايدىغان قورال» دەپ ئېيتقان ئىدى يولداش ماۋزېدۇڭ «جۇڭگو ئىنقىلاۋى ۋە جۇڭگو گۇڭچە داڭگى» دېگەن شانلىق ئەسىرىدە "جۇڭگونىڭ فېئودال جەمئىيىتىتە دېخانلارنىڭ ئەنە شۇنداق سىنىپى كۈرەشلىرى ئەنە شۇنداق قوزغىلاڭلىرى ۋە ئەنە شۇنداق ئۇرۇشلىرى تارىخىي تەرەققىياتنىڭ ھەقىقى ھەرىكەتلەندۈرگۈچى كۈچى بولغان ئىدى. چۈنكى ھەرقېتىمقى چوڭراق دېخانلار قوزغىلاڭلىرى ۋە دېخانلار ئۇرۇشلىرىنىڭ نەتىجىسىدە شەخسىي چاغدىكى فېئودال ھوكۇمرانلىققا زەربە بېرىلگەن ئىدى. شۇنىڭ بىلەن ئىجتىمائى ئىشلەپچىقىرىش كۈچلىرى يېڭى ئىشلەپچىقىرىش مۇناسىۋەتلىرى بولمىغانلىقى، يەنى سىنىپى كۈچلەر بولمىغانلىقى، ئىلغار پارتىيىلەر بولمىغانلىقى ئۈچۈنلا مۇنداق دېخانلار قوزغىلاڭلىرى ۋە دېخانلار ئۇرۇشلىرى ھازىرقى پۈرولېتارىيات ۋە گۇڭچەندا ئىنقىلابىي توغرى رەھبەرلىكىگە ئېرىشەلمىگەن ئىدى» دەيدۇ. ماۋزېدۇڭ شى يېقىنقى زامان تارىخىدا جۇڭگونىڭ ھەرقايسى جەھەتلەردا بولۇپ ئوتكەن خەلق قوزغىلاڭلىرى ۋە ئىنقىلابلىرىنىڭ ئەھۋالى ۋە خاراكتېرىنى تەتقىق قىلىپ، چىققان بۇ خولاسە يۇقۇرىدا مەن ئېيتقان شىنجاڭدىكى خەلق قوزغىلاڭلىرىغا قارىتا ئېيتقاندەمۇ توغرى خۇلاسە بولىدۇ. ھېچقاچان بۇنىڭ سىرتىدا ئەمەس. مەسىلە

شۇ ۋاقىتتىكى قۇمۇل ۋە قەشقەردىكى خەلق قوزغىلاڭلىرى ئايلاقلاشقاندىن كېيىن، جەمئىيەتنىڭ ئىددىئولوگىيە ۋە ئۈستى قۇرۇلمىسىدا زور ئوزگىرىشلەر ۋە ئىلگىرلەشلەر بولغان ئىدى. مەدەنىي - مائارىپ، دېخانچىلىق - چارۋىچىلىق جەھەتلەردە مەلۇم ئىلگىرلەشلەر بولدى. جەمئىيەت تەرەققىياتىغا تۇرتكىلىك رول ئويناپ 3 ۋىلايەت ئىنقىلاۋىغا يول ھازىرلىدى. بۇنداق بولۇشى ئۈلۇق داھىمىز ماۋجۇشىنىڭ دانا ھوكمىنىڭ تۇغرى ئىكەنلىگىنى كۆرسىتىدۇ.

25 - فېۋرال ۋەقەسىنىڭ ھەقىقى ئەھۋالى زادى قانداق

زاكىر نىيازى

« 25 - فېۋرال ۋەقەسى » 1947 - يىلى ئۇرۇمچى شەھىرىدە يۈز بەرگەن ئېچىنىشلىق قانلىق ۋەقە بولۇپ، كىشىلەرنىڭ ئېسىدىن تېخى چىقمىپ كەتكىنى يوق.

ئۇ چاغدا ئىككىنچى دۇنيا ئۇرۇشى ئەمدىلا ئاخىرلاشقان، ئامېرىكا جاھانگىرلىگى ھەر قايسى ئەللەر ئۈستىگە تېجەنچىلىرىنى جىددى قوراللاندۇرۇۋاتقان بىر ۋاقىت ئىدى.

ئۇ چاغدا جاڭجېپشى باشچىلىقىدىكى گومىنداڭ ئەكسىيەتچىلىرى چەتئەل جاھانگىرلىرى بىلەن تىل بىرىكتۈرۈپ، ئۇلارنىڭ ياردىمىنى زور مىقداردا قوبۇل قىلىپ، ئۆز كۈچىنى تەڭداشسىز زور ھەربىي-سىياسىي گۇڭچەنداڭى رەھبەرلىك قىلمۇاتقان خەلق ئازاتلىق كۈچلىرىنى «بىرلا ھۇجۇم بىلەن ئۈجۈقتۇرۇپ» تاشلايمىز دەپ ۋەدىغان خام خىيالىغا بېرىلىپ كورەكلەۋاتقان، زور ئەمدە ئىچكى ئۇرۇش قوزغاپ قىرغىنچىلىق يۈرگۈزۈشكە قەلبىچىنى بولەۋاتقان ئىدى.

شىنجاڭدىكى گومىنداڭ ئەكسىيەتچىلىرىمۇ ئەنجىدىكى ئۆز خوجايىنلىرىنىڭ مۇددىئاسىغا ماسلىشىپ، جۈڭگو ئىنقىلاۋىنىڭ بىر قىسمى بولغان ئۇيغۇر ۋىلايەت ئىنقىلاۋى كۈچلىرى بىلەن تۆزگەن 11 ماددىلىق تېنچلىق كېلىشىمىنى يىرتىپ تاشلاشتىن ئىبارەت سۈيىقەستىگە جىددى كىرىشكەن ئىدى.

« 25 - فېۋرال ۋەقەسى » — 11 ماددىلىق تېنچلىق كېلىشىمىنى يىرتىپ تاشلاشنىڭ ئالدىنقى سىگنالى سۈپىتىدە پىلانلىق ئىشلەنگەن قانلىق ۋەقەلەردىن بىرسى بولۇپ، سۇئىشلىيەن، داڭبىگاك قاتارلىق ئەكسىيەتچىلەر تەرىپىدىن پىلانلىق ئۇيۇشتۇرۇلغان سۈيىقەست ئىدى.

ئالدىن تۈزۈلگەن پىلان بويىچە جىددى تەييارلىقلار ئىشلەندى. نامايىشقا قاتناشتۇرىلىدىغان ئەسكەرئوستىسىپىرلارنىڭ سانى بەلگىلەندى. «نامايىش» نىڭ تەشۋىقى، قوللانما، شۇئارلىرى گ ھېنىرال شىتاۋدا تۈزۈلۈپ چىقىلغان تەرجىمان شېداۋچى ئارقىلىق ئۇيغۇرچىغا تەرجىمە قىلىنىپ، شېوگراپتا بېسىپ تەق قىلىنغان ئىدى.

نامايىشتىن بىر كۈن بۇرۇن (24 - فېۋرال كۈنى) ھەر دەرۋازىلىرىغا سىم توساقلارنى تارتىپ، لېيۇياۋچى شەھەر ئۇرۇمچى ساقچى ئىدارىسىدىكى كۈن خەنزۇ ساقچىلارنى نامايىشقا قاتناشتۇرۇش، مەمۇرىي قاتارلىق ئىككى نەپەر ئۇيغۇر ساقچىنى تەرجىمانلىققا پايدىلىنىش ئۈچۈن ئەپقالغاندىن باشقا، قالغان ئۇيغۇر ساقچىلارنى قوراللىنىدۇرۇپ، شەھەر سىرتىدىكى رايونغا ساقچىلارغا چىقىرىۋەتكەن ئىدى.

25 - فېۋرال كۈنى ئەتتىگەندە، بېشىغا لۆڭگە ئورۇ-

غان، ئۇچىسىغا كونا ھەتتا جۇل - جۇل بولۇپ كەتكەن پۇقراچە كىيىملەرنى كىيگەن ھەربىلەر ئولكىلىك قىرغىنىڭ دەرۋازىسى ئالدىدا توپلۇنۇپ، خەنزۇ ئۇيۇشمىسىدا تەشكىللىنىپ، كوچىغا چىقماقچى بولۇۋاتقان نامايىشچىلار بىلەن قوشۇلۇشقا تەييار تۇرماقتا ئىدى.

ئەكسىيەتچى گېنېرال سۇڭ، داڭ، ليۇلار چېنىپ قالىدىغان ھەر قانداق توشۇكلەرنى پۇختا ئەتكەن بولسىمۇ، بىراق قاپاقتا نەمە بولسا، تېشىغا شۇ تېپەر دېگەندەك، نامايىشقا قاتناشقان ھەربىلەر گەرچە بېشىغا ھەر خىل لۇڭگە تېڭىپ چىققان بولسىمۇ، ئۇلارنىڭ ئەسكەر ياكى ئوفىتسېر ئىكەنلىگى، مانا مەن دەپ چىقىپ تۇراتتى. ئەسكى چاپان كەيگەنلەرنىڭ ئىچىدىكى ھەربىي چاپانلارنىڭ پەشلىرى چىقىپ، يان قوراللىرى پومپۇيۇپ كورۇنۇپ تۇراتتى. ئولكىلىك ھوكۇمەت بىناسىغا كىرگەندە ئۇچ ۋىلايەت ئىنقىلاۋى تەرەپ ۋەكىللىرىگە قوراللىرىنى كوز - كوز قىلىپ ھەتتا ئابدىكېرىم ئابباسوۋقا قورشاپ ھۇجۇم قىلغاندا، تاپانچىلىرىنى ئۇنىڭ بەدىنى ۋە يامپاشلىرىغا تۇرتۇپ، مانى كورۇپ قوي، دېگەندەك قىلغانلىرى نامايىشچىلارنىڭ تەركىۋىدە قورچاق ھەربىي ساقچىلارنىڭ كوپلىگى ئاشكارىلىنىپ تۇراتتى. توۋەندىكى ئەھمىلى ئىشلاردا ئۇلارنىڭ ئەپتى-بەشىرىسى تېخىمۇ پاش بولغان ئىدى.

25 - فېۋرالدىكى قانلىق ۋەقەدە 10 دىن ئارتۇق كىشى ئولتۇرۇلدى ۋە يارىدار قىلىندى. جەبىرلەنگەن تۇتۇپ قامالغان ۋە ئىزسىز يوقىتىلغانلار مۇ بار.

1 . مۇنۇپ ئاخۇن (ئۇيغۇر، 41 ياش، شوپۇر)

2 . داۋۇت (ئۇيغۇر، 40 ياش، موزدوز)

3. ئىبراھىم (ئۇيغۇر، 40 ياش، ئىشلەمچى)

4 . ھەسەن (ئۇيغۇر، 37 ياش، ناۋاي) قاتارلىق 4كىشى ئولكىلىك ھوكۇمەت بىناسىدا ۋە دەرۋازا ئالدىدا ئولتۇرۇلدى؛

1 . ياسىن ئاخۇن (ئۇيغۇر، 25 ياش)، 2 . جاپپار (ئويغۇر، 22 ياش)، 3 . سابىت (ئۇيغۇر، 55ياش)، قاتار-3 كىشى شىمالى دەرۋازا (بېيجىڭدا) ئېسىپ ئولتۇرۇلدى؛

1 . ئابدىقادىر (ئۇيغۇر، 30 ياش، ئۇرۇمچى تومۇر زاۋۇتىنىڭ ئىشچىسى)، 2 . تۇرسۇن سىدىق (ئۇيغۇر، 30 ياش ئىشلەمچى)، قاتارلىق ئىككى كىشى تاپانچا بىلەن ئېتىپ، يارىدار قىلىندى؛

زۇڭسىلىڭبۇ پەۋقۇلئاددە دۇيىنىڭ ئاشپىزى رەھىم مەھمۇت (ئۇيغۇر، 28 ياش)، كەچ سائەت 5 دىن 12 گىچە قەدەر شىمالى دەرۋازىغا باغلاپ ئېسىپ قويۇلدى. كېيىن قويۇپ بېرىلدى؛

1 . توختاخۇن مەمتىلى (ئۇيغۇر، 20 ياش)، 2 . ئىمىن ئىنايەت (ئۇيغۇر، 30ياش)، 3 . ھەمزە روزى (ئۇيغۇر، 23 ياش)، 4 . تۇرسۇن كېرىم (ئۇيغۇر، 20 ياش)، 5 . رىشىت

كېردىم (ئۇيغۇر، 28 ياش)، 6 - مۇسا ئاخۇن (ئۇيغۇر، 35 ياش)، قاتارلىق 6 نەپەر كىشى كوچىدىن تۇتۇۋېلىنىپ زۇكىسلىكىبۇدا پۈتىغا كىشەن، قولىغا كويزا سېلىپ قاماپ، 3 - ئاينىڭ 1 - كۈنىگە كەلگەندە قويۇپ بېرىلدى؛

راھازان (ئۇيغۇر، شىمالى دەرۋازىدا ئولتۇرۇشلۇق)، تۇردى (ئۇيغۇر، غۇلجىدىن، سودىگەرچىلىك قىلىشقا كەلگەن) قاتارلىق بۇ ئىككى كىشى 25 - فېۋرال كۈنى كوچىدىن تۇتۇپ كېتىلگەنچە ئولۇك-تىرىكلىكى نامەلۇم ھالدا ئىزسىز يوقالدى.

ئۇ چاغدا گومىنداڭ ئەكسىيەتچىلىرى غالجىرلاشقان ئىدى. نەنجىڭدە جياڭجيېشى: «كوممۇنىستلارنى 3 ئاي ئىچىدە پاك - پاكىزە يوقىتىپ بولىمىز» دەپ ھوكىرىسە، سۇڭ شىلىيەن، داڭ بىگاڭلار شىنجاڭدا ئۇچ ۋىلايەت ئىنقىلاۋى كۆچلىرىنى يوق قىلىۋاتىمىز دەپ ۋاقىرىماقتا ئىدى. ئەكسىيەتچىلەر ئەنە شۇنداق غالجىرلاشقىنى ئۈچۈن 25 - فېۋرال قانلىق ۋەقەسىنى ئويناپ چىقىشتىن قول تارتمىدى. بىز بۇ ۋەقەنىڭ ئەمەلىي ئەھۋالىنى ئوتتۇرىغا قويدۇق. چۈنكى پاكىت ھەممىدىن ئارتۇق، ھەممىدىن غالىپ، 25 - فېۋرال ۋەقەسىنى پەدەزلەپ كورسەتكەن گېنېرال سۇڭ شىلىيەنگە جاۋاپ بولسۇن دېگەن مەقسەتتىمۇ كوز ئالدىمىزغا كەلتۈرمىدۇق. سۇڭ شىلىيەن پەدەزلىگەن فېۋرال ۋەقەسىنى بىز خۇنۇكلەشتۈرۈپ كورسەتمىدىغان، ھېچقانداق ئىمارە قوشمىدۇق، ئەمەلىي پاكىت بىلەن كىتاپخانلارنى تەمىنلەشنىلا مەقسەت قىلىمىز.....

قولىمىزدا قەدىرلىنىپ ساقلىنىپ كىلىۋاتقان بىر كوچۇرمە تۈرۈپتۇ، بۇ كوچۇرمە جۇڭگو ئىنقىلاۋىنىڭ بىر قىسمى بولغان ئۇچ ۋىلايەت ئىنقىلاۋىنىڭ مەشھۇر يولباشچىلىرىدىن بىرى—مەرھۇم ئابدۇكېرىم ئابباسوۋنىڭ فېۋرال ۋەقەسى كۈنى نەق مەيداندا يازغان: «ئۈرۈمچىدە 25 - فېۋرالدىكى قانلىق ۋەقەدىن بىر خاتىرە» دېگەن ئەسەرنىڭ كوچۇرمىسى بولۇپ، ئاپتور، گېنېرال سۇڭ شىلىيەن پەردىنىڭ ئارقىسىدا تۇرۇپ، داڭ بىگاڭ پەردىنىڭ ئالدىغا چىقىپ قۇماندانلىق قىلغان 25 - فېۋرال سۆيىقەستىنى تار مار قىلىشقا قاتناشقان ۋە بۇ كۆرەشنىڭ ئەڭ ئالدىنقى سېپى—ئولكىلىك ھوكۇمەت بىناسىدا ئەخمەتجان قاسىمى بىلەن بىللە دۇشمەنگە تاقابىل تۇرغان جەڭچى ئىدى. 25 - فېۋرال ۋەقەسىنىڭ ھەقىقى ئەھۋالىنى بىلىشتە مەرھۇمنىڭ خاتىرە قىلىپ قالدۇرغان بۇ ئەسىرىنى بىر كورۇپ چىقساق يامان بولماس، ئەلۋەتتە!

ئۇرۇمچىدە 25 ـ فېۋرالدىكى قانلىق ۋەقەدىن بىر خاتىرە

ئا . ئابباسوۋ

1947 ـ يىل 25 ـ فېۋرال ئەتتىگەنلىكى ئۇرۇمچى شەھرى سەل يىراقتىكى ئادەمنى پەرق ئېتىپ بولمايدىغان تۇمان ئاستىدا، نىمىدىندۇر خۇددى چۈشى بۇزۇلغان ئادەملەردەك غەم دېگىزىغا چۆمگەن ئىدى.

شەھەر جىمجىتلىق، كوچىلاردا ھېچقاچان ئۇنداق قوراللانمىغان سېپىق پاچاقلار.....بەشلەپ، ئونلاپ، بىرسىنىك ئىزىنى بىرسى دەسسەپ يولنىڭ ئىككى چېتىدە شالدىن جەنۇبقا يۈرۈش قىلىپ، ئىشىك ئاچقان ھەمسۇغا چىققان كىشىلەرنى شەرەت بىلەن ئويلىرىگە ھايدىماقتا، سېپىق پاچاقلارنىڭ بۇ قىلمىشلىرى، ئادەملەرنىڭ ھەممىسىنى چوڭقۇر ئويغا سالماقتا. سائەت 8 بولدى، كوچىلاردا بىرلەپ ـ ئىككىلەپ ئادەملەر كورۇنۇشكە باشلىدى. سېپىلنىڭ تېشىدىكى ئىداره خىزمەتچىلىرى ئادەتتىكىدەك ئىشقا كېتىپ باردۇ. يول بويى بۇلارنى سېپىل سىرتىدا ھوكۇم سۈرۈۋاتقان ئەھۋال ئويلىتىدۇ ۋە تاقەتسىزلىك بىلەن سېپىلنىڭ ئىچىدىكى ئەھۋالنى بىلىشكە ئۇمتىلىنىدۇ. بۇ ئاردا ئون ـ ئون بەش مىنۇت ئوتۇش

بىلەن سېپىلنىڭ ئىچىگىمۇ كىرىپ باردۇ. سەپ ـ سېپىل قاردىغان ئادەمگە سېپىلنىڭ ئىچى بىلەن سېپىلنىڭ تېشى بىر بىرىگە ئوخشىمىغان ئىككى دۇنيا: خەنزۇ سودىگەرلىرى ئادەتتىكىدەك دۇكانلىرىنى ئاچقان. سودا ـ تېجارەت ئازدۇر ـ كوپتۇر كېتىپ باردۇ. ھېچكىم بۇلارنىڭ ھەركىتىگە چەك قويمىغان. لېكىن سودىگەرلەرنىڭ ئاساسى دىققىتى كوچىدا، گويا بولغۇسى بىر ئىشنى كۈتكەندەك. دەرۋەقە كوچىدا ئادەملەرنىڭ ھەركىتى ئادەتتىكىدىن جىددى. بەزىلەر خۇددى زورۇر بىر ئىشقا كىچىكىگەندەك يۈگۈرۈشۈپ، بەزىلىرى كۆلۈشۈپ، بەزىلىرى بارايمۇ ـ بارمايمۇ دېگەن گۇمان بىلەن كېتىشىپ باردۇ. بەزىلىرى بولسا، شەرەت قىلىنغان بۇيرۇقنىڭ مەجبۇرىيىتىگە قارشىلىق قىلغان ھالدا، ئارقىسىغا تارتىشىپ چىقىپ كېتىپ باردۇ.

سائەت 9 بولدى. مۇسۇلمان خىزمەتچىلەر ئاردىدا: جەق ئادەملەر ئولكىلىك فىرقىنىڭ ئالدىغا توپلىنىۋاتىدۇ. قوللىرىدا بايراق، سەپتە تۇرۇشلىرى تەرتىپ ـ ئىنتىزام كورگەن ئەسكەرلەرنى ئەسلىتىدۇ. ئاردىدا ناھايەت ئاز كىشىلەر سەپنىڭ تەرتىۋىنى بۇزۇپ قويۇشى بىلەن ھېلىقى ئىنتىزاملىقلار تەرىپىدىن ھاقارەتلەنمەكتە. بۇلارمۇ "ۋاي ـ بوسى جۇنردىن، ۋاسى لاۋبەيشىڭ، نېگۇەنۋا گەنسا"؟ (مەن ئەسكەر ئەمەس، مەن پۇقرا، سېنىڭ مەن بىلەن نىمە كارىڭ بار؟) " دەپ قولىدىن كەلگەن قارشىلىغىنى قىلىۋاتىدۇ. ئۇچ ـ توت ئاكتىپلار فىرقىغا كىرىپ ـ چىقىپ يۈرۈيدۇ، دېگەن مەزمۇندا مىش ـ مىش سوزلەر كېتىپباردۇ.

ئاردا هېچقانچه ۋاقىت ئوتمەي كوچىلاردا ۋاڭ-چۇڭ تاۋۇشلار كوتۇرۇلدى. مەن شۇ ۋاقىتتا، سەيپىدىن ئەپەندى بىلەن ئولكىلىك هوكۇمەت كاتىۋات بولۇمىدە ئىش ئۇستىدە ئىدىم. مۇسۇلمان خىزمەتچىلەر: «ئاببا سوۋۇ! خەۋزۇلار نامايىش قىلىپ كوچىلاردا يۇرۇيدۇ. هازىر ئولكىلىك هوكۇمەتكە كەلسە كېرەك» دېگەن خەۋەرلەرنى يەتكۈزۈپ تۇرىدۇ.

شۇ ئاردا لى ئىسىملىك بىر خىزمەتچى كاتىۋات بولۇمىگە كىرىپ، «نامايىش» توغرۇلۇق خەۋەر بەرگەندە، سەيپىدىن ئەپەندى، ئىككىمىز سوزلىشىپ ئولتۇراتتۇق، ئولكىلىك هوكۇمەت كادىرلار بولۇم باشلىغى لىيۇدۇك ئىككى-ئۈچ قېتىم ئىشىكتىن بېشىنى تىقىپ قاراپ قويۇپ چىقىپ كەتتى. بۇنىڭغا قارىغاندا لىيۇدۇك بىزنىڭ ئىدارىغا كەلگەن-كەلمىگەنلىكىمىزنى بىلىش ئۈچۈن بىلەن ئاۋارە بولسا كېرەك. لىيۇدۇك ئەڭ قوپال خىزمەتچى ئىدى. ئۇنىڭ كاتىۋات بولۇمىنى ماراپ يۇرۇشى بىزنى گۇمانلاندۇردى.

چارەك سائەتتىن كېيىنلا، لى ئەپەندى كىرىپ، نامايىشنىڭ شۇئارلىرى، بىتىمنى ئىجرا قىلىش توغرىسىدا يېزىلغانلىقلىرى ۋە چاقىرىلغان شۇئارلارغا قارىغاندا، نامايىشنىڭ ئانچە يامان ئەھمىيەتلىگى توغرىسىدا خەۋەر يەتكۈزدى. شۇندىن كېيىن، سەيپىدىن ئەپەندى ئىككىمىز كاتىۋات بولۇمىدىن چىقىپ ئولكىلىك هوكۇمەت ئەزالار مەجلىسخانىسىغا قاراپ يۇردۇق. شۇ كۈنى ئەزالار مەجلىس كۈنى ئىدى. سائەت 10 لار چامىسىدا

«نامايىشچىلار» ئولكىلىك هوكۇمەت قورالسىغا تولدى. ماگىدىغان يول يوق، سەيپىدىن ئەپەندى ئىككىمىز نامايىشچىلارنى ئارىلاپ، شۇئارلىرىنى ئوقۇپ، نامايىتى قىسقا-قىستاڭدا ئولكىلىك هوكۇمەت ئەزالار مەجلىسخانىسىغا كىردۇق. بىرمۇ تونۇش-بىلىش ئۇچراتقىنىمىزيوق. هەممىسى ئۇستىگە يىرتىق جۇل-جۇل چاپان، ئىچىگە كۈلرەڭ هەربى كىيىم كىيگەن كىشىلەر، بويىلىرى ئوخشاش، تىزىلىشىمۇ ئاددى ئەمەس. شۇ هامان سەيپىدىن ئەپەندى ئىككىمىز تېخىمۇ گۇمانلاندۇق ۋە كادىرلار بولۇم باشلىغى لىيۇدىكنىڭ ماراپ يۇرگىنىدىن مەنا چىقاردۇق-دە «ئىش باشقىچە ئىكەن!» دەپ يۇرۇپ كەتتۇق!

هوكۇمەت ئەزالار مەجلىسخانىسىدا ئەخمەتجان ئەپەندىم، رېھىمجان ئەپەندىم، لىيۇمشۇجاڭدىن باشقا هوكۇمەت ئەزالىرى بار. مەجلىسخانىدىكىلەر هېچنىمىنى بىلمىگەندەك ئۈياق-بۇياققا مېڭىشىپ يۇرۇيدۇ. يالغۇز ۋاڭتىڭجاڭ (جالالىددىن) بىزگە كوز ئەينەكنىڭ ئۈستىدىن پات-پات ئالىيىپ قاراپ قويىدۇ، ئۇنىڭ كوزىدىن چوڭ خوشاللىق، شۇنىڭدەك چوڭ قايغۇلۇقمۇ سىزىلىپ تۇرىدۇ.

ۋاڭتىڭجاڭ ئالامەت «هىكمەتلىك ئادەم» ئۇنىڭ هېچ بىر يېرى—مەيلى يۈرىگى، مەيلى قىياپىتى، پەقەت سىر ساقلىمايدۇ. ئۇ ئەنە شۇ قاراشلىرى بىلەنلا بۇگۈنكى سەرلىق هەركەتنى ئېيتىپ بەردى. بۇنىڭ ئۈچۈن ئۇ، ئۆزىمۇ ماختانغاندەك قىلىپ قويىدۇ.

هويلىدا «ئافۇجۇشى! ۋامىن ياۋ ئافۇجۇشى(بىزگە ئەخمەت ئەپەندى كېرەك!)» دېگەن تاۋۇشلار كوتۇرۇلدى.

شۇ هامان ۋاڭتىگجاك: «ئافۇجۇشى قېنى؟ ناماياپشچىلار ئافۇجۇشىنىڭ ئوزى بىلەن كورۇشۇشنى خالىسا كېرەك، سىز تېلېفون بېرىپ ئافۇجۇشىنى چاقىرتسىڭىز» دېگەن تەكلىپنى بەردى. مەن «ئافۇجۇشى ھازىر كېلىپ قالار، بىز ھوكۇمەت ئەزالىرى چىقىپ ناماياپشچىلارنىڭ پىكرىنى ئاڭلاپ باقايلى!» دېگەن پىكىرنى تەغدىم قىلىشىم بىلەن ۋاڭتىگجاك ئاغزىمدىكى سوزۇمنى تارتىۋېلىپ: «بۇلارغا ئافۇجۇشى كېرەك. ئافۇجۇشى بىلەن كورىشىمىز دەپ ۋاقىرىشىۋاتىدۇ. بىز چىقساق بولمايدۇ» دېدى. باشقا ھوكۇمەت ئەزالىرى كوزلىرىنى چىملىدىتىپ، باشلىرىنى لىڭشىتىپ، ۋاڭتىگجاڭنىڭ سوزىنى ياقلىغاندەك قىلدى. ئاخىرى مەن يالغۇز بولسىمۇ چىقىپ «ناماياپشچىلار» نى قوبۇل قىلىشقا مەجبۇر بولدۇم. سەيپىدىن ئەپەندى سۆكۈت قىياپىتى بىلەن مېنىڭ چىقماسلىغىم كېرەكلىگىنى ئىپادىلىدى. ھەقىقەتەن مېنىڭ چىقماسلىغىم لازىم. لېكىن بىز تەرەپتىن بىر ئادەمنىڭ «ناماياپشچىلار» ئالدىغا قورقۇپ چىقماسلىغى ئەكسىلھەركەتچىلەرنىڭ «ناماياپش» نى تەشكىل قىلىش ۋە ئۇنى ئېلىپ بېرىشىدا كوزدە تۇتقان تاكتىكىسىغا كۆچ قوشۇپ بېرىشى مۇمكىن ئىدى. ئۇنىڭ ئۈستىگە ئۇلار پەقەت ئەخمەت ئەپەندىنىڭ نامىنى چاقىرماقتا، شۇنىڭ ئۈچۈن ئەخمەت ئەپەندىگە ۋاكالىتەن «ناماياپشچىلار» نىڭ ئالدىغا چىقتىم. بۇ چاغدا «ناماياپشچىلار» بىر - بىرىنى ئىتتىرگەن ھالدا ھوكۇمەت ئەسلىرى كابىنىتنىڭ ئالدىغا توپلانغان. ئۇلارنىڭ ئالدىغا غۇلجا، تارباغاتاي ۋە ئالتايدىن كو-

چۇپ بارغان كىشىلەر ۋە ياكى ئۇلارنىڭ ئۇرۇمچىدىكى تۇققانلىرى، خەنزۇ پۇقرالار، ئىككى چەتتە بەش - ئون خوتۇن - قىزلار، ئوتتۇرلىرىدا پۇقراچە كىيىنگەن ھەربىلەر تىزىلغان «ناماياپشچىلار» مېنى كورۇش بىلەن توپنىڭ ئىچىدىن يول بەردى ۋە قىستاپ ئىتتىرىپ يۇرۇپ دەرھال ئەسلەر كابىنتى ئالدىغا ئاپاردى. كابىنت قۇلۇپلاقلىق ئىكەن. بىرىنى ئاچقۇچقا ئۇۋەتتىم. شۇ ۋاقىتتا ماڭا تونۇش بولغان پۇقراچە ياسانغان بىر ھەربىي كىشى تەنە قىلغاندەك: «ئافۇجۇشىنا؟ ئافۇجۇشى بۇلەي، بۇشمىكى! (ئەخمەت ئەپەندى قېنى؟ ئۇ كەلمىسە بولمايدۇ!)» دەپ مېنى تېخىمۇ قىستاپ ئىتتىرىپ ئىشىك تۈۋىگە ئەپبارىدى - دە، ئارىدىن 25 ياشلاردا بىر خەنزۇ بالا توپنىڭ ئىچىدىن ئېتىلغان بويى «سا، سا، سا! (ئولتۇر، ئولتۇر! ئولتۇر!.)» دەپ ۋاقىراپ ماڭا قارىتا مۇش ئاتتى. مۇش مۇرەمگە ئانچە - مۇنچە تەگدى. توپنىڭ ئىچىدىكى قالغانلار، ئارقا ۋە ئالدى بىلەن قەستەن قىستىماقتا. بۇلار بەلكى ئوزلىرىدە قورال بارلىغىنى ماڭا سەزدۈرمەك ۋە شۇنىڭ بىلەن مېنى قورقۇتماق بولسا كېرەك. ھەر ھالدا چاپان ئىچىدىكى ۋە يانچۇغىدىكى كىچىك قورالىرىنى ھەممە جايلىرىمغا پاتۇرۇپ، نوقۇپ قويىدۇ.

بۇ يەردە شۇنىسى ئادەمنى تېرىكتۈرىدىكى، شۇ قەستاڭچىلار ئارىسىدا غەربىي شىمال مەمۇرى مەكتىپىنىڭ مەخسۇس بىر مۇھاپىزەتچىسى بېشىنى ياقىسىنىڭ ئىچىگە تىقىۋېلىپ كوزى بىلەن ھەممىگە يولىيورۇق كورسەتمەكتە ۋە مەندىن ئوزىنى يوشۇرماقتا.

ئاردا ئانچىلىك ۋاقىت ئوتەمەي، يەنە بىر كىشىنى سۈرۈپ - قىستاپ مېنىڭ قاتارىمغا ئەكىلىپ قويدى. بۇ كىشى مۇئاۋىن رەئىس بۇرھان ئەپەندىم ئىدى. بۇرھان ئەپەندىم توپنىڭ «سا، سا، سا» تاۋۇشى بىلەن قىلغان ھۇجۇمىغا قارشى قولىنى كوتەرگەن ھالدا ئوزىنى مۇداپىئە قىلماقتا. لېكىن بۇنىڭغا بىلەن بۇرھان ئەپەندىمۇ ئوزىنى بىر ئىككى مۇشتىنى ساقلالمىدى. ئاڭغىچە ئاچقۇچنىمۇ ئېلىپ كەلدى. ھوكۇمەت رەئىسلىرى كابىنېتنىڭ ئىشىگى ئېچىلدى. بۇرھان ئەپەندىم بىلەن ئىككىمىز، بۇرھان ئەپەندىمنىڭ كابىنېتىغا ئاران كىرىۋېلىپ، بىر ئاز بولسىمۇ خەۋپتىن قۇتۇلغاندەك بولدۇق.

«نامايىشچىلار» كابىنېت ئىچىگەبېسىپ كىرىشكە باشلىدى ۋە بىزگە ئەخمەت ئەپەندىنى ئىدارىغا كەلتۈرۈش توغرىسىدا، قاتتىق تەكلىپلەرنى تاشلىدى. ئەھۋال ناھايىتى جىددى بولغانلىقتىن، ئەخمەت ئەپەندىنى چاقىرىپ بېرىش توغرىسىدا ئۇلارغا ۋەدە قىلدىم ۋە ئەخمەت ئەپەندىنى تېلېفونغا چاقىردىم: ئەپەندىم! «نامايىشچىلار» نىڭ پەيلى يامان، ئەھۋال جىددى، ئىدارىغا كىلىشتىن ساقلىنىڭ! بىز بولغاندىكىن كۆپايە قىلىدۇ. ئەھۋالنىڭ ئوزگۈرۈشىگە قاراپ، سىزگە خەۋەر قىلىپ تۇرىمەن! دەپ ئېيتتىم. ئەخمەت ئەپەندىم: «ياخشى بولىدۇ. ھەر ھالدا ھوشيار بولۇڭلار، ئۇزەكلەرنى خەۋپتىن ساقلاڭلار! ئەھۋالدىن ماڭا خەۋەر قىلىپ تۇرۇڭ» دىگەن مەزمۇندا يولىيورۇق بېرىشى بىلەنلا تېلېفون سىتانسىسىدە مەخسۇس قورۇلغان مىللى ساقچىلار، بىزنىڭ تېلېفون ئارقىلىق قىلغان سوزىمىزدىن خەۋەر ئالغان بولسا كېرەك، سوز ئاياقلاشماي تۇرۇپ تېلېفوننى ئۇزۇپ قويدى. شۇندىن كېيىنلا تېلېفون سىتانسە ماڭا ئەخمەت ئەپەندىنى چاقىرىپ بەرمەيدىغان بولدى.

«نامايىشچىلار»: ئافۇجۇشى لەي بۇلەي؟ نى گەنكۇەي جوتالەي! بۇلەي بۇشىك! (ئەخمەت ئەپەندىم كېلەمدۇ؟سەن ئۇنى تېز كەل، دە. كەلمىسە بولمايدۇ.) دەپ مېنى خەۋپ ئاستىغا ئېلىپ تۇرىدۇ.

بۇرھان ئەپەندىمۇ تېلېفون ئالدىدا، لېكىن تېلېفون سىتانسە بۇرھان ئەپەندىنى كېرەكلىك جاي بىلەن بىرلەشتۇرمەي تۇرىدۇ.

«نامايىشچىلار» نىڭ بىر قانچە ئاكتىپلىرى ئارقا - ئارقىدىن بۇرھان ئەپەندىم بىلەن مېنى، ئەخمەت ئەپەندىنى چاقىرىپ بېرىش توغرىسىدا قىستىماقتا. بىز «چاقىردۇق، ھازىر كېلىدۇ» دەپ «نامايىشچىلار» نىڭ غەزەپلىرىنى بىر ئاز بولسىمۇ پەسەيتىشكە تىرىشتۇق. لېكىن «نامايىشچىلار» بۇنىڭغا قىلچە تاقەت قىلماي، ئوزلىرى ئەخمەت ئەپەندىنى تېلېفونغا چاقىردى. ئەخمەت ئەپەندىم بىلەن بىزنى بىرلەشتۇرمەي تۇرغان سىتانسە «نامايىشچىلار» بىلەن ئەخمەت ئەپەندىنى بىرلەشتۇردى. «نامايىشچىلار»: «ئافۇجۇشى چىڭنى كۆيلەي! نى بۇلەي، ۋامىن بانى ...(ئەخمەت ئەپەندى تېز كېلىك، كەلمىسىڭىز بولمايدۇ، ئەگەر كەلمىسىڭىز ئۇۋاختا بىز سىزنى...)» دەپ ھاقارەتلىك تىللار بىلەن تىللىدى. ئەھۋال شۇ دەرىجىگە يەتكەندە، تېچلىقنى ساقلاش قۇماندانلىغىنىڭ

مۇئاۋىنى گېنېرال مايور داڭبىگاڭ كىرىپ كەلدى. داڭ-
بىگاڭ: «يامان بولدى، ئافۇجۇشى كەلمىسە، غۇلغۇلىنى
بېسىش مۇمكىن ئەمەس، تېلېفوندا چاقىرىڭ، ئافۇجۇشى
كەلمەي قالمىسۇن، قورقمىسۇن، كېرەك يوق، بىز ساق-
لايمىز!» دېگەن تەكلىپنى قىلدى. مەن: «تېلېفوندا چا-
قىردىم، ھازىر كېلىپ قېلىشى مۇمكىن» دەپ جاۋاپ بە-
ردىم. داڭبىگاڭ ناھايىتى ھودۇققان ھالدا: «سىز ئافۇجۇ-
شىغا يەنە ئېيتىڭ، ھېچ خەۋپ يوق، بىز ساقلايمىز. تېز كەلسۇن!»
دېگەن تەكلىپنى قىلىپ ئارقىسىدىنلا، يا مەن ئۆزەم بېرىپ
ئەكىلەيمۇ؟ ئۆزەم باراي! دەپ ئالدىراش چىقىپ كەتتى.
بۇ چاغدا داڭبىگاڭ تېگىشلىك جايدىن ئەخمەت ئەپەندىمە-
نى كەلتۈرەلمىگىنى ئۈچۈن قاتتىق تىل يىگەن بولۇشى
كېرەك.

داڭبىگاڭ كەتتى. مەن «ئەخمەت ئەپەندىم كېلىپ
قالمىغىدى!» دەپ كوپ ئەندىشە قىلدىم ۋە ئەخمەت
ئەپەندىمگە يەنە تېلېفون بېرىشكە ئۇرۇندۇم. لېكىن
سىناپسە ئەخمەت ئەپەندىمنى تېلېفونغا چاقىرىپ بەرمىدى.

«ناماياپىشچىلار»—توغرىسىنى ئېيتقاندا قوي تېرىسىگە
ئورالغان بوردىلەر ئاغزىغا كەلگەننى دەپ قاۋىماقتا، سا-
ئەت 11 دىن ئاشتى. بۇرھان ئەپەندى ئىككىمىز «ناما-
يىشچىلار» نىڭ قەتئى تەكلىۋىنى ئاڭلاپ ئولتۇراتتۇق. شۇ
ئاردىدا ئەخمەت ئەپەندىم، رېھىمجان ئەپەندىم، داڭبە-
گاڭلار كىرىپ كەلدى.

ئەخمەت ئەپەندىم كېلىش بىلەن يەنە «دا، سا
(ئۇر، ئولتۇر)» دېگەن تاۋۇشلار كوككە ياڭرىدى. «نا-ما-

يىشچىلار» نىڭ ھەركىتى جىددىلەشتى. بىز ھەممىمىز بۇر-
ھان ئەپەندىمنىڭ كابىنىتىدا ئولتۇردىمىز. «ناماياپىشچىلار»
ئىشىكلەرنى سۈندۈرغان، دېرىزىلەرنى چاققان ھالدا، كا-
بىنىتقا بۇسۇپ كىرمەكتە، بۇ چاغدا بايىقى ئالدىغا تە-
زىلغان ئىلى، تارباغاتايدىن كەلگەن خەنزۇ پۇقرالار
غايىپ بولۇپ، ئۇلارنىڭ ئورنىغا تۇسىنى ئۇزگەرتكەن—
گوممىداڭ پىرقىسىنىڭ مەسئۇل خىزمەتچىلىرى، سەنمىن
جۇيى ياشلار تەشكىلاتىنىڭ ئەزالىرى،
غەربىي شىمال مەھكىمىسىنىڭ خىزمەتچىلىرى، قورال ئاسقان
كىشىلەر پەيدا بولۇپ قالدى. بۇلارنىڭ ھەركىتى ھەرھالدا
پۇقرالارنىڭ ھەركىتىدەك ئاددى ئەمەس، ھەرقانداق ئېھ-
تىماللارغا قارشى تەييارلىق بىلەن ھەركەت قىلماقتا.
ھەركەت ناھايىتى پاجىئەلىك، ناھايىتى جاللاتلىق تۇس
بىلەن بارماقتا. شۇ ئاردىدا تاشقىردا ئوق چىقىشقا باش-
لىدى. قورادا پاجىئە بولغانلىقىنى تۇغرۇلۇق خەۋەرلەر
تارقالدى. «ناماياپىشچىلار»نىڭ ئاكتىپلىرى پىشانىسىدىن
ئازغىنا قان چىققان، لېكىن يالغاندىن ھوشسىزلانغان
ئىككى خەنزۇنى ئەپكىرىپ: «جېسى نەمەندى رېن داخۇڭ-
لياۋ، باۋچۇ، يېشۇي خۇەنشۇي (سىلەرنىڭ ئادەملىرىڭلار
ئۇرۇپ ھوشسىزلاندۇردى، ئىنتىقام، قانغا قان ئالىمىز!)»
دەپ ۋاقىراشتى.

بۇ تاۋۇشتىن خەۋەر تاپقان قورادىكىلەر، «ئۇر» ئۇسۇ-
لىدىكى «ئۇر»، «ئولتۇر» ئۇسۇلىدىكى «ئولتۇر!» دېيىشىپ، بىر-
بىرىنىڭ ئۇسۇلىدىن ئاتلىشىپ كابىنىت ئىشىكىگە ئۇرۇنماقتا!
بۇ چاغدا بىزنىڭ كىشىلەردىن، ھەتتا ئۇيغۇرلاردىن

بىرسىمۇ تالاغا چىقىش ۋە تالادىن كىرىش مۇمكىن ئەمەس، لېكىن شۇ باس - باسنىڭ ئىچىدىن سالىس، جانىمقان كىرىپ كەلدى. يېنىدا 3 - 2 دىن قورال ئاسقان كىشى بار. بېشىغا تۆلكە تۇماق كەيگەن، خاتىرجەم تالاغا چىقىپ كىرىپ تۇرىدۇ. بۇ تۆلكە تۇماق خەنزۇلار بىلەن ئۇلارنىڭ ئاردىسىدىكى پروپوسكا ئىكەن.

سەيپىدىن ئەپەندىنىڭ ئىبىتقىنىغا قارىغاندا: «سالىسلار بىر كىچىك بالىدىن 6 - 5 تۆلكە تۇماق ئالدۇرۇپ بېرىدىن كىيىشىپ، تالاغا چىقىپ كىرىشىپ: «ئويغۇرلار خەنزۇلارنى ئولتۇرۇپ قويدى، ئىش ياماڭ بولدى!» دىگەن مەزمۇندا قاتتىق ئىغۋاتاراتماقتائىكەن. ئاكتىۋ «ناماىيىشچىلار» بۇ يالغان پاجىئەگە يولۇنۇپ، ئىلىي تەرەپ ۋەكىللىرىگە ھۇجۇم باشلىدى. دەل شۇ چاغدا قىستاقسىز تائىنىڭ ئىچىدىن بىر-ئىككىسى ھىممەت سۇلتاننى يولەپ، سورەپ يۇرۇپ بىزنىڭ يېنىمىزغا ئېلىپ كىردى. ھىممەت سۇلتاننىڭ پىشانىسى يېرىلغان، قان ئېقىپ تۇرىدۇ. توپنىڭ ئىچىدە مۇشنىڭ ئاستىدا قالغان ھىممەت سۇلتان ئاچچىغىنى باسالماي ئۇلارغا قارشى مۇش ئېتىشقا ئىنتىلەمەكتە. بىز سەۋرى قىلىشقا دەۋەت قىلدۇق، ئاران توختىدى. بۇ ئارىلىقتا قاياقتىندۇر لېۋىمىشۇجاڭ، لېۋىتەپەييۇەن، چۇيۇۇلار پەيدا بولدى. دەسلەپتە بۇلار خېلى سالماق تۇرۇپ، بىزنى ئۇياق - بۇياقتىن دالدا قىلىپ، مۇداپىئە قىلىشقاندەك بولدى. لېكىن «ناماىيىشچىلار» نىڭ ھەركىتى جىددىلىشىپ، ئىش ناچار بولۇۋاتقان چاغدا، ئۇلارنىڭ ھالى بىزنىڭكىدىنمۇ خاراپ، خۇددى ئولۇم ئوز بېشىغا كەلگەندەك

ھودۇقۇشۇپ كەتتى. تېچىلىقنى ساقلاش مۇئاۋىن قوماندانى داڭبىگاڭ بۇچاغدا يوقالدى. لېۋىمىشۇجاڭ مۇداپىئە ئەترەتلىرىنى يېتىپ كېلىشكە بۇيرۇق بېرىش مەقسىدىدە تېلېفونىنى قولىغا ئالدى. لېكىن تېلېفون سىتانسىسى تېلېفونىنى قوبۇل قىلمىدى. «ناماىيىشچىلار»نىڭ "سا! سا! سا!" تاۋۇشى ئەرشكە كوتۇرۇلدى. ئويۇن راستقا ئايلىنىشقا باشلىدى. بۇ ھالنى كورگەن لېۋىمىشۇجاڭ، لېۋىتەپەييۇەن، چۇيۇۇلار تامدەك قېتىپ قالدى. لېۋىمىشۇجاڭ ئوزىنىڭ ئادىيوتانتىنى بىر پارچە قەغەز بىلەن خىزمەتكە بۇيرىدى. غولۇلاتېخى جىددى داۋام قىلىۋاتىدۇ. لېۋىمىشۇجاڭ، لېۋىتەپەييۇەن، چۇيۇۇلار ھودۇقمىنىدىن نېمە قىلىشىنى بىلەلمەي قالدى. بىچارىلەرنىڭ پۇتۇن ئەزاسىغا جاق-جاق تىترەك ئولۇشۇپ كەتتى. «ناماىيىشچىلار» غا سوز ئاڭلىتالماي، ئاخىرى بىزگە ئوزىمىزنى دالدىغا ئېلىشنى تەكلىپ قىلدى - دە، بۇرھان ئەپەندىنىڭ كابىنىتىنىڭ ئارقىسىدىكى خالىجاينىڭ 4 - 3 مېتىر كەڭ ۋە ئۇزۇنلۇقتىكى مەيدانغا قولىمىزدىن يېتىلەپ چىقتى.

بۇ جاينىڭ كۇن چىقىش تەرىپىدىكى ئوگزىگە قاياقتىندۇ بىر شوتا كەلتۇرۇپ قويغان، لېۋىمىشۇجاڭلار ئەخمەت ئەپەندىنى شوتا ئارقىلىق ئوگزىگە چىقىشنى تەكلىپ قىلماقتا، لېكىن بىز ئۇنى قوبۇل قىلمىدۇق، چۇنكى، ھەرھالدا بىر ھىلە بولۇشى مۇمكىن، گەرچە ھىلە بولمىغان تەقدىردىمۇ ئوگزىگە چىقىش خەۋپلىك، چۇنكى بۇداىىردە قەيەردە بولمىسۇن ھاياتقا كاپالەتلىك يوق. چۇنكى بىرسەپىدىشمىز سەيپىدىن ئەپەندى بۇ ۋاقىتتا

بىزنىڭ ئىچىمىزدە يوقلىغى ئۈچۈن ئەندىشە قىلمىمىز. ئۇ بىزنى كۆپ ئويلىتىدۇ، بۇ پۈرسەتتە، ئۇنىڭ بارلىيوقلىغىغا باھا بېرىش ناھايىتى قىيىن. بۇ ئىغىر مۇھىتتا ئەلۋەتتە، ھاياتتىمۇ بىللە ماماتتىمۇ بىللە بولۇش كېرەك ئىدى. دەل شۇچاغدا تالا تەرەپنىڭ تاقاقلىق ئىشىگى ئىچىدە «ئابدۇكېرىم» دېگەن تاۋۇش ئاڭلاندى. بۇ تاۋۇش سەيپىدىن ئەپەندىنىڭ تاۋۇشى ئىدى. دەرھال ئىشىكنى ئاچتۇق. ئەخمەت ئەپەندىم سەيپىدىنى قولىدىن تۇتۇپ ئارقىمىزغا تارتىپ ئالدى. شۇئاردا غۇلجىدىن كەلگەن بالىلاردىن ئۇچ-تورتىمۇ پەيدا بولدى.

بىز ئولۇمنى — خەلقىمىز يولىدىكى ئولۇمنى ئاللىقاچان ئۇستىمىزگە ئېلىپ قويغان، ئولسەك پارلاق ئولىمىز. قالساق پارلاق قالىمىز. ئەمما ئولۇم مەنسىز بولۇشى كېرەك ئەمەس، شۇنىڭ ئۈچۈن كىچىككىنە شۇ جايدىمۇ خەلق دۇشمەنلىرى بىلەن ئاخىرقى جەڭ قىلىشقا تەييار بىز! ئولسەك ئولۇمگە مەرتلەرچە بارىمىز، قالساق ئولۇمدىن مەرتلەرچە قالىمىز. ھەر ئىككى مۇمكىنچىلىمۇ ئاجىزلىق بىزگە خاس ئەمەس.

بىزدىكى بۇ رۇھى قىياپەتنى كورگەن خەنزۇ تەرەپ ۋەكىللەر ھەيران بولۇشتى. «نامايىشچىلار»غا ۋە بۇلارغا يولباشچىلىق قىلىۋاتقان گومىنداڭ ھەم سەنمەنجۇيى ياشلار تەشكىلات ئەزالىرىغا، ھەربىي خىزمەتچىلەرگە تارقاش توغرۇلۇق ئىشارەت بېرىلدى. ناھايىتى ئاز ۋاقىتنىڭ ئىچىدە «نامايىشچىلار» كابىنىتنى بوشۇتۇپ تالاغا چىقىشىپ كەتتى. پەقەت بىرنەچچە ۋەكىللىرىلا قالدى، بۇ ۋەكىل-

لەرنىڭ بىرسى ئىنقىلاپتىن بۇرۇن غۇلجا گومىنداڭ پىرقىسىدە كاتىپلىق ۋەزىپىسىدە بولغان لىگەنسى، بىرسى ئۇرۇمچى شەھەر كېڭىشىنىڭ كاتىۋى، بىرسى تارباغاتايدىن كەلگەن بىر كىشى، يەنە بىرسى بىرئاز ئېلىمشاڭغۇ، ئوزدىنىڭ نەدە، نىمە قىلىۋاتقانلىقىنى پەرق ئېتەلمەيدىغان بىر قېرى - چال بولۇپ، ئۇلار ئىلى تەرەپكە قاردىتىپ بىرتەرەپلىمە قاتتىق تەلەپلەرنى قويىدى. ئەخمەت ئەپەندىم ناھايىتى سالماقلىق بىلەن تەلەكلەرنىڭ توغرىسىنى توغرا خاتاسىنى خاتا دەپ كەسكىن جاۋاپ بەردى.

خەنزۇلار بوشاشتى. ئەمدىلىكتىكى ھەممە ھەركىتىنى زورغىلاقىلماقتا، دەرۋەقە ھېچنىمىدە ھېچنىمىيوق ھەركەتنى توختۇتۇش، ئەكسىلھەركەتچىلەر ئۇچۇن زەربە، ئەستىن چىقماسلىق ئەلەم! سائەت 4 - 3 بوپقالدى. بۇ چاغدا نەنگۇەن دەرۋازىسى ئالدىغا ئىتىلگەن. نەنگۇەن دەرۋازىسى ۋە باشقا دەرۋازىلار ئالدىغا 6 - 5مىڭ مۇسۇلمانلار توپلۇنۇپ ئالغان. ئۇلار خەلق ۋەكىللىرىنى چىقىرىپ بېرىش توغرىسىدا ئەكسىيەتچىلەرگە قاتتىق تەلەپنى قويماقتا، خەنزۇلارمۇ خېلى ھودۇققان، ئويلىمايلا ئىش قىلىپ ئاغرىماي دەرت تارتماقتا. شۇنىڭ ئۈچۈن بىزگە نەنگۇەندىكى مۇسۇلمانلارنى تارقىتىش چارىسىنى تەكلىپ قىلماقتا.

ئەخمەت ئەپەندىم: «بىز سالامەت، ئەندىشە قىلماڭلار، تارقاپ كېتىڭلار!» دەپ ئىمزاسىز خەت يازدى. ئۇلار تارقىغىنى يوق، ئۇلار تېخى بۇنى «خەنزۇلارنىڭ ھىلىسى» دەپ پەرەز قىلماقتا. نەنگۇەندىكى مۇسۇلمانلارنىڭ تارقاپ كەتمەسلىگى خەنزۇلارنى قاتتىق ئەندىشىگە سالدى. خۇسۇ-

سەن شەھەر ئىچىگە سولۇنۇپ قالغان نەنگۈەندە ئويى
بارلار ئاردىسىغا تېخىمۇ قاتتىق ئەندىشە پەيدا قىلدى.
شۇنداق قىلىپ خەلق ۋە خەلق ۋەكىللىرىنىڭ بېشىغا
سېلىنماقچى بولغان خەۋپ، خەنزۇ ئەكسىلەركەتچىلىرىنىڭ
بېشىغا چۈشتى. بۇ چاغدا خەنزۇ ئەكسىلەركەتچىلىرىنىڭ
رەڭگى - روھىدىن، بۇ ئاقۇەتتىن ئالدىن كۆرەلىگەن
بولسا، شۇكۈنكى نامايىشنى پەقەت تەشكىل قىلماسلىغىنى
ھېس قىلىپ بولىدۇ. پۈتۈن يۈزلۈك ئەندىشە خەنزۇلار
ئاردىسىدا ھوكۈم سۈرمەكتە.

ئەلۋەتتە دۇشمەنلىك چارچىغان، بوشاشقان ۋە ھو-
دۇقان ماھىيىتىنى ئىگەللەپ ئېلىپ، ئۇنىڭدىن پايدە-
لىنىش لازىم. چۈنكى بۇ مومىنت چېكىنىش ــ ئاتاكىغا،
خەۋپ ــ غەلىبىگە ئايلىنىدىغان مومىنت ئىدى. سوزدە
ئاتاكىغا ئوتۇش كېرەك. كۆرەشلەردىكى مۇنداق مومېنتتا
كوپ ۋاقىت سوز زەمبىرەك سۈپىتىنى ئالىدۇ. شۇنىڭ
ئۈچۈن مەن «نامايىشچىلار ۋەكىلى»گە ئالدىمىزدا ئىككى
يول بار. شۇنىڭ ئۈچۈن بىرسىگە مېڭىش كېرەك. ئۇنىڭ
بىرى، ئەگەرسىزلەر تېچلىقنى خالىساڭلار، دەرھال چىقىپ
«نامايىشچىلار»نى تارقىتىڭلار، بىزھەم چىقىپ نەنگۈەندىكى
مۇسۇلمانلارنى تارقىتايلى! بۇ تېچلىق ــ سائادەت يولى،
يەنە بىرسى، سىلەر بۇ ھەركەتنى داۋام قىلدۇرۇڭلار، بىز
قاراڭغۇ چۈشكەنگە قەدەر چىقمايلى، بۇ دەھشەتلىك پاجىئە
يولى، دەپ پىكىر بەردىم. كوچىلىك بۇ پىكىرنى ياقلىدى،
خەنزۇلار تېخىمۇ بوشاشتى. سوزنىڭ باش - ئايىغىنى
تۇگەتمەي چىقىپ كەتتى.

ھوكۈمەت ئەزالىرى دەم ئېلىش خانىسىدا تاماق
تەييارلىنىپتۇ، تاماققا چىقتۇق. سالىس، جانىمقانلار پرو-
پوسكا (تۇلكە تۇماقلار)نى قولتۇغىغا قىسىپ ئولتۇرۇشتى.
بۇلاريەنەنامايىش بولۇشنىبىلسە كېرەك. شۇنىڭ ئۈچۈن پروپوس-
كىدىن ئايرىلماي ئولتۇرۇشىدۇ. تېخى تاماقتىن تۇرمىغان ئىدۇق،
يەنە بىر توپ ئادەم ۋاقىرىشىپ ئىچكىرىكى ھويلىغا كىرىپ
كەلدى. ئاگاھچە داڭبىگاڭ: «نامايىشچىلار تارقىغىلى ئۇنى-
ماي، يەنە بېسىپ كىرىپ قالدى» دەپ خەۋەر يەتە-
كۈزدى ۋە ئەخمەت ئەپەندىمنىڭ چىقىپ، بىر ئىككى
ئېغىز سوز قىلىشىنى تەكلىپ قىلدى. بىز «نامايىشچىلار-
نىڭ ۋەكىلى» كىرىشنى تەكلىپ قىلدۇق. داڭبىگاڭ چىقىپ:
«ۋەكىل كىرگۈزۈشكە ئۇنىمىدى، ئەخمەت ئەپەندىمنىڭ
چىقىشىنى قاتتىق تەلەپ قىلىۋاتىدۇ» دەپ يېنىپ كىردى.
داڭبىگاڭ ۋە بىرنەچچە خەنزۇ ھوكۈمەت ئەزالىرى ئەخمەت
ئەپەندىمنىڭ چىقىشىنى ياقلىدى. لېۋمىشۇجاڭ باشلىق
بىرنەچچىسى ئەخمەت ئەپەندىمنىڭ چىقماسلىغىنى ياقلىدى.
ئەخمەت ئەپەندىم چىقىشقا قارار قىلدى، يۈردى. بىز
توسىدۇق - قارشىلىق قىلدۇق، شۇنداق قىلىپ، نەتىجىدە
بىر پۇقرا خەنزۇ ۋەكىل بولۇپ كىردى. ئۇ كىرىش
بىلەنلا يىغلاپ تۇرۇپ «مەن بۇ «نامايىش»نىڭ قانداق
ئۇيۇشتۇرۇلغانلىغىنى بىلمەيمەن، ھازىر نەنگۈەنگە پۈتۈن
مۇسۇلمانلار توپلانغان، سىزلەر چىقىپ ئۇلارنى تارقاتمە-
ساڭلار، ئۇلار بۇگۈن نەنگۈەندىكى چوڭ - كىچىك بىگۈنا
خەنزۇلارنى قىرىپ تاشلايدۇ. ھەتتا ھازىر قان توكۈشلەر
بولغانلىغى توغرىسىدا خەۋەر بار. مېنىڭ ئويۇم نەنگۈەندە

بولۇپ كېچىك بالىلىرىم بار ئىدى. سىز قانداق قىلىپ بولسىمۇ چىقىپ، ئەنگۈشنىڭ ئالدىنى ئېلىشىڭىزنى سورايمەن؟» دېدى. ئونىڭغا ئەنگۈشنىڭ چىقىش تېغىرسىدا جاۋاپ بەردۇق. خوشال بولۇپ چىقىپ كەتتى.

داڭبىگاڭ بىر «نامايىشچىلار» ئىچىدىن پۇقرالارغا ۋەكىل بولالايدىغان بىر كىشى تاپالماي ھېلىقى ۋەكىل بولۇپ كىرگەن خەنزۇنى تالادىن تۇتۇپ كىرگەن بولسا كېرەك. «نامايىشچىلارنىڭ ۋەكىلى» بولۇپ كىرگەن ئادەم قانائەتلىنىپ چىقىپ كەتسىمۇ، لېكىن «نامايىشچىلار» تېخى تارقىغىنى يوق. يەنە تەكرار-تەكرار ئەخمەت ئەپەندىم چىقىپسا، بىزنىڭ سالامەتلىگىمىزگە كاپالەتلىك بەرسۇن! دېگەن تەلەپلەرنى تاشلىماقتا. ئەخمەت ئەپەندىم «مۇسۇلمانلارنىڭ ۋەكىلى سۈپىتىدە كاپالەتلىكنى ئۈستىمىزگە ئالالايمىز!» دەپ خەت يېزىپ بەردى. خەتكە ئۇنىماي، «ئەخمەت ئەپەندىم ئوزى چىقسۇن!» دەپ ۋاقىراشتى. ئەخمەت ئەپەندىم خەتنى قولىغا ئالدى - دە يىرتىپ تاشلاپ: «قولىدىن كەلگىنىنى قىلسۇن!» دەپ پەرۋاسىز ئولتۇردى. بۇ چاغدا داڭبىگاڭ پىلانىنىڭ رەسۋالارچە تارمار بولغانلىقىغا تىت - تىت بولۇپ، شۇ قەدەر ئەخمىقانە ھەركەت قىلدىكى، ھەتتا ئوزىنىڭ ئەنەشۇ «نامايىشچىلار»غا قوماندانلىق قىلمۇاتقانلىقىنى يوشۇرۇشقىمۇ ئىقتىدارى قالمىدى.

ئەكسىلھەركەتچىلەرنىڭ پىلانى رەسۋالارچە تارمار بولدى. بۇ ئەلۋەتتە ئۇلارنى تېخى ئوز بېشىدىن ئوتكوزمىگەن قاتتىق ئەلەم قاينىمىغا سالدى. بۇ ئەھۋال شۇ

كەزدە دۇنياداً ئەڭ ئەلەملىك ۋە ئېغىر ئىش، كىشىگە سالغان تۇزاقتا ئوزى چۇشۇپ قېلىش ئىكەنلىگىنى ھەممىگە سەزدۇرمەكتە. ئەكسىلھەركەتچىلەرگە ئەلەمنى ئالىدىغان قاچا يوق. بۇلارنى ئەلەم بىلەن ئەنگۈنىدىكى مۇسۇلمانلارنىڭ ھەركىتى ئامبۇردەك ئىككى چېكىسىدىن قىسماقتا، كوزلىرى ئېتىلىپ چىقىپ كەتكەندەك كوردىنىدۇ. ئۇشتۇمتوت بەزگەك كېسىلىگە گىرىپتار بولدى. بەزگەك بىردەم قىزىتىدۇ، بىردەم مۇزلىتىدۇ، يۇزلىرىنى مونچاقتەك تەر باسقان، بۇلاردىن خۇسۇسەن داڭبىگاڭ شۇنداق ئېغىر ئەھۋالدا قالدىكى، ھەتتا بۇرنىغىمۇ ئىگىدارچىلىق قىلالمايدىغان بولۇپ قالدى.

ئەلۋەتتە دۇشمەن پىلانىنىڭ رەسۋالارچە تار - مار بولغان مومېنتىنى ئىگەللەپ، تۇرلۇك شەكىلدە - ياكى قاتتىق سوز بىلەن، ياكى مەسخىرىلىك خاراكتېرىدىگە ئىگە سوز بىلەن ئاتاكىغا ئوتۇش، غايەت زور مەنىلىك تەسىر بېرىدۇ. شۇنىڭ ئۈچۈن بىز ئوزئارا چاقچاق قىلىشىپ، ئۇلارنى كىملەرگىدۇ ۋە نىملەرگىدۇ ئوخشۇتۇپ كۇلۇشىۋاتىمىز، بىزنىڭ بۇ ھەركىتىمىز بىچارىلەرنى بىر سۇغا تاشلايدۇ، بىر سۇدىن تارتىپ ئالىدۇ، ئەلۋەتتە دەرتىنىڭ تەمىنى دەرتىنى تارتقان ئادەم بىلىدۇ.

داڭبىگاڭ يەنە ئەخمەت ئەپەندىگە: «نامايىشچىلار» كەتكىلى ئۇنىماي تۇرىدۇ، ئوزىڭىز بىر چارە كورمىسىڭىز بولمايدىغان ئوخشايدۇ» دېدى. ئەخمەت ئەپەندىم بۇ ئەخمەقلەرگە سوزنى بىلىگە تۇگۇپ قويمىغىچە چۇشەنمەيدىغانلىقىنى ھېس قىلدى - دە، سوغاق قانلىق بىلەن

خۇددى ھەچنەرسىلەرگە يولۇقمىغان ئادەمدەك داك بىگائغا قاراپ: «سىزگە ھازىر ئىككى يول بار، بىرسى چىقىپ ئەسكەرلىرىڭىزگە «كروگوم شاگوم ئارش!» دەيسىز، ئۇلار چىقىپ كېتىدۇ. بىز چىقىپ نەنگۇەندىكى خەلقنى تارقىتىمىز. تېچلىق بولىدۇ. يەنەبىرسى، ئىشىكنى ئېچىپ ئەسكەرلىرىڭىزنى قويۇپ بېرىسىز، ئۇلار بىزنى ئولتۇرىدۇ. بۇگۈن ئۇرۇمچىدە، ئەتىدىن تارتىپ پۈتۈن ئولكىدە قان توكۇلىدۇ، مانا شۇ. ئىككى يولنىڭ قايسىسىنى خالىسىڭىز بىرىنى تاللاپ ئېلىڭ ...»، «بىز ئولۇمدىن قورقمايمىز، بىز ئولۇمنى ئالالمىغاچان ئۇستىمىزگە ئالغان ئادەملەرمىز، ھازىر بىز ھايات قالساق ھەم خەلققە پايدا، چۈنكى بىتىم بويىچە خەلقنىڭ ئەركىنلىگىنى تەمىن قىلىمىز. ئولسەك ئۇنىڭدىن ئارتۇق پايدا، چۈنكى بۇ مۇناسىۋەت بىلەن خەلق قوزغىلىپ، بۇ قېتىم بىتىمدىن كورە ئارتۇغراق، يەنى تولۇق ئازاتلىغىنى ئالىدۇ. بىزنىڭ قېنىمىز خەلققە ئازاتلىق كەلتۈرۈپ بېرىدۇ. بۇ، ئەلۋەتتە بىز ئۈچۈن شەرەپلىك ئولۇم بولىدۇ.» دىدى. بۇسوزبىزگە ئىنقىلاۋى روھبەردى. ئەكسىلەركەتچىلەرگە قاخشاتقۇچزەربەبولدى.

بۇ يەردە ۋاك تىڭجاڭنىڭ «ئۇلۇغلىغىغا» ئاپىرىن!» چۈنكى ئۇنىڭ كوزى «نامايىش» باشلىنىش بىلەنلا «نامايىش» نىڭ كېيىنكى تەقدىرىنى كورسۈتۈپ بەرگەن ئىدى. ئەلۋەتتە بۇ ئوڭاي ئەمەس!

سائەت 5 بولدى، نەنگۇەن دەرۋازىسى ئالدىغا توپلانغان ئۇيغۇرلار خەلق ۋەكىللىرىنى چىقىرىش توغرىسىدا قاتتىق تەلەپ قىلىپ تۇرماقتا.

«نامايىشچىلار» تارقالدى. بىز نەنگۇەنگە چىقماقچى بولدۇق. لېكىن لىۋ مىشۇجاك مۇھاپىزەتچى كەلتۈرۈش توغرىسىدا بۇيرۇق بەرگەن ئىدى. شۇلار كەلگەنگە قەدەر كۈتۈپ تۇرۇشنى تەكلىپ قىلدى. شۇنىڭ بىلەن ھەممىز ئورنىمىزدىن تۇرۇپ ئوي ئىچىدە، ئۇياقتىن بۇياققا مېڭىشىپ يۈردۇق. ئاردا سوز - چاقچاق داۋام قىلماقتا، چاقچاق تۇلكە قۇلاقچىنى ھاياتنىڭ پاناسى قىلىپ ئالغانلارغىمۇ تەگمەكتە. لېكىن ئېقىلسىزلار بۇنى سەزمەيدۇ. ئۇلار ئىغۋانىڭ ئاقىۋىتىنى ئۇنۇتقان ھالدا، بۇگۈن ھوكۇم سۈرگەن ئىغۋادىن شوھرەتلەنمەكتە. بۇ تەبىئى ئىدى. چۈنكى بۇلار ۋەقەلىكنىڭ بىر پۈتۈنلىگىنى سېزەلەيدىغان ئىنسانلاردىن ئەمەس، پەقەت ۋەقەلىكنىڭ ئايرىم - ئايرىم ھالىتىنى چۈشۈنەلەيدۇ. بۇ نۇقتىدىن قارىغاندا، بۇلارنى شۇ كۈنكى بىزنىڭ كۈرەش نىشانىدىكىلەر قاتاردا سانىشقا ئەرزىمەيدۇ.

چارچىغان دۇشمەنگە دەم بېرىش كېرەك ئەمەس، ئەكسىنچە تېخىمۇ دىمىقتۇرۇش لازىم. ئەخمەت ئەپەندىم بۇ مومېنتنى چۈۋەرلىك بىلەن ئىگەللەپ ئالدى - دە، نەنگۇەنگە يۈرۈش ئالدىدا شۇنداق دىدى: «بۈگۈنكى ئويۇننى تەشكىل قىلغان ئادەملەر ئوزلىرىنىڭ ئوسال بولۇپ قېلىشىنى ئاۋالراق ئويلىماپتۇ. قىزىق بىر ھىكايە ئېسىمگە چۈشتى، بىر گېنېرال ئوزىنىڭ ئوفىتسېرلىرىنى سىنىماق بولۇپ بىر كۈنى ئوفىتسېرلەرنى ئويىمگە چاپىغا ئېيتىپ، ئۈستەلنىڭ ئوتتۇرىسىغا بىر سوغاق تاماق تەييارلاپ، ئۇنىڭ ئىچىگە يوشۇرۇن بىر گرانات بېكىتىپتۇ،

گرانات پاختا بەن بىلەن تەييارلانغان ئىكەن. ئوپىتسېر-
لەر ئۇستەلگە تاماققا ئولتۇرۇپ، بىرسى ۋىلكىنى تاماققا
سانچىغان ئىكەن، ھېلىقى گىرانىتقا سانچىلىپ بىرىدىلا پارتلاپ
كېتىپتۇ، ئوفىتسېرلەردىن بىرسى ئۇستەل ئاستىغا، بىرسى
تاشقىرىغا، بىرسى كارۋات تېگىگە قېچىپ موكۇۋەپتۇ،
يالغۇز بىر ئوفىتسېر ئورنىدىن قوزغالماي ئولتۇرۇپتۇ.
گېنېرال ھەممىسىنى يىغىۋىلىپ: «مەن بۇگۈن سىزلەرنى
سىنىماقچى ئىدىم، غەيرىتىڭلار ياخشى بولمىدى. ھېلىقى
ئوفىتسېرنى كورسۇتۇپ: «غەيرەت مانا مۇنداق بولمىدۇ. بۇ
ئوفىتسېرنى خالىغانچە مۇكاپاتلايمەن، خوش سىزگە نېمە
كېرەك؟ ئېيتىڭ، دېگىنىڭىزنى بېرىمەن» دەيدۇ. ھېلىقى
ئوفىتسېر ئورنىدىن قوزغالماي ئولتۇرغىنىچە چاس بىرىپ:
«موھتەرەم گېنېرال! ھازىر ماڭا دۇنيادا ئەڭ ئارتۇق ۋە
قۇدرەتلىك نەرسە شۇكى ماڭا بىر دانە تامبال بەرسىڭىز،
يەڭگوشلەپ ئالسام!...» دەپتۇ. بۇگۈن مانا شۇ ۋەقەنىڭ
دەل ئوزى بولدى!...» دىدى. مەن بۇ ھىكايىنى تەرجىمە
قىلىپ بەردىم. ئۇلار پۈتۈن دىققىتىنى بىلەن ئاڭلىدى.
بۇ چاغدا بىز ھەممىمىز قاقاخلىشىپ كۇلۇشۇپ كەتتۇق.
ئەكسىيەتچىلەرگە تېخىمۇ قاتتىق ئەلەم بولدى. زورغا
كۇلۇپمۇ قويدى. يەنە باشقىدىن مۇرىلىرىنى قورۇپ بەز-
گەك تۈتۈشقا باشلىدى، تەرباستى. بەختكە يارىشا، يۇزى-
دىكى چې - چپ ئېقىۋاتقان تەر كوزى بىلەن بۇرنى-
دىن كەتكەن ياشقا دالدا بولماقتا. دەرھەقىقەت بۇچاغدا،
بىچارىلەرنىڭ تەر بىلەن ھەجبورى كۇلكىدىن باشقا ھېچ-
قانداق مۇداپىئە قۇرالى قالمىدى

سائەت 5 يېرىم بولدى، كۇن ئولتۇردى. بىز كېچىكە-
مەي نەنگۇەنگە چىقىپ، خەلقنى خاتىرجەم قىلىشىمىز
كېرەك. ئۇرۇمچى شەھىرىمۇ تەبىئى ۋەسىياسى تۇماندىن
ئازات بولدى. شەھەرئىچى كوچىلارنىڭ ئىككى تەرىپىگە
مۇھاپىزەتچى ئەسكەرلەر تىزىلغان. كوچىدا يۇرۇش قىل-
غان ھېچكىم يوق. خەنزۇ پۇقرالار ئىشىكلىرىدىن ماڕىشىپ
تۇرىدۇ. بىز ماشىنا بىلەن قاتار تىزىلىشىپ، نەنگۇەنگە
قاراپ يۇردۇق. دەرۋازا ئېچىلدى. نەنگۇەنگە چىقتۇق،
مۇسۇلمانلار ئۇيغۇر ئۇيۇشمىسىنىڭ ئالدىغا توپلانغان،
قاتتىق ئالقىش ۋە ھوررا ئاۋازى بىلەن قارشى ئالدى.
خەلقنىڭ بەزىلىرىدە تېخى ئەندىشە تارقىمىغان، كوز-
لىرىدە ياش، بەزىلىرى بىردىنلا خوشاللىنىپ چىرايلىرى
شاتلىق بىلەن تولغان، خەلق بىزنى ئوراپ
ئالدى. ئەخمەت ئەپەندىم ماشىنا ئۇستىگە چىقىپ:
"موھتەرەم قېرىنداشلار! ئەندىشە قىلماڭلار! قورقماڭلار!
ئىنشائاللا مۇسۇلمانلارنىڭ يولى ئاق، ئىستىقبالى پارلاق،
قورقماسلىق لازىم، تېچلىق يولى بىلەن ھەقىقەتنى تەلەپ
قىلىش كېرەك!" دىگەن مەزمۇندا سوزلىدى. ئالقىش ئۇس-
تىگە ئالقىش، ھورالار "رەھبىرىمىز ئەخمەت ئەپەندىم
ياشىسۇن! "دىگەن شوئارلار كوككە ياگرىدى.

سائەت 8 بولدى. سائەت 6 دىن باشلاپ ھەربىي
ھالەت ئېلان قىلىنىشى توغرۇلۇق خەۋەر بەرگەن ئىدى.
خەلقنى تارقىتىش لازىم. لېكىن ئۇيغۇر كىلۇبىدا ناھايىتى
ئۇرغۇن ئادەم بىزنى كۇتمەكتە، كىلۇپقا كىرىش تۇغرى
كەلدى. خەلق "ھورا، ياشىسۇن ئەخمەت ئەپەندىم! "،

«ياشسۇن ئولكه خەلقىنىڭ ئازاتلىغى!»، «ياشسۇن ۋە كۇچلەنسۇن ئولكىمىزدە ھەقىقى خەلقچىلىق!»، «ئەكسىلىھەركەتچىلەرگە ئولۇم!» دېگەن شوئارلار بىلەن قارشى ئالدى.

ۋاقىت كەچ بولۇپ قالدى، مەجلىسنى ئۇزۇنغا سوزۇش مۇمكىن ئەمەس! يۇرتداشلار ئوت يېنىپ تۇرغان خەلقنى بېسىش لازىم. شۇنىڭ ئۈچۈن ئەپەندىم كلۇپتىكى خەلققە: «موھتەرەم قېرىنداشلار، بىز ھەقىقانىيەت ئۈچۈن قوزغالغان، ھەققانىيەت ئۈچۈن جان بېرىمىز. بىز ئولكە خەلقىنىڭ ئىنسانى ھوقۇقى ۋە ئەركىن ھاياتى ئۈچۈن قان ئايىمىغان، ئەمدىمۇ ئولكە خەلقىنىڭ ئىنسانى ھوقۇقىنى ۋە ئەركىن ھاياتىنى ساقلاش ۋە ئوستۇرۇش ئۈچۈن جان ئايىمايمىز! بىزنىڭ ئىشىمىز ھەق بولغىنى ئۈچۈن بىزنىڭ يولىمىز ئاق، ئىستىقبالىمىز پارلاق!» دېگەن مەزمۇندا سوزلىدى.

خەلق تەنتەنىلىك شوئار ۋە ئالقىشلار بىلەن بىزنى ئۇزاتتى. مەجلىس تارقالدى.

قەشقەر تارىخىدىكى «فېۋرال پاجىئەسى»

مۇھەممەت ئىمىن قۇربان

جەنۇبى شىنجاڭ مۇھاپىزەت باش قوماندانى (باۋۇيى زۇڭسىلىڭ) خوجانىيازھاجى 1934 - يىلى 1 - ئاينىڭ 12 - كۈنى قەشقەرغە يېتىپ كەلگەن ئىدى.

شۇ كۈنلەردە قەشقەر يېڭى شەھەردىكى ماجەنسالڭ (چولاق زىخوي) غا قارشى «يېڭى شەھەر» سوۋېتى بولۇۋاتاتتى. بۇ ئۇرۇش باشباشتاقلىق، ئىتتىپاقسىزلىق ۋە ئىچكى - تاشقى دۇشمەنلەرنىڭ بۇزغۇنچىلىق سىلىشى تۈپەيلىدىن بىر تەرەپ بولمىغان ئىدى. گەرچە بۇ ئۇرۇش باشلانغىلى 60 نەچچە كۈن بولغان، «يېڭى ھوكۈمەت» (شەرقى تۈركىستان جۇمھۇرىيىتى) نىڭ جىددى سەپەرۋەرلىشى بىلەن كۈچەيتىلگەن بولسىمۇ، يېڭى شەھەردىكىلەر تېخى تەن بەرمەيۋاتاتتى.

خوجانىياز ھاجىنىڭ قوشۇنلىرى قەشقەرغە كىرىپلا يېڭى شەھەر مەسىلىسىنى بىر تەرەپ قىلىشقا جىددى تۇتۇش قىلدى - دە، بىر نەچچە كۈن ئوتمەيلا ئۇنۇم كۆرۈشكە باشلىدى. ماجەنسالڭ تەرەپ چېكىنىپ سېپىل ئىچىگە موكۇنۇشكە مەجبۇر بولدى. دەل شۇ كۈنلەردە ما-

فۇيۇەن باشچىلىغىدىكى 3 پولك ئەسكەر ئاقسۇدىن قەشقەرغە كېلىۋاتاتتى. خوجانىياز ھاجى ئۇلارنىڭ ئالدىنى توسۇش ئۈچۈن مارالۇبشى، پەيزىۋاتلاردا كۆچلۈك قارشىلىق قىلغان بولسىمۇ ئۇپەقىيەتسىزلىككە ئۇچرىغان خوجانىياز ھاجى ئەسكەرلىرىنى باشلاپ بىر كېچىدىلا قەشقەردىن كېتىپ قالدى.

خوجانىياز ھاجى 28 - يانۋار كۈنى كېچىسى بىر بولۇك كۈچىنى ئېلىپ يەكەنگە كەتتى. مەھمۇت موھىتى ئاساسى كۈچى بىلەن يېڭىسارىدىكى خوتەنلىك ئەمىرلەر بىلەن ھەمكارلىشىشقا قالدى. «يېڭى ھوكۈمەت» نىڭ باش ۋەكىلى ساۋۇت دامولا ئاساسى كۈچىدىن ئايرىلغان ھالدا يېڭىسارىدا بىر مەزگىل تۇرغاندىن كېيىن يەكەنگە كەتكەن ئىدى. «يېڭى ھوكۈمەت» قارمىغىدىكى قوشۇنلاردىن قەشقەر شەھەر مۇھاپىزەت قوماندانى (چېكىنىڭ سىلىكى) كېچىك ئاخۇن ئەسكەرلىرىنى ئېلىپ ئاستىن ئاتۇشقا، «زىرائەت نازىرى» ئوبۇل ھەسەن ھاجى (موسابايۇپ) زەيدىن كارۋان باشچىلىغىدىكى قوشۇنلىرىنى ئېلىپ ئۈستۈن ئاتۇشقا، «دولەت مۇداپىئە نازىرى» قىرغىز ئوراز بەگ قىرغىز ئەسكەرلىرىنى ئېلىپ ئۇلۇغچات تەرەپكە، «قەشقەر گارنىزون قوماندانى» ئوزبەك يۈسۈپجان قور بېشى ئەسكەرلىرىنى ئېلىپ يېڭىسار تەرەپكە كەتتىدە، قەشقەر شەھىرى مافۇيۇەن قىسىملىرىغا ئوڭچە قالغان ئىدى. بۇ چاغدا شەھەردىكى بايلار قولىغا چىققانىنى ئېلىپ چەتكە قاچتى. ئىمكانىيىتى بارلار شەھەرنى تاشلاپ يېزىغا چىقىپ كېتىشتى. ئىمكانىيىتى يوق كاسىپلەر، كەمبەغەللەر...شەھەر

ئىچىدە قالغان ئىدى. ئوزبېك يۈسۈپجان قور بېشى باشباشتاقلىق قىلىپ، ھېچكىمگە يولەنمىگەن ھالدا تۇنگانلار بىلەن يەنە بىر قېتىم ئېلىشماقچى بولدى. خوجانىياز ھاجى قەشقەرغە كەلگەندە ھاجى ئاكا!...دەپ يۇرۇپ نۇرغۇن مىللىتىق، ئوق - دورىلارغا ئىگە بولغان يۈسۈپجان، خوجانىياز ھاجىنىڭ بۇيرۇغىغا خىلاپلىق قىلىپ يېرىم يولدىن قايتىپ يولنى تاشىمىلىق تەرەپكە سالدىدە بوراخىتاي (بۇلاقسۇ) ئەتراپىغا ئورۇنلاشتى ۋە بىر قىسمى شەھەر ئەتراپلىرىغا سۇقۇنۇپ، يەرلىك دېخانلارچە كىيىنىپ خەلقە ئارىلىشىپ يۇرۈشەدى.

مافۇيۇەن ئوز قوشۇنلىرىنى باشلاپ، قەشقەرغە يېتىپ كېلىپلا كونا شەھەرنى ئىشغال قىلدى. ئۇنى قەشقەرنىڭ ھاكىمى (شەنجاڭ) ياقۇپ بەگ لاۋسى، ئىبراھىم لوزۇڭ باشچىلىغىدىكى بىر تۈركۈم بايلار شەھەر سىرتىغا چىقىپ قارشى ئېلىپ شەھەرگە باشلاپ كىردى. مافۇيۇەننىڭ ئەسكەرلىرى، شەتەي يامۇلى بىلەن داۋتەي يامۇلىغا ئورۇنلاشقان بولسىمۇ بىر قىسمى شەھەر ئىچىدىكى تىجارەتچىلەرنىڭ سودا - سارايلىرىغا ئومۇمەن ھېيتكا مەيدانى ئەتراپىغا ئورۇنلاشتى. مافۇيۇەن گەرچە قەشقەر شەھرىنى ئىگەللىگەن بولسىمۇ سېپىل ئىچىگىلا ھوكۈمران ئىدى. دەرۋازا تېشىغا ھوكمى ئوتمەيتتى. ئەسكەرلىرىنى قىشلىق كىيىندۇرۇش ئىشى مۇھىم بولغاچقا شەھەردىكى بارلىق كاسىپلەرنى يىغىۋالدى. كىيىم تىككۈچى، موزدوز، بوياقچى، ئىگەرچى، تاسمىچى، ياغاچچى ھەتتا تۈگمە ياساىيدىغان ئۇستىلارغىچە ھايداپ كېلىپ سارايلاردا بېسىۋالغان چەك

مەن - ماتالاردىن كېيىم تىكتۈردى. مىلتىققا تاسما، ئاتـ
لارغا ئېيىل ياساتتۈردى. كاسىپلەرنى قۇرۇق جېڭىۋىما بـ
لەن ئاچ - توق قويۇپ ئىشقا سالدى. ياخشى ئىشلىمىسە
مىلتىقنىڭ پاينىگى بىلەن ئۇردى. بالا - چاقىلىرى بىلەن
كورۇشتۈرمىدى. ھەتتا ئويىدىن كەلگەن تاماقنى ئالدۇر-
ماي قاتتىق ئازاپ سالغان ئىدى. مافۇيۇەن قوشۇنلىرىغا
ئوزۇقلۇقنى يېزىلاردىن ئالاتتى. يېزىلارغا قوراللىق ئەس-
كەر چىقىرىپ ئوتۇن، سامان يىغدۇراتتى. بەزىدە ئۇنىڭ
قوراللىقلىرى يېزىلاردا ئۇشتۇمتۇت ھۇجۇمغا ئۆچراپ قې-
چىپ كېلەتتى. يېزىلاردىن بولۇۋاتقان ئۇشتۇمتوت ھۇجۇم
بارغانسېرى شەھەر بىقىنىغا يېتىپ كەلدىدە، تۇمەن دەر-
ياسىغا ئېلىپ چىققان ئاتلىرىنى ھۇجۇمچىلار تارتىپ ئې-
لىپ كېتەتتى. مافۇيۇەن بۇ ئەھۋاللارنى ئوڭشاش ۋە شە-
ھەر خەلقىنى باستۇرۇش ئۈچۈن بەگ، پاششەپ، مىرشەپ-
لەردىن كەڭ پايدىلاندى. قەشقەرنىڭ بۇرۇنقى ئاتاغلىق
باجگىرى ئىبراھىم لوزۇكنى شەھەر مۇھاپىزەتچى قوماندانى
(چىڭفاڭ سىلىك) قىلىپ تەينىلىدى. ئىنقىلاپچىلار سېپى-
دىن قېچىپ كەلگەن رىشتەمنى پارتىزانلار ئەترىدىنىڭ
قوماندانى (يۈيجى سىلىك) قىلدى. رىشتەم ئاستىن ئا-
تۇش تەجەنلىك بولۇپ بۇرۇن دۇمبىلاقچى (ئىشەكچى كې-
راكەش) بولۇپ، فەرغانىغا چېقىپ قىرغىزستاندىن چىققان
جانىبەك قازىنىڭ ئىسيانچىلىرىغا قاتناشقان، كېيىن قې-
چىپ كېلىپ قىمارۋازلىق قىلغان، شۇ يىللاردا كىچىك
ئاخۇن بىرىگادىسىدا لېيەن دەرىجىلىك ئەمەل تۇتقان، كې-
چىك ئاخۇن شەھەردىن چېكىنگەندە 30 دەك قوراللىق

ئادىمىنى ئەگەشتۈرۈپ شەھەرگە قېچىپ كىرىپ تۇنگانلارغا
تەسلىم بولغان ئىدى. مافۇيۇەن شەھەر ئەتراپىدىكى ھۇ-
جۇمچىلارغا تاقابىل تۇرۇش ئۈچۈن نەيرەڭ ئىشلىتىپ ئا-
تۇشتىكى كىچىك ئاخۇن تۇەنجاڭنى يوقۇتۇش ئۈچۈن 6 -
فېۋرال شەنبە كۈنى تاڭ سەھەردە ئاتۇش تەرەپكە ئەسكەر
ماڭدۇردى. شۇ كۈنى قار يېغىۋاتاتتى. بۇلارنىڭ ئارقىسى-
دىن يېڭى شەھەردىكى ماجەنسا ئىنىڭ ئالا يامىاق چاپان
كەيگەن ئەسكەرلىرى كېلىپ ھېيتكادىن ئوتۇپ شەرق تە-
رەپكە مېڭىپ كەتتى. بۇ ئىككى قوشۇن ئەمىلىيەتتە ئا-
تۇشقا بارمىغان ئىدى. مافۇيۇەن ئاپپاق خوجامنىڭ ئار-
قىسىدىكى چوڭ يول بىلەن بۇچا تەرەپكە كەتكەن بولسا،
ماجەنسا ئوز قوشۇنىنى ئېلىپ دولەت باغ رايونى ئار-
قىلىق يېڭى شەھەرگە كەتكەن ئىدى. بۇنىڭدىن خەۋەر
تاپقان ئوزبېك قوشۇنلىرى باشلىقلىرىدىن قوچقار بەي،
ئوزبېك، ئۇيغۇرلاردىن تەركىپ تاپقان يوز نەپەر پىدائى-
لارنى باشلاپ شەھەرگە باستۇرۇپ كىردى. ئۇلار ئىككى يول-
غا بولۇنۇپ رەستىدىكى مۇسابايۇپلارنىڭ سودا ساراىيىغا
ئورۇنلاشقان تۇنگان بىرىگادا شتابىنى قولغا چۈشۈردى.
يەنە بىر بولسىگى توقمزاق دەرۋازا گوزىرىدىكى مولاخون
ھاجى ساراىيىغا ئورۇنلاشقان تونگان پولك شتابىنى ئىش-
غال قىلدى. بۇ ئىككى شتابتا بىر نەچچە نەپەرلا ئادەم
قالغان بولغاچقا ئوزبېك پىدائىلىرى ئاسانلا قولغا چۈشۈ-
رۈۋالدى. پىدائىلەر يەنە ئىككىسگە بولۇنۇپ شەتەي يامۇ-
لى بىلەن داۋتەي يامۇلىغا ھۇجۇم قىلدى. داۋتەي يا-
مۇلىدىكى زىخۇيچىلار (تۇنگانلار) يامۇلنىڭ تاشقارقى ھوي-

ھەسىغا چاقلىق پىلەموت قۇرۇپ ئات سېلىپ كەلگەن پەر-
دائىلارنى ئوققا تۇتتى، بىر قانچىسىنى ئۇزۇمدەك توكە-
ۋەتتى. قالغان پىدائىلار تورت تەرەپتىن ئوراپ ھۇجۇم
قىلدى. زىخۇيچىلار ھەم ئۇلارغا قارشى مۇداپىئەلەندى.
ھەر ئىككى تەرەپ ئۇرۇش قىلىشقا باشلىدى. پىدائىلار-
نىڭ شەھەرگە كىرىشى بىلەن نۇرغۇنلىغان «ئامىن» چىلەر
گۇرۇھى پەيدا بولدى. قوللىرىغا كالتەك، پالتا - كەتمەن
ئېلىشىپ پىدائىلارگە قوشۇلدى. بۇ گۇرۇھ بارغانسېرى
كوپەيدى. ئەتراپ يېزىلاردىن كىرىشكە باشلىدى. بۇ «ئا-
مىن» چىلەر داۋتەي يامۇلىنىڭ ئەتراپىدىن يامغۇردەك
ئوق يېغىپ تۇرۇشىغا قارىماي ئامىن توۋلاپ دۇشمەنلەر-
نى قىستاپ بارماقتا ئىدى. ئۇرۇش شۇ خىل تىركىشىش
بىلەن بىر نەچچە سائەت داۋام قىلدى. لېكىن پىدائىلار
شەھەر دەرۋازىلىرىغا سەل قاراپ ئىچىدىن زەنجىرلەپ قو-
يۇش بىلەنلا قانائەتلەنگەن ئىدى.

ئاتۇشقا بېرىش داغدۇغىسى بىلەن شەھەردىن چىققان
مافۇيۇەن بەشكىرەم ئاغزىغا جايلاشقان ئۇزۇن سايغا يې-
تىپ كەلدى. «شام پادىشا» دېگەن مازارنىڭ ئالدىغا كې-
لىپ توختاپ بىر نىمە كۆتكەندەك شەھەر تەرەپكە قاراپ
تۇردى. دەل شۇ ۋاقىتتا چاپارمىنى يېتىپ كېلىپ شەھەر
ئەھۋالىدىن خەۋەر يەتكۈزدى. شۇنىڭ بىلەن مافۇيۇەن
شەھەرگە قاراپ يول سالدى. ئۇلار شەھەرگە يېتىپ كەل-
گەندە داۋتەي يامۇلدا ئۇرۇش داۋام قىلىۋاتاتتى. بۇلار
سېپىل ئۈستىدە قاراۋۇلنىڭ يوقلىغىنى كۆرۈپ «توشۇك
دەرۋازا» سىدىن شەھەرگە باستۇرۇپ كىردى. بۇلاردىن بىر

قىسمى ھېيتكانىڭ شەرقىدىكى قاراڭغۇ رەستىنىڭ دوخمۇ-
شىغا پىلەموت قۇرۇپ ئېتىشقا باشلىدى. ئۇشتۇمتۇت بول-
غان ھۇجۇمدىن ھاڭ - تاڭ قالغان پىدائىلار بىلەن «ئا-
مىن» چىلەر خام بازىرى سولاقمىسىغا سۈرۈلدى. ئەمما
ھەممە تەرەپنى تۇنگان ئەسكەرلىرى توساپ ئالغان ئىدى.

ئۇيقۇسى ئېچىلىپ دالدىلەردىن پايدىلىنىپ مۇداپىئە
كورگەن پىدائىلار قەيسەرلىك بىلەن قايتۇرما زەربە بې-
رىپ بېسىپ كېلىۋاتقان زىخۇيچىلەرنى توختاشقا مەجبۇر
قىلدى.

ئۇرۇش سائەتلەپ داۋام قىلىپ ھەر ئىككى تەرەپ
چىقىمدار بولدى. پىدائىلار سان جەھەتتىن ئازلىق قى-
لاتتى. پىدائىلارنىڭ بىر قىسمى ئارقا ئەنجان كوچىسى-
دىكى «لىجىك» يامۇلىغا چىكىنىشتى. يەنە بىر قىسمى
جاننى ئالقانغا ئالدىدە يا ئولۇم، يا كورۇم دەپ ئەنجان
رەستىسىگە قاراپ ئات سالدى. زىخۇيچىلار بۇلارنىڭ قەھ-
رىمانلىقىغا ھەيران بولۇپ ئۇزلىرىنى ئوڭلاپ بولغىچە بىر
قانچىسى يار باغ دەرۋازىدىن چىقىپ كەتتى. زىخۇيچىلار
ئۇلارنىڭ يولىنى قاتتىق توسىغان بولسىمۇ ئۇلار ئاتنىڭ
قارنىغا چۇشۇۋېلىپ زىخۇيچىلاردىن بىر قانچىسىنى دۇمۇ-
لۇتۇپ تاشلاپ قېچىپ چىقىپ كەتتى. بەزىلىرى ئولدى.
چىقىپ كېتىشكە ئامال تاپالمىغان پىدائىلار سۈرۈلۈپ
ھېيتكا ئارقا ئەنجان كوچىسىدىكى «لىجىك» يامۇلى دەپ
ئاتلىنىدىغان ئورۇنغا توپلۇنۇپ ئىگىز سەرەج تاملاردىن
پايدىلىنىپ ئۇزلىرىنى قوغدىدى. زىخۇيچىلار ئۇلارنى 4تە-
رەپتىن ئوراپ كېلىپ ھۇجۇم قىلىپ ئوققا تۇتتى. بولۇپ-

مۇ سەپىل تەرەپتىن قاتتىق ھۇجۇم قىلىشتى. لېكىن بۇ-
لارنىڭ ئاتقان ئوقلىرى قېلىن تاممدىن ئوتەيتتى. پىدا-
ئىلار بولسا كوزگە ئىلىنغان زىخۇيچىلارنى ئېتىپ دۇمۇلا-
تاتتى.

بۇ ئۇرۇش كەچ سائەت 4 لەرگىچە داۋام قىلدى.
زىخۇيچىلار كوپلەپ چېقىم تارتتى. يېرىم كۇنلۇك ئۇرۇشتا
زىخۇيچىلار شۇ كوچىدىن 45 نەپەر پۇقرانى ئېتىپ تاشـ
لىدى. ھايات قالغان كىشىلەر ئويدىن - ئويگە توشۇك تـ
شىپ ئوي ئاتلاپ يۇرۇپ بۇ ئورۇنىدىكى كىچىك خالتا كو-
چىدا ئولتۇراقلاشقان ئافغان پۇقراسىنىڭ ئويىگە كىرىۋې-
لىپ جېنىنى ساقلاشتى. زىخۇيچىلار ئافغان پۇقراسىنىڭ
ئويىگە ئېسىلغان ئەنگىلىز بايرىغىغا قاراپ بۇ كوچىغا
كىرمىگەن ئىدى.

«لىجىك» دېكى پىدائىلار زىخۇيچىلار بىلەن كەچكە
قەدەر ئېلىشىپ قارشى تەرەپنى ئېغىر چېقىمغا ئۇچراتتى.
زىخۇيچىلار ھەم ئۇلارنى بوي سۇندۇرۇشقا ھەر قانچە ئۇ-
رۇنغان بولسىمۇ ئۇنۇم بەرمىگەندىن كېيىن ئۇسۇلنى ئوز-
گەرتىپ ئالدامچىلىق قىلىشقا كىرىشتى. مەھەللىدىن تۇتۇ-
ۋالغان ئابدۇخالىق دېگەن بىلەن زۇنۇن ئاتا دېگەن ئۇي-
غۇرنىڭ قولىغا بىر دانە ئاق بايراق بىلەن بىر پارچە
خەتنى تۇتقۇزۇپ پىدائىلار تەرەپكە ماڭغۇزدى.

پىدائىلار ئاق بايراقنى كورۇپ ئەلچى ئىكەنلىگىگە
قاراپ ئوق ئاتمىدى. ئەلچىلەر كېلىپ پىدائىلارگە بىر
پارچە خەت تاپشۇردى. بۇ خەت ئەھرارخان تورەم، مۇھەم-
مەت خان ئاقساقال باشلىق ئوزبېك موتەۋەرلىرى ناممدىن

يېزىلغان ئىدى. خەتتە: سىزلەرنىڭ خەتەرلىك ھالغا چۈ-
شۈپ قالغانلىغىڭىزدىن خەۋەر تاپتۇق. بىز سىلەرنى بۇ
خەتەردىن قۇتقۇزۇش ئۈچۈن مازۇكزىخوي بىلەن ئۇچرۇ-
شۇپ سوھبەتلەشتۇق. گۇنالىرىڭىزدىن ئەپۇ سورىدۇق. ئۇ
كىشى ھەم قوبۇل كورۇپ كېچىرىم قىلىدىغان بولدى. تەس-
لىم بولۇپ قورال تاپشۇرىمىزلار كەڭچىلىك قىلىدىغانغا
ۋەدە قىلدى. ئوتكەننى سۇرۇشتە قىلمايمىز، دىدى. ئەگەر
ئوزىڭىزلەرنىڭ ھاياتىنى ئىزدىسىڭىزلەر ۋە قەشقەردىكى
مۇسۇلمانلارنىڭ ئامانلىغىنى خالىسىڭىزلار تەسلىم بولغاي-
سىزلەر. مادارىن جاناپلىرى چوقۇم كەڭچىلىك قىلىمەن
دەپ قۇرئان توتۇپ قەسەم ئىچتى. بىز سىزلەرگە كېپىل
بولدۇق، سىزلەرنىڭ تەسلىم بولۇشىڭىزلارنى تەلەپ قىلـ
مىز، دېيىلگەن ئىدى. پىدائىلار بۇ تەكلىپنى مۇزاكىرە
قىلىپ بىر قىسمى تەسلىم بولۇش، بىر قىسمى تەسلىم بول-
ماسلىقنى تەشەببۇس قىلىدىغان ئىككى گۇرۇھقا بولۇنگەن
ئىدى. مۇزاكىرە ۋە مۇنازىرە قىلىشىپ ئاخىرى تەسلىم
بولۇشقا ماقۇل بولۇشتى. ئۇزۇن مىلتىقنى تاپشۇرىدۇ، تا-
پانچا، قېلىچلار ئوز قولىدا قالىدۇ دەپ توختام قىلىشىپ
1 - قەدەمدە ئۇزۇن مىلتىقلارنى تاپشۇرۇپ بەردى. زىخۇي-
چىلار ئۇزۇن قوراللارنى ھارۋىغا بېسىپ ئېلىپ كەتكەندىن
كېيىن تەسلىمچىلەرنى قورا ئالدىدىكى سەھنىغا تىزىلدۇ-
رۇپ، يان قورال بىلەن قېلىچلىرىنى يىغىۋالدى. مۇندىن
بىر سائەت ئىلگىرى ئوزلىرىنى ئارسىلاندەك ھېس قىلىش-
قان پىدائىلار ئەمدى قوراللىرىدىن ئايرىلىپ سۇغا چۈش-
كەن مۇشۇكتەك بىچارە بولۇپ قالغانلىقلىرىنى تونۇپ ھەس-

رەت چېكىشتى. زىخۇيچىلار ئۇلارنىڭ قوللىرىنى ئارقىغا قايرىپ ئارغامچا بىلەن باغلاشقا باشلىدى. باشلىق دەپ ھىساپلانغان 18 نەپەر كىشىنىڭ پۇتىغا كىشەن، قولىغا كويزا سېلىپ يېگى شەھەر تەرەپكە ئېلىپ ماڭدى. قالغان قىرىق ئادەمنى باغلاپ داۋتەي يامۇلى تەرەپكە ھايداپ ماڭدى. بۇلار ھەر قانچە پۇشمان، نادامەت قىلسىمۇ ۋاقتى ئوتكەن ئىدى.

يېگى شەھەر تەرەپكە ھايداپ كېتىۋاتقان 18 كىشى قىزىلنىڭ كوۋرۇكىگە يېتىپ كەلگەندە كەچ قاراڭغۇ بولۇپ قالغان ئىدى. ئارىدىن ئىككى ئادەم ئوزىنى دەريياغا تاشلاپ قاچتى. قاراڭغۇدا زىخۇيچىلار بايقىمىغان ئىدى. بۇ ئىككۇيلەن قوراللىقلار ئۇزاپ كەتكەندىن كېيىن كوۋرۇك ئالدىسىدا دەملىرىنى ئېلىۋېلىپ تاك ئاتقىچە قېچىپ پاختەكلە يېزىسىنىڭ نېرىسىغا ئوتۇپ ئامان تاپتى. قالغانلىرى شۇ كېچىسى يېگى شەھرە ئېتىپ تاشلاندى. بۇلارنىڭ ئىچىدىن ئابلا كەتمەننىڭ ئوغلى ئابدۇكېرىم دېگەنىسى قورال - ياراق ئۇستىسى ھاۋاز چوڭ دېگەن كىشى مېنىڭ تۇققۇنۇم دەپ ئولۇمدىن قۇتقۇزۇپ قالدى.

مافۇيۇەن پىدائىلارنى ئالداپ قولغا چۈشۈرگەندىن كېيىن پىدائىلارغا يارەملەشكەن «ئامىن» چىلارنى پەلىموتقا تۇتۇپ جازالىدى ۋە 3 كۈنلۈك ھەربىي ھالەت ئېلان قىلىپ، بارلىق قوشۇنلىرىغا بۇلاق - تالاق قىلىشقا، ئۇچرىغانىنى ئېتىشقا بۇيرۇق بەردى. شەھەر كوچىلىرىغا پىست تارىغاندەك تاراپ كەتكەن زىخۇيچىلار بىرىنچى قەدەمدە تىجارەتچىلەرنىڭ دۇكانلىرىنى بۇلاشتى، 2 - قەدەمدە ئويلەرگە باستۇرۇپ كىرىپ بۇلاق - تالاق قىلدى، ئۇچرىغان ئادەمنى ئېتىپ ئولتۇردى ۋە چاناپ تاشلىدى. ئويلەرنى بۇلىغاندا دەسلەپ يېگىراق ئويلەردە بۇلاڭچىلىق قىلغان بولسا، بارا - بارا ئومۇمىيۈزلۈك بۇلاق - تالاق قىلدى. بۇلىغان مالىلىرىنى كەمبەغەللەرگە كوتەرگۈزۈپ ئېلىپ كەتتى. ئىشى تۈگىگەندە ئۇلارنىمۇ ئېتىپ تاشلىدى. ئويلەرگە باستۇرۇپ كىرگەندە ئوي ئىگىلىرىنى تۇتۇۋېلىپ ئالتۇن - كۆمۈچ، پۇل، سائەت بەر دەپ قىستىدى. خەلقلەر ئوزىدەبار نەرسە - كېرەكلەرنى بېرىپ تۈگىگەن چاغدا يەنە قانائەت قىلماي، ئۇلارنىڭ قوللىرىنى باغلاپ تۈۋرۈكلەرگە ئېسىپ ئۇردى. تومۇر قىزىتىپ ياقتى. پۇتۇن شەھەرنى دات - پەريات قاپلىدى. بىرىنچى قېتىم كىرگەنلەر بۇلاپ - تالاپ چىقىپ كەتسە، 2 - قېتىم كىرگەنلەر ئەۋەلقىلارنىڭ كىرگەنلىگىنى ھىساپقا ئالماي يانا قىمىنايتتى. قالغان، قاتقانلارنى ئالاتتى. 3، 4...قېتىم كىرگەنلەرگە بەرگىدەك نەرسە قالمىغاندا ئۇلار ئاچچىغىنى جازالاش بىلەن چىقىراتتى. ئولتۇرۇپ تاشلايتتى. بۇ ۋەھشىلەر بۇلاق - تالاق قىلىپلا قالماستىن، خوتۇن - قىزلارغا باسقۇنچىلىق قىلدى. خوتۇن - قىزلارنى ئاتا - ئانىلىرىغا، ئەرلىرىگە كۆرسۈتۈپ تۇرۇپ، نومۇسىغا تەگدى. بۇ قىرغىنچىلىققا يېگى شەھەردىكى ماجەنسىك قوشۇنلىرىمۇ قاتناشقان ئىدى. 6 ئايلاپ يېگى شەھەر مۇھاسىرىسىدە قامىلىپ ئازاپ چەككەن بۇ ئەسكەرلەر قولىدا تومۇرنىڭ سۇنغىنى بولمىغان شەھەر خەلقىدىن ئوچ ئېلىپ دەھشەتلىك قىرغىن يۈرگۈزدى.

تاك ئېتىشقا يېقىن ھەر قايسى ئويدە ئولگەن ئو-

لۇكلەرنى ئىشىك ئالدىغا ئەچىقىپ ياتقۇزۇپ قويىدى. بۇ 2 - كۈنى كېلىدىغان ۋەھىمىلەرنىڭ يولىنى توساش ئۈچۈن چارە ئىزدەي. بۇ چارە راستىنلا ئۈنۈملۈك بولدى. 2 - كۈنى كەلگەن بۇلاڭچىلار ئۇلۇك بار ئويغا كىرمەي قايتىپ كېتىشتى. دەھشەتلىك 6 - فېۋرال كۈنى ئەشۇنداق خەۋپلىك ئوتكەن بولسىمۇ پاجىئە تېخى تۈگىمىگەن ئىدى. شۇ كېچىسى تاڭ يورۇغىچە ھەممە ئەترايتىنى مىلتىق، پىلەموتلار ئېتىلىپ تۇردى. 7 - فېۋرال كۈنى بۇلاڭ - تالاڭ يەنە داۋام قىلدى. لېكىن ئەھۋال تۈنۈگۈنكىدەك دەھشەتلىك بولمىدى. چۈنكى بۇ كۈنى ماجەنسائىنىڭ ئادەملىرى يوق ئىدى. ئۇنىڭ ئۈستىگە بۇلايدىغانغا پەقەتلا ئەسكى يوتقان مازلىرى، تەكىيلەردىكى توزغاق سامانلارلا قالغان بولغاچقا ئەسكەرلەرگە ئانچە ئەپلىشىپ بەرمىدى. شۇنداق بولسىمۇ كىشىلەرنىڭ قوي، كالا، ئاتلىرىنى بۇلاڭ - تالاڭ قىلدى. 7 - فېۋرال كۈنى چۈش بولغاندا تۈنۈگۈن تەسلىم بولغان پىدائىلارنى داۋتەي يامۇلىنىڭ ئالدىغا ئېلىپ كەلدى. بۇلارنى ئوراپ ماڭغان قوراللىق قوغدىغۇچىلار سەھەنىنىڭ ھەممە تەرىپىگە يېيىلدى. ئەسىرلەرنى جاۋىي تامنىڭ ئالدىغا 2 قاتار قىلىپ تىزدى. بۇگۈن بۇلارغا ھوكۇم ئىجرا قىلماقچى بولغان ئىكەن، ئاز ئوتمەي شەھەر ھاكىمى (شەنجاڭ) ياقۇپ بەگ لاۋسى بېشىدا قارا پوسما، ئۈچىسىدا قارا لەمبۇقتىن تىكىلگەن جاجازا چاپان، ئاياغىدا قارا مەخمەلدىن تىكىلگەن لاتا خەي...كىيىنگەن ھالدا غەربى يولدىن كىرىپ كەلدى. ئاندىن قەشقەر شەھرىنىڭ قورچاق «چىڭپاڭ سىلىڭى» ئىبراھىم لوزۇك

باشچىلىغىدا شەھەرنىڭ موتىبەرلىرىدىن بىر تۈركۈم كىشىلەر كېلىپ ئۇلارنىڭ يېنىدىن ئورۇن ئېلىشتى. بىرچاغدا يامۇل ئىچىدىن مافۇيۇەن چىقىپ كەلدى، يۇرت كاتتىلىرى ئورنىدىن تۇرۇپ سالام ئۈچۈن قوللىرىنى كوكسىگە قويۇپ تازىم قىلدى. مافۇيۇەن كوپچىلىككە سوزلەپ: خەلقنى بۇلايدىغان، جەمىيەتنىڭ ئامانلىغىنى بۇزۇدىغان، ئىسيانچىلارغا قاتتىق جازا بېرىلىدىغانلىغىنى، بۇلارنىڭ تىلەشنىڭ ئۇزىمۇ جىنايەت ئىكەنلىگىنى ئۇقتۇردى. ئۇزۇن بېكلەرنىڭ پىشۋاسى ئەھرارخان تورەم ئورنىدىن تۇرۇپ قايتا مۇراجىئەت قىلىپ، بۇلارنى ياخشى ئادەم قىلىش ئۈچۈن كاپالەت بېرىدىغان دىدى، ئۇنىڭ سوزىنى رەت قىلدى. ئۇنىڭ ئارقىدىنلا بىر بۇيرۇق بىلەن پىدائىلارنى پىلىموتقا تۇتۇپ قىرىپ تاشلىدى. بۇ 40 كىشىدىن ئىبارەت ئۇراخمان ئىسمىلىك بىرسى ئۇلۇكلەر ئارىسىدا يېتىۋېلىپ كېيىن قېچىپ جېنىنى قۇتۇلدۇرۇپ قالالىدى. قالغان كىشىلەر قانغا بويۇلۇپ ئولۇپ تۇگەشتى.

ھەربى ھالەت بۇيرۇغى 3 كۈن دەپ ئېلان قىلىنغان بولسىمۇ 2 - كۈنى (7 - فېۋرال) قاراڭغۇ چۈشۈشكە يېقىن بۇيرۇق ئېلىپ تاشلاندى. كوچىلارغا ئادەم چىقىرىپ ئەل ئامان دەپ جاكا سالدۇردى. ئەسكى داسلارنى تاياق بىلەن ئۇرۇپ، ئاۋاز چىقىرىپ، ھەربى ھالەتنىڭ ئىياقلاشقانلىغىنى، بۇلاڭ - تالاڭنىڭ ئەمدى توختىغانلىغىنى ئۇنلۇك ئاۋازلار بىلەن جاكالىدى.

8 - فېۋرال كۈنى كوچا - كوچىدىن ئولگەن ئولۇكلەرنىڭ تاۋۇتلىرى چىقىشقا باشلىدى. بامدات نامىزىدىن

باشلانغان ئۇزۇتۇش، چاشكا ۋە پىشىنغىچە يېرىم كۈن داۋام قىلدى. ئولگەن ئولۇكلەر كوپ بولغانلىقتىن پاششەپلار ھارۋىلارغا قاتلاپ بېسىپ گورۇستانلىققا ئاپىرىپ چوڭ ئورەك كولاۋتۇپ ئولۇكلەرنى ئۇستى - ئۇستىگە قويۇپ كومۇپ تاشلاشتى. شەھەردىكى ئولۇكلەرنى ئۇزۇتۇش، تاۋۇت كوتۇرۇش باھانىسى بىلەن تىرىك قالغان ئەركەكلەر شەھەر تېشىغا چىقىپ كەتتى.

7 - فېۋرال كۈنى قەشقەر كونىشەھەردە ماجۇڭيىك ۋە مافۇيۇەن تەرىپىدىن قىلىنغان بۇ قەتلى ئامدا (چاپچاپتا) ئولتۇرۇلگەن ئادەم سانى زادى قانچە؟ بۇ ھەقتە ئېنىق مەلۇمات يوق. لېكىن شۇبىت مىسىئونېرلىرى كوچىلارغا ئادەم چىقىرىپ ئولگەن ئولۇكلەرنى كوزدىن كوچۇرۇپ تىزىملىغان ئىدى. شۇلارنىڭ تىزىملىغان سانى ھازىرچە ئاساسلىق سان بولۇپ كەلمەكتە. شۇبىت ئادەملىرى ھېيتكا مەيدانىدىن ئوتۇپ شەرقى يولدىكىزەيكەش مەھەللىسىگە يېتىپ كەلگىچە تىزىملانغان ئولۇكلەرنىڭ سانى 4508. بۇ سان ئېنىق سان ھىساپلىنىدۇ. 1956 - يىلى يازدا جۇڭگو پەنلەر ئاكادېمىيىسىدىن كەلگەن ئۇيغۇر سايرانى باشچىلىغىدىكى ئومەكلەر قەشقەر ۋالىي مەھكىمىسىنىڭ زالىدا سوھبەت يىغىنى ئاچقان ئىدى. يىغىندا 7 - فېۋرال قەشقەردە ماجۇڭيىك قىسىملىرى يۇرگۈزگەن قەتلىئام توغرىسىدا سوز بولغاندا يىغىنغا قاتناشقان بارات ئاخۇن خەلپىتىم (توكۇر) شۇبىتلەر تىزىملىغان 4508 ئادەمنىڭ سانىنى ئوز كوزى بىلەن كورگەنلىكىنى ئوتتۇرىغا قويدى، بەزىلەر مۇلاھىزە قىلىپ شۇ قېتىمقى

قىرغىندا ئولگەنلەرنىڭ سانى 6 مىڭغىچە دەپ پەرەز قىلىشتى. ھەر ھالدا شۇبىت ئادەملىرىنىڭ تىزىملىغان سانى بىر قەدەر ئەمىلى رەقەم بولۇپ ھىساپلىنىدۇ. بىر شەھەردىن شۇنچە نۇرغۇن ئادەمنىڭ ئولتۇرۇلگەنلىگى ھەر قانداق ئادەمنى قاتتىق ئېچىندۇرىدۇ.

قارغىلىق ناھىيەسىنىڭ 1926 - يىلىدىن 1936 - يىلغىچە بولغان 10يىللىق تارىخىدىن ئەسلىمە

ئابدۇرىشىت خوجەھەمەت

قارغىلىق — دېگەن ئىسىم زادى قاچان ۋە قانداق قوپۇلغان، بۇ تېخى ئايدىڭلاشمىدى. قارغىلىق دېگىنى قارغىلار كانى دېگەن سوزمو؟ دەرۋەقە قارغىلىقتا قارغا تولا. ھەر يىلى كەچ كۈزدە قارغىلىقنىڭ ھاۋا بوشلۇغىدا سانسىز نۇرغۇن قارغىلار قاقىلداپ دەۋر قىلىشىدۇ. ئادەتتە بۇنى قارغىلارنىڭ تويى بولدى دەپ ئاتايمىز. زادى شۇنداقمۇ؟ بەزىلەرنىڭ سوزلەپ بېرىشىچە، بۇرۇن زامانىدا بىر قەبىلە خەلق باشقا يەرگە كېتىۋېتىپ بۇ مۇنبەت يەرگە كەلگەندە مۇشۇ يەردە «قالغۇلۇق» دەپ توختاپ قالغان ئىكەن. كېيىنچە « قالغۇلۇق » سوزى «قارغىلىق» بولۇپ ئۆزگەرگەن ئىكەن. بۇ ئىككى چۈشەنچىنىڭ زادى قايسىسى توغرا، بۇ جەھەتتە ھازىرغىچە ئېنىق مەلۇمات يوق.

قارغىلىقنىڭ خەنزۇچە ئىسمى يېچىڭ (叶城) بۇنىڭ مەنىسى يوپۇرماق شەكىلدىكى شەھەر — دېگەنلىك بولىدۇ. خەنزۇچە مۇنداق دەپ ئاتىلىشى قارغىلىقنىڭ

جۇغراپىيە شارائىتىغا ئاساسلانغانمۇ ياكى دەل - دەرەخلىق باغۇ - بوستانلىق كورۇنۇشىگە ئاساسلانغانمۇ، بۇھەقتىمۇ ئېنىق چۈشەنچە يوق.

تارىخىي ماتېرىياللاردىن قارىغاندا مەنچىڭ سۇلالىسى دەۋرىدە، قارغىلىق ئايماق (州) بولغان ئىكەن. ئۇچاغدا، گۇما، پوسكام ناھىيىلىرى زۇڭ بەگلىك بولۇپ قارغىلىق ئايمىقىنىڭ تەۋەلىگىدە بولغان ئىكەن. مەنچىڭ ھوكۇمىتى ئاغدۇرۇلغاندىن كېيىن، قارغىلىق ئايمىغى تولۇق ناھىيە بولۇپ، گۇما زۇڭ بەگلىگى يېرىم ناھىيىگە ئۆزگەرتىلگەن ئىكەن، پوسكام زۇڭ بەگلىگى بولسا، تەخمىنەن 1923 - يىلى يېرىم ناھىيە بولۇپ قۇرۇلغان، شۇندىن كېيىن قارغىلىق ناھىيىسى 18 بەگلىكتىن ئىبارەت بولغان.

شۇ چاغلاردا قارغىلىق ناھىيىسىدە ئۇيغۇر، خەنزۇ، خۇيزۇ، تاجىك، ئۆزبېك، قىرغىز قاتارلىق مىللەتلەر ياشايتتى. ئۇ چاغلاردا ياك زېكشىن، جىن شورېنلارنىڭ ئىستىبداد ھاكىمىيىتى خەلقنى جاھالەتتە تۇتۇش سىياسىتىنى يۈرگۈزۈپ، مىللەتلەرنىڭ ئىسمىنى بىلدۈرمەي يوشۇرغانلىق ئۈچۈن، مىللەتلەر بىر - بىرىنى ھەر خىل ئىسمىدا ئاتاشقان، مىللەت دېگەن ئۇقۇمنىمۇ چۈشەنمىگەن. بىرسىدىن سېنىڭ مىللىتىڭ نېمە؟ دەپ سورىسا، مەن ئىبراھىم خەلىلۇللانىڭ مىللىتى — دەپ جاۋاپ بېرەتتى. چەنتۇ دېگەن سوزنىڭ مەنىسى بېشىغا سەللە ئورۇۋالغۇچى دېگەن سوز ئىكەنلىگىنىمۇ بىلمەيتتى. خەنزۇلارنى بولسا «خىتايلار» ياكى «تايىپلار»، تاجىكلارنى «ۋاخانلىقلار»، خۇيزۇلارنى تۆڭگانلار دەپ ئاتىشاتتى. خەنزۇچە يېزىقنى گوۋېن (دولەت يېزىقى)،

ئۇيغۇرچە يېزىقنىڭ ئەزەلدىن سېپىللى بولمىغان، لېكىن باشقا ئۇلايەت، ناھىيە ھەم يېزىلارغا قاتنايدىغان يوللارنىڭ ھەممىسىگە دەرۋازا ياسالغان بولۇپ، شىمالى ۋە شەرقى دەرۋازا، قالىغاچ دەرۋازىسى، بەشىرىق كوچادەرۋازىسى، يېزىلارغا قاتنايدىغان يوللارنىڭ ئىككىدەرۋازىلارنى چېپان دەرۋازا، توگمەچى كوچا دەرۋازىسى، تۆگمەن ئېرىق بويى دەرۋازىسى دەپ ئاتىلاتتى. كوچىلارنىڭ ئۇستى يېپىقلىق قارالتمۇ ئىدى.

تەشكىلىي ئاپپارات جەھەتتە، چوڭ يامۇل (ئامبال يامۇل)، كىچىك يامۇل (سى لاۋيې يامۇل ياكى بوسايامۇل)، ساقچى دۇيى، باجخانا، داكچى خانا (پوچتەخانا) قاتارلىق مەمۇرى كەسىپ ئورۇنلار بار ئىدى. بۇنىڭدىن باشقا بىر لەگزە ھەربىلەر بار بولۇپ، بۇلار بەشىرىق كوچىسىدىكى ئەتراپىغا سېپىل سوقۇلغان گازارمىدا تۇراتتى.

يامۇل

يامۇل — دېگەن سوز خەنزۇچە (衙门)دېگەن سوزنىڭ ئاھاڭ ئوزگىرىشى بولۇپ مەنىسى ئىدارە، مەھكىمەدېگەن بولىدۇ. يامۇل ئەينى چاغدا ناھىيىنىڭ ئەڭ يۇقۇرى ھاكىمىيەت ئورگانى بولۇپ ھىساپلىناتتى. ئۇنىڭ جايلاشقان

ئورنى ھازىرقى ناھىيىلىك خەلق ھوكۇمىتى جايلاشقان ئورۇندا ئىدى. ئۇنىڭ ئىلگىركى سىياقى، شەكلى ۋە بىنالىرى تۈپتىن ئوزگىرىپ كەتتى. ئەسلىدە، يامۇلنىڭ ئۇدۇلىدا قېلىن ھەم ئېگىز جاۋبى تام بار ئىدى. بۇ تامنىڭ ئىككى تەرىپىدە قارا سىر بىلەن سىرلانغان رىشاتكىلىق قانىتى يوق يايپاق شەكىلدە دەرۋازا بولاتتى. جاۋبى تامنىڭ ئارقا تەرىپىدە چوڭ رەستە بار ئىدى. جاۋبىتام بىلەن يامۇلنىڭ ئالدىنقى چوڭ دەرۋازىسى ئارىلىغى كەڭ سەينا بولۇپ، غەرپ تەرىپىدە يامۇل ئالدى «مەسچىت» دەپ ئاتالغان بىر مەسچىت بار ئىدى. يامۇل ئالدىدىكى ئوچۇق چۇلۇق بوش يەردە بازار كۈنلىرى مەددالىق قىلاتتى ۋە راۋاپچىلار سورۇن تۈزەپ، مەددالىق قىلاتتى ۋە راۋاپ چالاتتى، ئاخىردا دۇئا قىلىپ پۈتۈل تىلەيتتى، ئۇنىڭدىن باشقا ساتراچىلار ۋە ھەر خىل ئوقەتچىلەر ھۈنەر قىلاتتى. يامۇلنىڭ ئالدىنقى چوڭ دەرۋازىسىنىڭ ئىچىدىكى ئوك تەرەپتە بىر دەرۋازا بولۇپ ئۇنىڭ ئىچىدە دەردىزە، تۈۋرۈك ۋە رىشاتكىلىرى قىزىل سىرلانغان ئۇچ قەۋەتلىك بىر راۋاق، ئۇنىڭ ئالدىدا تۇرنىتىلغان ئىگىز بىر خادا بار ئىدى. خادا ئۇچىدا بىر دانە قىزىل پانۇس ئېسىغلىق تۇراتتى. بۇ راۋاقنىڭ ئۇچىنچى قەۋىتىدىن بازارنىڭ ھەممە ئوگزىلىرى كورۇنەتتى، چوڭ دەرۋازىنىڭ سول تەرىپىدە كىچىك يامۇل بولۇپ، بۇ يامۇل پەقەت ھوكۇم كېسىلگەن مەھبۇسلارنى باشقۇراتتى، مۇددەتلىك ۋە مۇددەتسىز قاماق جازاسى ھوكۇم قىلىنغان مەھبۇسلارنى قامايدىغان تۇرمە موشۇ كىچىك يامۇل ئىچىدە ئىدى. بۇ كىچىك يامۇلدىمۇ چوڭ

يامۇلغا ئوخشاش داتاك (دۋان) بولاتتى. چوڭ يامۇلنىڭ بىرىنچى چوڭ دەرۋازىسىدىن ئوتكەندىن كېيىن، چوڭ دەرۋازا ئىچىدىكى ئوڭ - سول تەرەپتىكى راۋاق ھەم كىچىك يامۇل دەرۋازىسى ئالدىدىن ئوتۇپ ئىككىنچى چوڭ دەرۋازا ئالدىغا بارىدىغان يولنىڭ ئىككى تەرىپىدە ھوكۇم كېسىلمەي ۋاقىتلىق تۇتۇپ تۇرىدىغان گۇناكارلارنى قامايدىغان گونىدىخانا بار ئىدى. ئىككىنچى چوڭ دەرۋازا ئالتە قاناتلىق ئۇچ دەرۋازىدىن ئىبارەت ئىدى. ئىككىنچى چوڭ دەرۋازىدىن ئوتكەندە بىرىنچى داتاڭغا كىرەتتى. بىرىنچى داتاڭدا ئاساسەن قاتىللىق ئەنزىسىنى تەكشۈرۈپ، قاتىلنى تۇتۇپ كىرگەندە شۇ چاغدىكى قائىدە بويىچە ئامبال مۇراسىم ئوتكۈزىدىغان ۋە قاتىللارغا جازا ھوكۇم قىلىدىغان جاي ئىدى. ئىككىنچى چوڭ دەرۋازىدىن بىرىنچى داتاڭغىچە بولغان يولنىڭ ئىككى تەرىپىدىكى ئويلەر شۇن جىگدۈي يەنى ساقچى ئەسكەرلەر ئەترىتى (ئۇ چاغدا خەلقلەر ئۇلارنى يامۇلنىڭ چېرىكلىرى دەپ ئاتايتتى) تۇرىدىغان جاي ئىدى. بىرىنچى داتاڭدىن ئىككىنچى داتاڭغا كىرگىچە ئىككى دەپەردىدىن ئوتۇشكەتوغرى كېلەتتى. ئىككى دەپەردە ئارىلىغىدا دايىلارنىڭ ئىشخانىسى بار ئىدى. ئىككىنچى داتاڭنىڭ ئىككى تەرىپىدە، دوڭ خۇاتاڭ (شەرقى گۈلباغ)، شىخۇاتاڭ (غەربى گۈلباغ) دەپ ئاتىلىدىغان ھويلا بولۇپ، بۇنىڭ ئىچىدە شىڭفاڭ (جىنايى ئىشلىرى بولۇمى)، مىنفاڭ (خەلق ئىشلىرى بولۇمى)، جاڭفاڭ (مالىيە بولۇم) ئىشخانىلىرى بولاتتى. ئىككىنچى داتاڭدىن ئوتكەندىن كېيىن، ئامبال ۋە بالا چاقلىرى

تۇرۇدىغان ھويلا، ئۇنىڭدىن ئوتكەندىن كېيىن يامۇلنىڭ چوڭ بېغى بولاتتى. يامۇلنىڭ دەرۋازا، دەپەردىلىرىنىڭ ھەممىسىگە ھەر خىل سىرلاردا نەقىشلەپ سىزىلغان قەدىمقى زامانىدىكى مەشھۇر پالۋان، سەركەردىلەرنىڭ سۈرەتلىرى بولاتتى. تۇۋرۇك، بالا ياغاچلىرىنىڭ ھەممىسى قارا سىر بىلەن سىرلانغان ھەيۋەتلىك، كوركەم ئىدى. بىرىنچى دەۋانىنىڭ ئوڭ يېنىدا چوڭ ياغاچ جازا ئۇستىگەيانتۇ قويۇلغان كالا تېرىسىدە يېپىلغان چوڭ دۇمباق بولۇپ، ئامبال قاتىللىق ئەنزىسىنى تەكشۈرۈپ بىر تەرەپ قىلغان چاغلاردا چېلىناتتى. ئۇنىڭ ئۇدۇلىدا چوڭ دۇمباقتا ئوخشۇتۇپ ياسالغان بىر كىچىك دۇمباق ۋە جازىغا ئېسىپ قويۇلغان بىر چويۇن قوڭغۇراق بولاتتى، بۇلار ھەر كۈنى بامدات نامىزى ۋاقتىدا بىر قېتىم چېلىناتتى، بىر پاي پاختىۋەن زەمبىرەك ئېتىلاتتى. ناماز شام ۋاقتىدا يەنە شۇنداق قىلىناتتى. ئىككى جىڭ (ياتا مەھەل) دە يەنە دۇمباق چېلىنىپ، ئىككى پاي زەمبىرەك ئېتىلاتتى (زەمبىرەك دېگىنىمىز كىچىك توپتىن ئىبارەت بولۇپ، ئىگىزلىگى 15 سانتىمېتىر، دىئامېتىرى 3 سانتىمېتىر، تۇشۇگى $1\frac{1}{2}$ سانتىمېتىر كېلەتتى. ئوتتۇرىسىدىكى توشۇككە مىلىق دورىسى قاچىلاپ ئۇستىگە سېغىز توپا سېلىپ چىگداپ بەتلەپ پىلتىسىگە ئوت يېقىپ ئاتاتتى). بۇ شۇچاغدىكى تۈزۈم ئىدى.

ئامبال

ئامبال دېگەن ئىسىم ئەنبەن （案办） يەنى ئەنزە، ئىشلىگۈچى دېگەن سوزنىڭ ئاھاڭ ئۆزگۈرۈشى بولۇپ، ناھىيىنىڭ باشلىغى، ھاكىم دېگەن مەنادا ئىشلىتىلىدۇ. ئامبال پۈتۈن ناھىيىنىڭ مەمۇرى، سىياسى، ئىقتىسادى، قانۇن، مائارىپ قاتارلىق بارلىق ئىشلىرىنى باشقۇراتتى. ئامبال ھەر يىلى بىر قېتىم شىنجاڭ ئولكىلىك ھوكۈمەتنىڭ تەيىنلىشى بىلەن ئالمىشىپ تۇراتتى. ئامبالنىڭ قول ئاستىدا بىر كاتىپ، ئۈچ بولۇم يەنى شىكەپاك (جىنايى ئىشلار بولۇمى)، مىنفاك (خەلق ئىشلار بولۇمى)، جاكەپاك (مالىيە بولۇم) بولۇپ، بولوم باشلىقلىرى سى يې (师爷). بولۇم ئەزالىرى گويې (稿爷)، يالاڭنما بولۇم ئەزالىرى گۇيۇەن (雇员) دەپ ئاتىلاتتى. يەنە ئالتە بەن بولۇپ، بەنىنىڭ باشلىغى بەنتۇ (班头) يەنى توپ باشى (باشقا جايلاردا دورغا بەگ دەپ ئاتايدۇ) دېيىلەتتى. بۇلار يايى (دورغا) لارنى باشقۇراتتى. يايىلاردىن 50 - 60 كىشى بار ئىدى. بۇنىڭدىن باشقا ساقچى ئەترىتى بولۇپ، 30 دىن ئارتۇق ئەسكىرى بار ئىدى. بۇلارنى خەلقلەر يامۇلنىڭ چېرىكلىرى دەپ ئاتىشاتتى. بۇلارنىڭ باشلىغى لاۋيې، 10 نەپەر باشلىغى شىجاڭ دېيىلەتتى. بۇلار كۈندۈزى چوڭ دەرۋازىدا ئورۇندۇقتا (ئۆزۈن بەنىدىكى) ئولتۇرۇپ پوس قىلاتتى. كېچىلىرى بولسا سايلارنى تەكشۈرەتتى. كوچىدا پاترۇللۇق قىلاتتى. ئامبال

سىرتقا چىقسا، مىللەتلەرنى كۆتۈرۈپ ئامبالنىڭ ئىككى يېنىدا مۇھاپىزەت قىلىپ ماڭاتتى.

ئامبال يېڭىدىن تەيىنلىنىپ ناھىيىگە كەلگەندە، بىر ھارۇدا كەلسە، قايتقاندا بىرقانچە ھارۇا بىلەن قايتاتتى. ئامبال مائاش ئالغاندىن تاشقىرى، ھەر خىل باج، غەللە - پاراقلارغا ئوزى ئۈچۈن پىرسەن قوشۇپ كوپەيتىپ ئالاتتى. بەگلەرنى يېڭىدىن تەيىنلەش، ئالماشتۇرۇش ئارقىلىق پارە ئېلىش، دەۋا - ئەنزىلەرنى سوراق قىلىش ئارقىلىق خىيانەت قىلىش؛ ئامبالنىڭ تامغىسىنى ئوتكۈزۈپ ئالغاندا، ھەر تەبەقە، ھەر ساھەدىكىلەرنىڭ تەبرىكلەپ سۇنغان سوغا - سالاملىرىنى قوبۇل قىلىش؛ ئامبالنىڭ تۇغۇلغان كۈنى يېتىپ كەلگەندە، داغدۇغىلىق مۇراسىم ئوتكۈزۈپ، ھەر ساھەدىكىلەرنىڭ ھەر خىل ئېسىل رەختلەردە ئىشلىگەن كۇنلۇك (چوڭلىغى ئادەتتىكى بىر ئېغىز ئويدەك بار) قاتارلىق لەۋھەلەرنى نۇرغۇن سوغا - سالاملارنى ئالاتتى. شۇنداق قىلىپ ئومۇرۇايەت يەپ تۈگىتەلمەيدىغان پۇل - مال يىغىۋالاتتى.

يېڭى ئامبال كېلەر چاغدا، ئۇزىنىڭ ئۇرۇق - تۇققان، ئەل - ئاغىنە ۋە يۇرتداشلىرىدىن 7-8 كىشىنى ئېلىپ كېلىپ ھەر خىل ئەمەلدارگەئورۇنلاشتۇرۇپ قويىاتتى. بۇلارمۇ ئامبالنىڭ سايىسىدا خەلقنى قاقتى - سوقتى قىلىپ، چونتەكلىرىنى توشقۇزۇۋالاتتى. ئامبال يوتكەلگەندە بۇلارمۇ بىرگە كېتەتتى.

ئامبال سىرتقا چىقسا، 20گە قەدەر قوراللىق چېرىك ۋە يايىلار ئىككى تەرەپكە بولۇنۇپ سەپ بولۇپ ئامبال

نىڭ ئالدى - كەينىدە ماڭاتتى. تـۆڭچى (تەرجىمان) ۋە توپچىشىلار ئامبالنىڭ يېنىدا ماڭاتتى. ئامبال ئات قوشـقان ئەمەلدار مەپىسىدە ئولتۇرۇپ ھەشەمەت بىلەن ماڭاتتى. ئامبال يامۇلدىن چىققاندا ۋە قايتىپ كىرگەندە توپچى يايى ئامبالنىڭ ھورمىتى ئۈچۈن ئۈچ پـاي توپ (زەمبىرەك) ئاتاتتى.

سـوراق قـىلـىش

ئامبال سوراق قىلىدىغان ئورۇن ئىككىنچى داتاق بولۇپ، داتاڭنىڭ يۇقۇرى تەرىپىگە ئۈزۈنچاق توت چارسا شىرە قويۇلاتتى. شىرە ئۈستىكە قىزىل شەلپەر يېپىپ، ئۈـنىڭ ئۈستىگە سىيادان، يۇڭ قەلەمدەر، ئادەم چاقىرىش چەنزىلىرى ۋە سوراق قىلغاندا ئادەم چوچۈتۈش ئۈچۈن شىرەگە ئۈرۈدىغان تاختىلار رەتلىك تىزىلاتتى. شىرەنىڭ ئوڭ تەرىپىگە تاقاپ ئىككى مېتىر ئىگىزلىكتە تورت چارسا قىزىل شەلپەردە ئورالغان جازا قويۇلغان بولۇپ، بۇـنىڭ ئۈستىدە سېرىق رەختكە ئورالغان ئامبالنىڭ تامغا ساندۇغى قويۇلاتتى. شىرەنىڭ ئۈدۈلىدىكى بەش مېتىر يىراقلىقتىنىڭ ئىككى تەرىپىدە بەشتىن ئون دانە ئۈزۈن ساپلىق قېلىچ، نەيزە ۋە چوماق قاتارلىق قەدىمقى زامان قوراللىرى جازىغا ئىسىقلىق تۇراتتى. شىرەنىڭ ئۈدۈلىدىكى يەردە رەتلىك تىزىپ قويۇلغان يوتا ۋە ئالقانغاتۇـرۇدىغان تارشا، ھوشۇق چاقىدىغان كالتەك، ئايالارنىڭ يۈزىگە ئۈرىدىغان چەملىك پالاق ۋە قول قىسىدىغان قىس-

قۇچ قاتارلىق ھەر خىل جازالاش ۋە قىينىاش ئەسۋاپلىـرى بولاتتى. ئامبال سوراققا چىقىشتىن ئىلگىرى شىرەنىڭ ئىككى تەرىپىدە تـۆڭچى، تـوپچىشىلار ۋە ئۇلارنىڭ ئايىاق تەرىپىدە ئالدى - ئارقىسىغا يايى دېگەن خەت چاپلانغان قارا كالتا جۇيازىنى ئۈزۈن چاپان ئۈستىگە كىيىـۋالغان يايىلار تىزىلىپ تۇراتتى. شۇنداق قىلىپ ھەممەيـلەن تەييارلىنىپ بولغاندىن كېيىن، دارىن شاڭتاڭ (ئامبال سوراققا چىققتى) دەپ ۋاقىراپ چۇقان سالاتتى ۋە ئامبالـنىڭ چىقىشى بىلەن ھو .... ھو .... ھو .... دەپ توۋلىشاتتى. چۇقان ساداسى ئىچىدە ئامبال دەپەردە ئارقىسىدىن چىقىپ، ئورۇندۇققا غادىيىپ ئولتۇرۇپ، ئەتراپىقا بىر قېتىم كـوز يۈگرىتىپ بولۇپ سوراقنى باشلايتتى. ئالدى بىلەن شىرە ئۈستىگە قويۇلغان ئـەرز قىلىنغۇچىلارنىڭ ئىسىملىرىنى بىر - بىرلەپ چاقىرىپ، قىزىل ماۋبى قەلەم بىلەن ئۇلارنىڭ ئىسىملىرى ئۈستىگە بەلگە قويىاتتى. دەۋاگەرلەر شىرەدىن 3 - 4 مېتىر يىراقلىقتائوتتۇرىغا ئوتۇپ، قول قوشتۇـرۇپ تۇراتتى ۋەيەر تىگىدىن ئامبالغا قارىشاتتى. خەلق ئىشـلىرى دەۋاسى ئاساسەن ئالغۇ - بەرگۈ، قەرز - دات، سودا - سېتىق، ھىراس، ئوي - ئىمارەت، يەر - سۇ قاتارلىقلاردىن ئىبا - رەت بولۇپ، سوراقتا بىر تەرەپ تانسا، ئىقرار قىلمىسا، ياكى قانمىسا شۇ تەرەپ ياكى يەنە بىر تەرەپ بەندى شەرىئەت دەپ شەرىئەتكە بۇيرۇشنى تەلەپ قىلسا، ئامبال دەرھال ئەرزنىڭ كانارىسىغا مەھكىمە شەرئىگە ئاپىرىلـسۇن — دەپ تەستىق سېلىپ مەھكىمە شەرئىگە ئۈۋەتەتتى. چۈنكى خەلق ئىشلىرى دەۋاسى مۇرەككەپ ھەم بىر تە -

رەپ قىلىش تەس بولغىنى ئۇچۇن ئامبال ئاۋارىگەرچىلىكىتىن باش تارتىپ شەرىئەتكە ئىشەتتى. بۇنداق قىلغاندا، ئامبال ئاۋارىگەرچىلىكتىن قۇتۇلاتتى. تاپاۋەت ئوخشاشلا كېلەتتى. جىنايى ئىشلار دەۋاسىنى ئامبال ئوزى سوراق قىلاتتى. ئىقرار قىلمىغانلارنى قىينىاش ئارقىلىق ئىقرار قىلدۇراتتى. بەزىلىرى قىيىن - قىستاقتا بەرداشلىق بېرەلمەي يالغاندىن ئىقرار قىلاتتى. شۇڭا ناھەق ئەنزىلەر دائىم كورۇلۇپ تۇراتتى.

ئامبال سوراقتا ئولتۇرغاندا، بىر يايى ئامبالنىڭ ئارقىسىدا تۇرۇپ چىشىن قورۇغۇچ بىلەن چىشىن قورۇپ تۇراتتى. سوراق ئاياقلىشىپ ئامبال كىرىپ كەتمەكچى بولغاندا، يايىلار دارېن شاتاك (ئامبال سوراقتىن ياندى) دەپ چۇقان سالاتتى.

قاتىللىق ئەنزىنى تەكشۇرۇپ قاتىلنى تۇتۇپ كەلدىشتە، ئامبال ئوزى توپپېشى، چېرىك ۋە يايىلارنىڭ مۇھاپىزەت قىلىشى بىلەن ئاتلىق چىقىپ تەكشۇرۇپ، قاتىلنى تۇتۇپ، قاتىلنىڭ بوينىغا تاقاق سېلىپ ئېلىپ كەلگەندە، يامۇلنىڭ ئالدىغا قوناق شېخى بىلەن يېقىلغان ئوت ئۇستىدىن ئامبال ئاتنى سەكرىتىپ ئوتەتتى، شۇنىڭ بىلەن بىر ۋاقىتتا ئۇچ پاي زەمبىرەك ئېتىلاتتى. ئامبال بىرىنچى داتاك ئالدىدا ئاتتىن چۈشۈپ، قاتىل تۇتقانلىق مۇراسىمى ئوتكۇزەتتى. چوڭ دۇمباق چېلىنىپ، 10 نەپەر يايى قىزىل بويالغان ئۇزۇن كالتەكنى كوتىرىپ، ئىككىنچى دەرۋازا بىلەن داتاك ئارىلىغىدا دەۋرىي قەدەملىپ ھو... ھو... دەپ چۇقان سېلىپ، كالتەكلىرىنى تاراق - تۇرۇق قىلىپ يەرگە تاشلىشاتتى. بۇنى بىر قانچە قېتىم تەكرارلىغاندىن كېيىن، مۇراسىم ئاياقلىشاتتى.

مەھكىمە شەرئى

مەھكىمە شەرئى — دىنغا دائىر ئىشلارنى باشقۇرىدىغان ئورۇن بولۇپ، بەش نەپەر ئاخۇندىن تەركىپ تاپاتتى. بۇلار قازى، قوزات، ئەلەم، مۇپتى، رەئىس ئاخۇنۇم دېگەنلەردىن ئىبارەت ئىدى، مەھكىمە شەرئى پۇتۇن نامىيە بويىچە ئىمام، مۇئەزىن، خاتىپ، مۇدەررىس قاتارلىقلارنى باشقۇرۇش، تەيىنلەش ۋە ئەمەلدىن قالدۇرۇش؛ مازار، مەسچىت ۋە ۋەخپە يەرلىرىنى باشقۇرۇش؛ ئۇشىرە - زاكات ئېلىش؛ ھەرخىل ئەرزلەرنى قوبۇل قىلىپ سوراق قىلىش؛ شەرىئەت ھوكمىي بويىچە پەتىۋا چىقىرىش، تانغۇچىلارغا قەسەم ئىچكۈزۈش، شەرىئەتكە خىلاپلىق قىلغان، دىنىي قائىدە - يوسۇنلارنى بۇزغانلارنى تەزىر (دەررە) بىلەن ئۇرۇپ جازالاش ئىشلىرىنى ئېلىپ باراتتى. بەزى ئەنزىلەرنى سۇلھى — سالا قىلىش ئارقىلىق ھەل قىلاتتى. پاھىشە قىلغۇچىلارنى بولسا، يۇزىگە قارا سۇۋاپ، ئىشەككە تەتۇر مىندۇرۇپ سازايى قىلاتتى. نائۇايىلارنىڭ ئانىلىرىنى تەكشۇرۇپ ئولچەمگە يەتمىگەنلەرنى ئوشتىۋاتاتتى. تارازا، گەز قاتارلىق ئولچەم ئەسۋاپلىرىنى تەكشۈرەتتى. يۇزى ئوچۇق بازارغا چىقىپ قالغان ئايالالار يولۇقسا، تەزىر بىلەن ئۇرۇپ يۇزۇكنى يېپ لەنىدە دەپ قىلالاپ يۇزىنى ياپتۇراتتى. ھەر بازار كۇنى رەئىس ئاخۇ-

ئۇم ئاتلىق بازارغا چىقاتتى. ئۇنىڭ ئالدىدا ئىككى نەپەر مولالام دەررە كوتىرىپ پىيادە ماڭاتتى. دەررە بىلەن ئۇرۇپ جازالاشقا ھوكۇم قىلىنغاندا ئۇرۇلغۇچىنى يەرسى مۇرىسىگە يۈدۈپ تۇراتتى. يەرسى دەررە بىلەن ئۇنىڭ دۇمبىسىگە ئۇرۇراتتى. دەررىنىڭ زەربىسىگە تاقەت قىلالماي ۋايجان دەپ تولاپ دات - پەريات قىلاتتى. دەررە ئۇرۇلۇپ بولغاندىن كېيىن، ئولمەكنىڭ ئۇستىگە تەپمەك دەگەندەك، جازالانغۇچىدىن دەررە ھەققى دەپ پۇل ئالاتتى. ھەتتا نامازغا چىقمىغان، روزى تۇتمىغانلارنىمۇ ئۇرۇپ جازالايتتى، مال - مۈلۈك، پۇل - مۈئامىلە دەۋاسىدا، بەزىلەرگە قەسەم كەلسە، قەسەم ئىچكەندە ئادەم ئولۇپ كېتىدۇ دەپ دىغان قورقۇش ئىدىيىدە بولغانلىقتىن، يالغان ئىشلارغا ئىقرار قىلىشقا مەجبۇر بولاتتى. بەزىلەر پۇلنى دەپ ساختىلىق بىلەن قەسەم ئىچەتتى. نەتىجىدە بىر قىسىم كىشىلەرگە ۋابال بولۇپ، بىر قىسىم كىشىلەر ھارام دۇنيالىغا ئىگە بولاتتى. ئوتتۇرىدا ئاخۇنۇملار موھۇر پۇلى، چاي پۇلى، خىزمەت پۇلى دېگەن نام بىلەن پۇل ئېلىپ، قاتتى - سوقتى قىلىپ ئوزلىرىنى بېيىتاتتى. ئىشقىلىپ ئاخۇنۇملار ھەر كۇنى شەرىئەت مەھكىمىسىگە كېلىپ ئولتۇرسىلا، تاپاۋەت بولۇپ تۇراتتى. ئەقەللىسى ئامما ئارىسىدا بولۇپ تۇرۇدىغان ئالغۇ - بەرگۇ، قەرز - مۇئامىلە، مىراس ئايرىش، ئوي - ئىمارەت، يەر - زېمىن سودىسى قاتارلىقلارنىڭ ھەممىسىدە يېزىلغان خەت - چەك، تىلخەت، ھوججەتلەرگە ئاخۇنۇملارنىڭ موھۇرىسى بېسىلاتتى. ئاخۇنۇملارنىڭ موھۇرىسى بېسىلمىسا، ئىناۋەتسىز بولاتتى. ھەتا ھوكۇمەت ئىدارىلىرى سېتىۋالغان نەرسىلەرنىڭ ھوججەت - تالۇنلىرىغىمۇ ئاخۇنۇملارنىڭ موھۇرىسى بېسىلاتتى. ئاخۇنۇملار تىلخەت، ھوججەت ۋە تالۇنلارىدىكى پۇلنىڭ قىممىتىگە قاراپ موھۇر ھەققى ئالاتتى.

بەگ ۋە پاششاپ

ئۇچاغلارداقاغىلىق ناھىيىسىدە بەگلىكنى شياك، بەگلەرنى بولساشاكىيۈدەپ ئاتايتتى. كەنتلەردە يۇز بېشى، ئون بېشى دەيدىغانلار بار ئىدى. يۇرتنى مۇشۇ كىشىلەر سورايتتى. بەگنىڭ قول ئاستىدا بىر نەچەر توپچىشى (دورغا بەگ)، 4 - 5 نەچەر دورغا بولاتتى. بەگلەرمۇ ئوخشاشلا خەلقلەرنىڭ ئەرز - داتلىرىنى قوبۇل قىلىپ سوراق قىلاتتى. بەگلەرنىڭ ئىش بېجىرىدىغان، سوراق سورايدىغان جايلىرى، شۇلارنىڭ شەخسى ھويلا، ئايۋانلىرىدا بولاتتى. بەگلەرنىڭ كوپىنچىلىرى ساۋاتسىز بولغانلىقتىن، يۇقۇرىغا يازىدىغان ۋە تۇۋەنگە چۈشۈرۈدىغان خەت - چەك ئالاقىلارنى توپچىشى يازاتتى. بەگلەرنىڭ بەگلىك تامغىسى يوق ئىدى. پەقەت ئۇزۇنىڭ شەخسى نامىدىكى تۇجاكزىلا بولۇپ، ئۇنى قولغا سالىدىغان ئۇزۇكنىڭ كوزىگە ئويدۇرۇۋالاتتى. خەلق ئىشلىرىغا دائىر ئەرز - داتلارنىڭ ھەممىسىنى قوبۇل قىلىپ بىر تەرەپ قىلاتتى. قانۇنى جازا بېرىشكە تېگىشلىكلىرىنى يامۇلنىڭ بىر تەرەپ قىلىشىغا يوللاپ بەرگەندىن تاشقىرى قالغان ئەنزىلەرنى بەگلەر ئوزلىرى بىر تەرەپ قىلاتتى. ئوزلىرى بىر تەرەپ قىلالمىغان ياكى دەۋاگەرلەر شە-

ردىمەتكە بۇيرۇشنى تەلەپ قىلغان ئەرزلەرنى مەھكىمە شەرـ
ئىگە ئۈەتەتتى. بەگ، توپچىشى ۋە دورغىلارغا دولەتتىن
ئىش ھەققى بەرمەيتتى. ئەرزلەرنى قوبۇل قىلغاندىن كېيىن،
تەرەپلەرنى چاقىرىپ كېلىشكە دورغا بـۇيرۇلاتتى. دورغـا
تەرەپلەرنى چاقىرغاندا ئۇلاردىن تاپان ھەققى ۋە ئۇلاقـ
لىرى ئۈچۈن يەم ـ خەشەك ئالاتتى. دەۋا بىر تەرەپ بولـ
غاندا، دەۋانىڭ قىممىتىگە قاراپ بەگ ۋە توپچىشلار ئۇـ
چۈن خىزمەت پۇلى تولەيتتى. ناھىيىدىن يۇرتقا ھەرخىل
ئالۋاڭ ـ ياساق چاچقاندا، بەگلەر ئۇنىڭغا پىرسەن قو ـ
شۇپ يىغىۋېلىپ ئوزىنىڭ چونتىگىگە سالاتتى. يېڭىدىن
تەينىلەنگەن بەگلەرنىڭ ئىشىك، دەرۋازا تاملىرىغا شە ـ
خسىلەر تەرىپىدىن چوڭ قەزىل قەغەزگە يېزىلغان تەبرىك
خەتلىرى چاپلىناتتى ھەم پوچاڭزا ئېتىپ مۇبارەكلىشەتـ
تى. يېڭى بەگ ئۇلارنىڭ ئالدىغا چىقىپ، ھەشقاللا ئېيـ
تىپ ئاز ـ تولا ئىنئام بېرەتتى. ئوز تەۋەسىدىكى يۇرتتىن
يۇز بېشىلار خـەلقە سېلىپ يامبۇ ـ تەنگە، ئات،
قوي، كىگىز قاتارلىقلارنى يىغىۋېلىپ خەلق نامىدىن بەگـ
گە تەبرىكلەيتتى.

پاششاپ دىگەن سوز ئەرەبچە پادىشاپ دىگەن سوزـ
نىڭ ئوزگىرىشى بولۇپ، ئۇنىڭ مەنىسى «كېچە پادىشاسى»
دىگەن بولىدۇ. خەنزۇچە خېيشۇڭ (巡黑) دەپ ئاتىلىدۇ.
خەلق ئاردىسىدا بولسا، پاششاپ بېگىم دىيىلىدۇ. پاششاپ
بىر ناھىيىدە بىرلا بولۇپ، ئىش بېجىرىش ئورنى بازاردا
بولاتتى. مەرتىۋىسى يۇرت بەگلىرىنىڭ مەرتىۋىسىدىن تو ـ
ۋەنرەك تۇراتتى. ئۇنىمۇ ئامبال تەينىلەيتتى. پاششاپـ

نىڭ ۋەزىپىسى ـ يامۇلغا ياردەملىشىپ ئوغرىلارنى تۇتۇش،
ئوغرىلىق ئەنزىلىرىنى بىر تەرەپ قىلىش، چوگراق بوا ـ
غان ئوغرىلىق ئەنزىلىرىنى يامۇلغا يوللاپ بېرىش، كې ـ
چىلىرى كوچا چارلاشتىن ئىبارەت ئىدى. پاششاپ بەگ ـ
نىڭ بىر قانچە دورغىلىرى چويۇن ۋە ياغاچتا ئىشلەنگەن
كالتا ھەم ئۇزۇن ساپلىق چوماقلىرى، ئادەم قىيناش ئەسـ
ۋاپلىرى بولاتتى. ئوز ئالدىغا قاماقخانىسى بولۇپ قاماقـ
خانىدا ئوغرىنىڭ پۇتىغا سالىدىغان كوتەك بولاتتى. پۇـ
تىغا كوتەك سېلىنغانلار ئوگدىسىغا ياتاتتى. ئوغرىلار ئىقرار
قىلمىسا، ھەرخىل قىيناش ئەسۋاپلىرىنى ئىشقا سېلىپ
قىيناپ ئىقرار قىلدۇراتتى. بەزىدىر «ئوغرى» دەپ قارـ
لىنىپ تۇتۇپ كېلىنگەن ياخشى ئادەملەر قىيىن ـ قىستاقـ
قا بەرداشلىق بېرالماي، يالغاندىن ئىقرار قىلىپ ئوغرىـ
لار قاتارىغا قوشۇلۇپ كېتەتتى. قاماللانلاردىن قـاماق
ھەققى، چاي پۇلى، خىزمەت پۇلى دىگەن ناملار بـىلەن
ئۇلارنى قاخشىتىپ قاقتى ـ سوقتى قىلاتتى. ھەتتا بەزى
ئوغرىلار بىلەن تىل بىرىكتۇرۇپ ئۇلارنى ئوغرىلىققا سا ـ
لاتتى. پاششاپلەر ئۇزۇن ئوتەمەيلا بايلاپ كېتەتتى.

يا ئانسىنى بەرمەيدۇ، يا بالىسىنى بەرمەيدۇ

قاغىلىق بازىرىنىڭ ئوتتۇرىسىدا ھىندى ساردىيى دەپ
ئاتالغان ھىندىلار تۇرىدىغان بىر ساراي بولۇپ، ئادەتتە
5 ـ 6 نەپەر ھىندى ئوۋقەت قىلاتتى. بۇلار ئاساسەن ئو ـ
سۇمگە پۇل چېچىپ، سوتخورلۇق قىلاتتى. يەنى جـازانـ

خورلۇق قىلاتتى. پۇلغا ئېھتىياجلىق بولغان خەلق ئۇلار-
نىڭ كىنولىچىلىرى (كىنولىچىلار يەرلىك ئۈيغۇرلار ئىدى)
ئىارقىلىق تىلخەت يېزىپ بېرىپ ئوسۇمگە پۇل قەرز
ئالاتتى. ھەر بىر ھىندىنىڭ يېنىدا 2 - 3 نەپەردىن كى-
نىچىلار بولاتتى. بۇلار قەرز ئالغۇچى - بەرگۈچى ئوتتۇ-
تەرەپتىن پۇلنىڭ سانىغا قاراپ كىنوللۇق ھەققى ئالاتتى.
ۋاقتى - قارارى بويىچە كىنولىچىلار قەرىزدارلارنى قەرز
تولەشكە ياكى ئوسۇمىنى تولەشكە ھەيدەكچىلىك قىلاتتى.
ئالغان قەرز پۇل ئانىسى، ئۇنىڭ ئوسۇمى — بالىسى دەپ
ئاتىلاتتى. ھىندىلارنىڭ كاتتا بېشى — ئاقساقال دېيىلەتتى.
ئاقساقال ئەنگلىيىنىڭ قەشقەردە تۇرۇشلۇق كونسۇلخانە-
سى تەرىپىدىن بەلگىلىنەتتى. شۇ چاغدىكى ھىندىلارنىڭ
ئاقساقالى دېپا بای دېگەن ھىندى بولۇپ، گەۋدىلىك،
يوغان قوساق، كىلەڭسىز ئادەم ئىدى. دائىم بېشىغا يوغان
دەستار ئوراپ، ماڭلىيىغا قىزىل تامغا بېسىۋېلىپ، قولى-
دا ئىلمەك نىزام تايىقى تۇتقان ھالدا يۈرەتتى، ھىندى-
لارنىڭ قەرىزدارلاردىن ئالىدىغان ئوسۇمى ئېغىر بولغانلىقى-
تىن، قەرىزدارلار قەرىزنىڭ ئانا - بالىسىنى ۋاقتىدا تو-
لىيەلمەي قالغاندا، كىنولىچىلارمۇ ھەيدەكچىلىك قىلىپ
ئالالمىغان چاغدا، قەرىز بەرگۈچى ھىندى ئوزىنىڭ ئاق-
ساقىلى دېپا بايغا شىكايەت قىلاتتى. دېپا باي ھىندى-
لارنىڭ ۋەكىلى سۈپىتىدە يامۇلغا ھېچكىمدىن تەپتارتما-
غان ھالدا شاپاشلاپ كىرىپ ئۇدۇل ماڭغىنىچە 2 - داتاڭ-
غا كېلىپ، ئۇيغۇر تىلىدا: «ئامبال دارېن سىزنىڭ پۇق-
رايىڭىز يا ئانىسىنى بەرمەيدۇ، يا بالىسىنى بەرمەيدۇ.

سىزنىڭ ئۇنىڭغا كۇچىڭىز يەتمەمدۇ» دەپ داۋراڭ سالاتتى.
چەتئەللىكتىن ئولگىدەك قورقىدىغان ئامبال دەرھال ئۇ-
نىڭ ئالدىغا چىقىپ ئوچۇق چىراي بىلەن ھال - ئەھۋال
سورايتتى. دېپا باي چىشلىرىنى غۇچۇرلۇتۇپ، قەرىزدار
ئوستىدىن شىكايەت قىلىپ: «سىزنىڭ پۇقرايىڭىز ئالغان
قەرىزنىڭ يا ئانىسىنى بەرمەيدۇ، يا بالىسىنى بەرمەيدۇ،
دەرھال ئالدۇرۇپ بەرمىسىڭىز ئوزىڭىز جاۋاپكار بولۇسىز»
دەپ پوپوزا قىلاتتى. بۇنى ئاڭلىغان ئامبال شۇ ئاندا يايى
بۇيرۇپ قەرىزدارنى چاقىرتىپ كېلىپ، گەپ سوردىماستىن
ئالدى بىلەن ئۇنى ياتقۇزۇپ يوتىسىغا تارشا بىلەن بىر-
ئىككى يۈزنى ئۇردۇرۇپ ئاندىن سوراق قىلىپ، پۈتۈلنى
تولەشكە مەجبۇر قىلاتتى. تولەشكە نەق پۇلى بولمىسا، مال-
مۈلكى، يەر - زىمىنلىرىنى ساتتۇرۇپ، قەرزىنى تولىتەتتى.

ھىندىلارنىڭ بىر يىلدا بىر قېتىم دىنىي بايرىمى
ئوتكۈزۈلەتتى. ئۇچ كۈنگىچە ئىشىك ئالدىنىڭ ئوك - سول
ئىككى يېنىدا ئۇچ مېتىر ئىگىزلىكتە توغرىسىغا ياغاچ ئور-
نۇتۇپ ئۇنىڭ ئۈستىگە بىرەر يۈزچە كىچىك ساپال چە-
راقلارنى يانداۋرۇپ قويايتتى. ھەممە ھىندىلار ھىندى سا-
رىيىدىكى ئىبادەتخانىغا يىغىلىپ ئىبادەت قىلاتتى ۋە توخ-
تىماي تەسۋىي سۆرۈپ: «مولا مانى پاتمە خون» دەپ ئەپ-
سۇن ئوقۇشاتتى.

خەنزۇچە مەكتەپ

ئۇ چاغلاردا، ئۇيغۇرلارنىڭ پەننىي زامانىۋى مەكتەپ-
لىرى يوق ئىدى. پەقەتلا خەنزۇچە ۋە دىنىي مەكتەپلەر

بار ئىدى. خەنزۇچە مەكتەپ شەھەر ئىچىدىلا بولۇپ، ئۇچ باشلانغۇچ مەكتەپ، بىر تىل مەكتەپتىن ئىبارەت تورت مەكتەپ بار ئىدى. بىرىنچى مەكتەپ ئوقۇتقۇچىسى (لاۋشى) خەنزۇ، قالغان ئۇچ مەكتەپنىڭ ئوقۇتقۇچىلىرى خەنزۇچە دەرس ئوتىدىغان ئۇيغۇرلار ئىدى. بۇ، مەكتەپلەر شىيەنـ لى مەكتەپ (ناھىيىلىك مەكتەپ) دەپ ئاتىلىپ، ھوكۇ - مەت باشقۇراتتى. بىر مەكتەپتە بىرلا سىنىپ بولۇپ، 35-30 گىچە ئوقۇغۇچى ئوقۇيتتى. ئوقۇتقۇچىلار ئاساسەن ئوڭـ كىلىك مائارىپ نازارىتى تەرىپىدىن بەلگىلىنەتتى. ناھىـ يىنىڭ ئامبىلى مەكتەپلەرگە نازارەتچىلىك قىلاتتى. ئو- قۇغۇچىلارنىڭ مۇئاشى ۋە مەكتەپ خىراجىتى ناھىيىنىڭ مالىيىسىدىن بېرىلەتتى. بۇ مەكتەپلەرنىڭ ئوقۇش مۇد - دىتى 4 يىل بولۇپ، ئوقۇغۇچىلار ئوقۇش پۈتتۈرگەندىن كېيىن، ئۇلارنىڭ ئورنىغا يېڭى ئوقۇغۇچى قوبۇل قىلىناتـ تى. بۇ ئوقۇغۇچىلارنى يۇرتلارغا سېلىپ سېلىپ يىغىۋالاتـ تى. ئۇ چاغلاردا كىشىلەر ئوز بالىلىرىنى خەنزۇچە مەكـ تەپكە بېرىشتىن باش تارتقانلىغى ئۈچۈن كەمبەغەللەرنىڭ بالىلىرىنى سېتىۋېلىپ ئوز بالىسىنىڭ ئورنىغا سەپلەيتتى. ئۇ چاغلاردا سېتىۋالىدىغان بالىلارنىڭ باھاسى 40 - 50 سەر كۈمۈش ئىدى. بۇ خىلدىكى بالا سېتىۋېلىش سودا - سى باشلانغاندا يېزا بەگلىرى نۈرغۇن قاقتى - سوقتى قى- لىۋالاتتى. بەگلەر ئوقۇغۇچىلارنى ئېلىپ كەلگەندە ئوقۇتـ قۇچىلار كورۇپ ماۋۇ تاز ئىكەن، ماۋۇ پوقاق ياكى سەت ئىكەن، يېشى چوڭ ياكى كىچىك ئىكەن دەپ ھەرخىل بانىلارنى كورسىتىپ قوبۇل قىلمىغاندا، بەگلەر ئۇلارغىمۇ

چۈل ۋە ئەرسە - كېرەك سوغا قىلىپ، ئوقۇغۇچىنى قوبۇل قىلدۇراتتى. قوبۇل قىلىنغان ئوقۇغۇچىلارغا ئوزىنىڭ ئۇيـ غۇرچە ئىسمىغا يېقىنلاشتۇرۇپ خەنزۇچە ئىسىم قويۇپ، ئۇنى پارچە قەغەزگە يېزىپ ئۇنىڭ شەرەسى ئۇستىگە چاپلاپ قويىاتتى. قويۇلغان ئىسىمنى 3 - 2 كۈن ئوقۇپ تەكرارلاپ ياتلىۋالغاندىن كېيىن، رەسمى دەرس ئوتىلەتتى. خەنزۇ ئەمەلدارلار بالىلىرىنى يامۇلدىكى خۇسۇسى مەكتەپكە بېـ رەتتى. شەھەردىكى كەسىپدار خەنزۇلار بولسا، ناھىيىلىك ھوكۇمەتكە بېرەتتى. دەمەك خەنزۇ ئوقۇغۇچىلار بىر سە- نىپتا بىر ياكى ئىككىسى بولاتتى. بۇ مەكتەپلەرگە قىز ئوقۇغۇچى قوبۇل قىلىنمايتتى. ئوقۇغۇچىلارغا كېرەكلىك دەرسلىك كىتاپ، ماۋبى قەلەم، سىيا، قەغەز قاتارلىقلار مەكتەپ تەرىپىدىن تارقىتىپ بېرىلەتتى. 4 يىل داۋامىدا ئوقۇلىدىغان دەرسلەر: گوۋېن (国文) يەنى دولەت يېزى- غى، شيۇشىك (修身) يەنى ئەخلاق، ھىساپ، رەسىم، چەنـ ۋېن (文纏) يەنى چەنتو يېزىغى دەرسلىگى ۋە شېھىر، گىمناستىكىلاردىن ئىبارەت ئىدى. بۇ دەرسلىك كىتاپلار بىرىنچى قىسىمدىن سەككىزىنچى قىسىمغىچە بولۇپ، ھەر مەۋسۇمدە بىر كىتاپنى ئوقۇپ 4 يىلدا تامام قىلاتتى. ھەر كۈنى 6 سائەت دەرس ئوقۇلاتتى. دوسكا يېنىغا ئالقانغا ئۇرۇلىدىغان تارشا ئېسىقلىق تۇراتتى. ئەگەر ئوقۇغۇچىلار دەرسنى بىلمىسە، ياكى تەرتىپكە بوي سۇنـ مىسا، ئوقۇتقۇچى ئوقۇغۇچىنىڭ ئالقىنىغا تارشا بىلەن ئۇراتتى. يىللىق ئىمتىھان ۋە ئوقۇش پۈتتۈرۈش ئىمـ تىھانىنى ئامبال ئوزى ئالاتتى. ئۇيغۇرچە دەرس پىروگرام-

مىدا بولسىمۇ لېكىن ئۇنىڭ ئورنىغا دىن دەرس ئوتىـ
لەتتى. بىر ھەپتىدە بىر سائەت ئىدى. بۇ دەرسنى ئا-
خۇنۇملار ئوتەتتى. 4 يىلغىچە بېرىدىغان دىنىي دەرس
پەقەت ئۇششاق سۇرىدىن ئىبارەت ئىدى. ئىمتىھانىدىن
ياخشى ئوتكەن ئوقۇغۇچىلار يەركەندىكى رۇشتى سىنىپقا
ئۆتەتىلەتتى. ئۇ يەردە ئىككى يىل ئوقۇپ، ئوقۇش پۈتـ
تۈرگەندىن كېيىن بەزىلىرى ئامبال يامۇلدا بولۇم ئەزا-
سى، تۆكچى (تەرجىمان) بولۇپ قالاتتى. ئاز سانىدىكىلىـ
رى ئۇرۇمچىدىكى جاڭۇۇتاڭ (讲武堂) مەكتىۋىگە
ئۆتەتىلەتتى.

دىنىي مەكتەپ

ئەينى ۋاقىتتا، ئىستىبداد ھاكىمىيەت پەن - تېخـ
نىكا ۋە مىللى مەدەنىيەتنىڭ راۋاجلىنىشىنى چەكلەپ،
خەلقنى جاھالەتتە تۇتۇش سىياسىتىنى يۈرگۈزۈپ، پەقەت
خەنزۇچە مەكتەپ ۋە دىنىي مەكتەپلەرنىڭ مەۋجۇت بولۇپ
تۇرۇشىغا يول قويغان. دىنىي مەكتەپ — خۇسۇسى مەكتەپ
بولۇپ چوڭ مەھەللە، يېزا - كەنتلەردە بىردىن دىنىي
مەكتەپ بار ئىدى. دىنىي مەكتەپلەر موللامنىڭ ئايۇان
ياكى چوڭراق ئويلىردە قۇرۇلغان بولۇپ، ئوقۇغۇچىلار
توپىلاڭ يەردە ئولتۇرۇپ ئوقۇيتتى. كىتاپقا قاراپ دەرس
ئوقۇيدىغان ئوقۇغۇچىلار مەسىلەن: قائىدە، ھەپتىيەك،
قۇرئان، پەتنامە، ناۋايى، خوجا ھاپىز قاتارلىق كىتاپـ
لارنى ئوقۇيدىغان ئوقۇغۇچىلارنىڭ ئالدىغا ئۇزۇنچاق پاكا

بەندىلىك قويۇلغان بولۇپ، كىتاپلىرىنى ئۇنىڭ ئۈستىگە
قويۇپ دەرسلىرىنى تەكرارلايتتى. موللام ھەر كۈنى ھەر
بىر ئوقۇغۇچىغا بىر قېتىمدىن دەرس بېرەتتى. ئوقۇغۇچى
قوبۇل قىلىشنىڭ ۋاقتى - قارارى بولمىغانلىقى، كىشىلەر
بالىلىرىنى قاچان ئەكىلىپ بەرسە، شۇ چاغدا قوبۇل
قىلىدىغانلىقى ئۈچۈن، دەرستە بىرلىك بولمايتتى. شۇڭا
ھەر كۈنى ھەر بىر ئوقۇغۇچىغا ئايرىم - ئايرىم بىر قېتىمـ
دىن دەرس ئوتۇشكە توغرى كېلەتتى. ئوقۇغۇچىلار مەكـ
تەپكە كىرگەن كۈندىن ئېتىۋارەن، كەلمە تەيىمدىن باشـ
لاپ دەرس ئوتەتتى. بۇنى يات ئوقۇپ تۇگەتكەندىن كې-
يىن، قائىدىغا كوچەتتى. ئالدى بىلەن ئەرەپ ئېلىپبە-
سىدىن دەرس ئوتۇپ ئۇنىڭدىن كېيىن ھەرپلەرنى ھەجـ
لەپ ئوقۇش، ھەرپلەرنى قوشۇپ بوغۇم ۋە سوزلەرنى
ھاسىل قىلىش قاتارلىقلار ئۆگىتىلەتتى. بۇلارنى مـوللام
تاختا ياكى تىترەت دەپتەرگە يېزىپ بېرىپ ئوقۇتاتتى.
ئاندىن كېيىن ھەپتىيەك، قۇرئان، پەتنامە، ناۋايى،
خوجا ھاپىز كىتاپلىرىنى بىر - بىرىگە ئۇلاپ ئوقۇتاتتى.
مۇشۇنداق ئوقۇش ئۈچۈن 6 يىلدىن 8 يىلغىچە ۋاقىت
كېتەتتى. باشلانغۇچ دىنىي مەكتەپنى پۈتتۈرگەنلەر خوجـا
ھاپىز موللالىرى دەپ ئاتىلاتتى. ئەمما بـۇلارنىڭ زور
كوپچىلىگى خەت يېزىشنى بىلمەيتتى. چۈنكى خەت يېزىشـ
نى ئۆگىنىش كوپ سانىدىكى مەكتەپلەردە چەكلەنگەن ئى-
دى. موللاملارنىڭ قارىشىچە خەت يېزىشنى ئۆگەنگەندە،
نوسەندە موللا (نىكاھدىن ئاجراشقانلارغا تالاق خېتى يېزىپ
بېرىدىغان موللا) بولۇپ قالىدىكەنمىش. ناھايىتى ئاز

ساندىكى موللاملار ئوقۇغۇچىلارنى خەت يېزىشنى — ئۈگىنىشكە دەۋەت قىلاتتى. يامۇل ئالدى مەسچىتنىڭ مۇئەززىنى چاۋار مۇئەززىن ئاخۇنۇم ئوزۇنىڭ مەكتۈدە دوسكا ئورنىتىپ، خەت يېزىشنى ئۈگەتكەن. باشلانغۇچ دىنىي مەكتەپنى پۈتتۈرگەندىن كېيىن بەزىلەر ئوقۇمايتتى. بەزىلەر بولسا، مەدرىسىگە بېرىپ داۋاملىق ئوقۇيتتى. مەدرىسىنىڭ ئوقۇتقۇچىلىرى مۇدەررىس، ئوقۇغۇچىلىرى تالىپ دەپ ئاتىلاتتى. بەزىلىرى بولسا، قارىخانىغا بېرىپ قەرائەت ئوقۇپ قارى بولۇپ كېتەتتى. دىنىي باشلانغۇچ مەكتەپكە قىزلارمۇ قوبۇل قىلىنىپ ئوغۇل ئوقۇغۇچىلار بىلەن ئارىلىشىپ ئوقۇيتتى. لېكىن 13 - 12 ياشقا كىرگەندە ئاتا-ئانىلىرى مەكتەپتىن ئاجرىتىۋېلىپ روپاش قىلىپ ئويدە ئوقۇتاتتى ياكى ئوقۇشتىن توختىتۇپ قويياتتى. موللامنىڭ تۇرمۇش تەمىناتى ئوقۇغۇچىلاردىن كېلەتتى. ھەر پەيشەنبە كۈنى ئوقۇغۇچىلار ئوزۇنىڭ ئىقتىسادى ھالىغا قاراپ، بەشى بىر سەر تەنگە، ئاخىرىسى 3 - 2 داچەن ئېلىپ كېلىپ موللامنىڭ ئالدىغا قويۇپ دۇئاسىنى ئالاتتى. بۇ پەيشەنبىلىك دەپ ئاتىلاتتى. بۇنىڭدىن باشقا ھەر يىلى يىل ئايرىلغان كۈنى يەنى نوروز كۈنى، موللام نوروزنامە دېيىلىدىغان نوروزلۇق يېزىپ تەييارلايتتى. نوروزنامە بىر پارچە 4 چارسا كېچىك قەغەزگە بىر كۈبلىت 4 مىسرا شېئىر يېزىلغان خەت بولۇپ، قايسى ئوقۇغۇچى نوروزلۇق پۇل ئېلىپ كەلسە، شۇنىڭغا بىر پارچە بېرەتتى. بۇنى ئالغان ئوقۇغۇچى قەغەزنى چىكىسىغا قىستۇرۇپ قايتىپ كېتەتتى. موللام بۇنارقىلىق بىر ئازكىرىمغا ئىگەبولاتتى.

بۇتخانا

قارىغىلىقتا توت ئورۇندا بۇتخانا بار ئىدى. كالا بازىردا ئىككى ئورۇندا بۇتخانا بولۇپ، خەنزۇلار كېلىپ كوجا كويدۇرۇپ، ئىسرىق سېلىپ، شام يېقىپ تۇراتتى. چىڭخۇاڭمىياۋ بۇتخانىسىنىڭ توردىكى سۇپىدا ئالدىغا قىزىل رەخت تارتىلغان چوڭ شىرە بولۇپ شىرەنىڭ ئارقىسىدىكى ئورۇندۇقتا قىزىل توۋار تون كەيگەن، بىلىغا كېمەر باغلىغان، بېشىغا ئەمەلدارلىق قالپىغى كەيگەن ئۇزۇن قارا ساقاللىق چىڭخۇاڭمىياۋ بۇتى ئولتۇراتتى. توۋەندە ئوڭ - سول ئىككى تەرەپتە ھەر خىل سىر بىلەن سىرلانغان، كوزلىرى چەكچىيىپ، ئېغىزلىرىدىن قان ئېقىپ تۇرغان ھەيۋەتلىك ۋە قورقۇنۇچلۇق ئىككىدىن توت ھەيكەل بولاتتى. بۇلاردىن بىرسىنىڭ قولىدا چىڭخۇاڭمىياۋنىڭ تامغىسى بولۇپ، بۇ ھەيكەلنى پەنگۇەن، يەنى جازا ھوكۇم قىلغۇچى ئەمەلدار دېيىلەتتى. ئۇنىڭ ئۇدۇلىدىكى بىر ھەيكەلنىڭ قولىدا ماۋبى قەلەم بولاتتى. ئالدىدىكى سەيىنادا ئاتلىرىنىڭ غانجۇغىسىنى تۇتۇپ تۇرغان سىپاھىلارنىڭ ھەيكىلى بولاتتى. يار كوچىدا قاتىرىغا ئۇچ بۇتخانا بولۇپ، بىرسى كۈگزى بۇتخانىسى، بىرسى ھەربىي بۇتخانا، يەنە بىرسى نامەلۇم بۇتخانا ئىدى. بۇلارنىڭ ياسىلىشى ئازراق خان ساردىمغا ئوخشاپ كېتەتتى. كۈگزى بۇتخانىسى — ۋېنمياۋ، ھەربى بۇتخانا — ۋۇمياۋ دەپ ئاتىلاتتى. بۇ بۇتخانىلاردا ھەيكەل يوق ئىدى. ئەمما بۇتا-

لارنىڭ ئىسمى تاختايلارغا يېزىپ قويۇلغان ئىدى. مەسىلەن: قەلەم بۇتخانىسىدا كۆڭزىنىڭ ئىسمى يېزىلغان بولسا، ئەلەم بۇتخانىسىدا ئۇچ دولەت دەۋرىدىكى گۈمەن گۈك، جاڭفې، سۈك سۇلالىسى دەۋرىدىكى يۈپفى قاتارلىقلار بولۇپ، يۇزدىن ئارتۇق قوماندان، پالۋانلارنىڭ ئىسمى ئايرىم - ئايرىم يېزىلغان ئىدى. ھەر يىلى ئەتىياز، كۈزدە كۆڭزىنىڭ دۇنياغا كەلگەن ۋە ئولگەن كۈنىنى خاتىرلەش مۇناسىۋىتى بىلەن بۇتخانىغا يىغىلاتتى. بۇ يىغىلىش بامدات نامىزى ۋاقتىدا باشلىناتتى. ھەممەيلەن بۇتخانا سەيناسىغا توپلۇنۇپ ئالدىنى دېۋانغا قارىتىپ بىر قانچە سەپ بولۇپ تىزىلىپ تۇراتتى. ئامبال سەپنىڭ ئالدىغا ئوتۇپ يالغۇز بىر سەپ بولۇپ تۇراتتى. ئۇنىڭ ئارقىسىدىكى سەپتە خەنزۇ ئەمەلدارلار، ئىشچى - خىزمەتچىلەر ۋە خەنزۇ تىجارەتچىلەر تۇراتتى. ئۇلارنىڭ ئوڭ ۋە سول تەرىپىدە خەنزۇ مەكتەپ ئوقۇغۇچىلىرى قاتار تىزىلىپ تۇراتتى. دېۋانىڭ يان تەرىپىدە بولسا، جاغ، دۇمباق، سۇنەي، نەي چالىدىغان چالغۇچىلار تۇراتتى. دېۋاندا كۆڭزىنىڭ ئورنى دەپ خەت يېزىلغان تاختاي قويۇلغان شىرەنىڭ ئىككى تەرىپىدە تۇتتىن سەككىز ئوقۇغۇچى كۆڭزىنى مەدھىيىلەيدىغان شېئىرلارنى ھەر قېتىم ئىككى كۈبلىتتىن ئاھاڭغا كەلتۈرۈپ ئوقۇغاندىن كېيىن، چالغۇچىلار مۇزىكا چېلىپ بولۇشىغا ئامبال باشلىق ھەممە كىشى ئۈچ قېتىم باش ئۇرۇپ سەجدە قىلاتتى. مۇشۇ تەرتىپ تەكرارلىنىپ، شېئىر ئوقۇلۇپ بولغاندا، خاتىرلەش تامام بولاتتى. ئەتىسى ھەربىلەر، ھەربىلەر بولمىغان چاغ-

دا، ئامبال باشلىق ھەممە خەنزۇلار كېلىپ ھەربى بۇتخانىدا يۇقۇرىدىكىگە ئوخشاش خاتىرلەشنى ئېلىپ بارىتتى. ئۇنىڭمۇ ئوزىگە خاس ئوقۇلىدىغان شېئىرلىرى بار ئىدى. ئىسمى نامەلۇم بۇتخانىنىڭ يېنىدا مەخسۇس سېلىنغان نياڭ نياڭ مياۋ دەيدىغان ئالتە قۇلاقلىق ئايال بۇت بولۇپ بۇنىڭدىمۇ ھەمىشە چىراق يېقىلىپ تۇراتتى.

خانىقا ۋە مازار

قارغىلىق بازىرىدا، تەرىقەت يولىنى تۇتقانلاردىن ئاتاللاخان خوجا، ماموتخان خوجا ئىشانلىق قىلىدىغان چوڭ خانىقادىن بىرسى بولۇپ، ھەر ئازنا كۈنى ئەتتىگەندىن جۈمە ۋاقتىغا قەدەر جەھرە - سوھبەت ئوتكۈزۈلەتتى. بىر مىڭغا يېقىن ئادەم سىغىدىغان بۇ خانىقاغا جەھرە - سوھبەت ئۈچۈن 800 - 700 گىچە مۇرىتلار كېلەتتى. بۇلار ئىشانغا قول بەرگەن مۇرىتلار دەپ ئاتىلاتتى. ئادەتتىكى مۇرىتلاردىن باشقا، خەلىپە، سوپى ۋە ھاپىز دەيدىغانلارمۇ بار ئىدى. خەلىپە ئىشانىنىڭ ئورۇن باسارى سۈپىتىدە تەرىقەت يولىغا دائىر ئىشلارنى ئىشلەيتتى. سوپى ھەمىشە خانىقادا تۇرۇپ ئىبادەت قىلىش بىلەن ئىشانىنىڭ خىزمىتىدە بولاتتى. ھاپىز بولسا، جەھرە - سوھبەت بولغاندا، ھوكمەت ئوقۇپ، جەھرىنى قىزىتاتتى ۋە مۇرىتلارغا ئىلھام بېرەتتى. ئازنا كۈنى ئوتكۈزۈلگەن جەھرى - سوھبەتتە ھاپىزلارنىڭ ئوقۇغان ھوكمىتىگە ماسلىشىپ، مۇرىت ۋە سوپىلار "ھۇ ..... ھۇ ....." دەپ سامما قىلىپ، خانىقا-

ئۇنچىده ئايلىنىپ دەۋر قىلاتتى ھەم يەنى - زاره قىلاتتى. جەھرە - سوھبەت ئايالىشىپ جۇمە، پىشىن نامازلىرى ئوقۇلۇپ بولغاندىن كېيىن ئىشانىنىڭ ئايۇاندا داستىخان سېلىنىپ، خەلقلەر تەرىپىدىن نەزر - چىراق قىلغان قوي ۋە ئاشلىقلاردا ئەتكەن شىران، يەنى گۈرۈچ، بۇغداي ھەم گوش بىلەن پىشورۇلغان كوجە يېكى ئۇماچ كەلتۈرە لەتتى. بۇنىڭدىن باشقا بەزى كەنتلەردىمۇ خەلىپىلەرنىڭ رىياسەتچىلىگىده ئازنا كۈنلىرى جەھرە - سوھبەت بولاتتى.

مازارلارنى تاۋاپ قىلىش ئەينى چاغلاردا بىر خىل ئادەتكە ئايلىنىپ قالغان. كىشىلەر بەزى مازارلارغا قەرەلىك بېرىپ تاۋاپ قىلسا، بەزىلىرىگە ھەمىشە بېرىپ تاۋاپ قىلىپ تۇراتتى. بۇ مازارلارنىڭ كوپ قىسمى بۇندىن 1·100 يىل ئىلگىرى، مەھەممەت پەيغەمبەرنىڭ 4 - نەۋرىلىرى توت ئىمام، زەينۇلا (كېيىن راۋاجلىنىپ 12 ئىمام بولغان ئىكەن) ئەرەپ ئەسكەرلىرىنى باشلاپ، قورال كۈچى بىلەن ئىسلام دىنىنى تارقىتىش ئۈچۈن ئوتتۇرا ئاسىيا ئارقىلىق قەشقەرغە كېلىپ، سۇلتان سۇتۇق بۇغرا خانىنى تېچ يول بىلەن ئىمان ئېيتقۇزۇپ، ئىسلام دىنىغا كىرگۈزگەندىن كېيىن، خوتەنگە ئوتۇشتىكى يول ئۇستى ۋە خوتەن تەرەپتە بولۇنغان جەڭدە ئولۇپ كەتكەن ئەرەپ ئەسكەر باشلىقلىرى سەردار ۋە پالۋانلاردىن ئىبارەت بولۇپ، بۇلار شېھىت بولغاندىن كېيىن، قەۋرىلىرى قاتۇرۇلۇپ، تۇغ - شادالار قادىلىپ مازار، بۇزرۇكۋار دېگەن ھورمەتكە ئېرىشكەنلەردۇر. يەنە بىر قىسىم مازارلار بولسا، كېيىنكى چاغلاردا، ئەۋلىيا ۋەلى بولۇپ خەلقنىڭ ھورمەتىگە ئېرىشكەنلەرنىڭ قەۋرىستانلىغىمۇ ئوخشاشلا مازار دەپ ئاتالغان. بەزىلەر ساۋاپ بولىدۇ، گۇناھىمىز يۇيىلىدۇ، تەلەپلىرىمىز ئىجابەت بولىدۇ — دېگەن كوز قاراش بىلەن قەرەللىك ۋە قەرەلسىز مازار تاۋاپ قىلسا، بەزىلىرىنىڭ بېشىغا ئېغىر كۈلپەت چۈشۈش، زالىملارنىڭ زۇلمىغا ئۇچراش، تۇرمۇشى قىيىنچىلىقتا قېلىش، كېسەلگە گىرىپتار بولۇش، شۇنىڭدەك ھەر خىل تەلەپ ۋە ئارزۇلىرى بولۇش قاتارلىق سەۋەپلەر بىلەن ئۇزلىرى خالىغان مازارلارغا بېرىپ پۇلى بارلىرى قوي ئۇلتۇرۇپ نەزىر قىلىپ، پۇلى يوقلىرى چىراق يېقىپ، دۇئا - تەلەپلىرىنى قىلىپ قايتىشاتتى. مازاردىن خەۋەر ئالغۇچىنى شەيخ — دەپ ئاتايتتى. بەزى مازارلاردا، دائىم تۇرىدىغان قەلەندەرلەرمۇ بار ئىدى. تاۋاپچىلار ئېلىپ كەلگەن نەزىر - چىراقلىرىنى شەيخ ۋە قەلەندەرلەرگە دۇئا قىلدۇراتتى. قارغىلىقتا مەشھۇر مازارلاردىن بازار ئىچىده يۇمۇس خوجام، جايتىرەك مازار، چاچقوم مازار، جەمجۇم مازار، زوگلاك مازار، شېخىشۇدا دېگەن بۇرقۇم — دېگەن مازارلار بار.

سودا - تىجارەت

ئۇ چاغلاردا قاغىلىقتا سودىگەرلەر ئومۇمەن قىلغاندا چوك، ئوتتۇرا، كىچىك دەپ ئۈچ خىلغا بولۇنەتتى. چوك سودىگەرلەرنىڭ بىر قىسمى كومۇش تەڭگە، يامبو قاتارلىق پۇللارنى ئېلىپ ئىچكى ئولكىلەرگە قاتناپ، تاۋار، دۇردۇن، دورا - دەرمان، چاي، چىنە - قاچا قاتارلىقلارنى ئېلىپ

كېلەتتى. بىر قىسمى ئوزبېكىستانغا قوي يۆكى، تېرە، ئۇچەي، پاختا قاتارلىق خام ئەشيالارنى ئېلىپ بېرىپ پاختا توقۇلما رەخت، يىپەك ۋە يۇڭ رەخت، كىيىم تىكىش ماشىنىسى، تومۇر - تەسەك قاتارلىقلارغا ئالماشتۇرۇپ كېلەتتى. يەنە بىر قىسىم سودىگەرلەر مەشۇت (يىپەك يىپ)، كىگىز، جايناماز، ماتا ۋە نەشە قاتارلىقلارنى ھىندىستان، كەشمىرلەرگە ئېلىپ بېرىپ، ئەنگلىيە ۋە ھىندىستاندا ئىشلەنگەن ھەر خىل رەختلەر، مىلىچ (چەرچىن) ماللار، دورا - دەرمان، ئەپيۇن قاتارلىقلارغا ئالماشتۇرۇپ كېلەتتى. بەزىلىرىنىڭ ئامبارلىرى ۋە چوڭ - چوڭ ماگىزىنلىرى بولۇپ، ئوتتۇرا، كىچىك سودىگەرلەرگە ئوزلىرى خالىغانچە باھا قويۇپ سېتىپ بېرەتتى. ئوز دۇكانلىرىدا خېرىدارلارغا پارچە سېتىپمۇ بېرەتتى. ئوتتۇرا ھال سودىگەرلەر بولسا، مەخسۇس دۇكان ئېچىپ تۇراقلىق ھالدا گەزلىمە رەخت ياكى چەرچىن مال ياكى دورا - دەرمانلار بىلەن تىجارەت قىلاتتى. كىچىك سودىگەرلەر يەنى چار بازارچىلار كوچمە دۇكان ئېچىپ يېزا بازارلىرىنى ئايلىنىپ تىجارەت قىلاتتى. نەشىگە ئالماشتۇرۇپ ئەكەلگەن ئەپيۇننى خەنزۇ تىجارەتچىلەرگە سېتىپ بېرەتتى. سودىگەرلەرنىڭ مال باھاسىنى بېكىتىپ بېرىدىغان ۋە تەكشۇرۇپ تۇرۇدىغان ئورگانلار بولمىغانلىقتىن ئۇلار ماللىرىغا خالىغانچە باھا قويۇپ ساتاتتى. شۇ يوللار ئارقىلىق چوڭ سودىگەرلەر كىچىك سودىگەرلەرنى، كىچىك سودىگەرلەر خەلقنى ئېكسپىلاتاتسىيە قىلاتتى. يۇقۇرقىلاردىن باشقا، يەرلىكتە ئىشلەنگەن ماتا، ئەتلەس، شايە، بەقىسەم ۋە

چەكمەن، زىلچا - گىلەم، كەتمەن، كەكە ھەم پالتا قاتارلىقلارنى ئېلىپ ساتىدىغان سودىگەرلەر بولۇپ، ئۇلارمۇ مەخسۇس دۇكانلاردا ساتاتتى. زاۋۇتتا ئىشلەنگەن رەختلەرنىڭ باھاسى ئۇستۇن بولغانلىقتىن ئۇنى بايلار، ئەمەلدارلار ۋە ئۇلارنىڭخوتۇن - بالىلىرى ئېلىپ ئىشلىتەتتى. زور كوپچىلىك خەلق ماتا - چەكمەندە كىيەتتى.

چاڭچىلە ۋە مەشرەپ

ھەر يىلى 3 - 2 قېتىم ئۇرۇمچىدىن ياكى قەشقەر تەرەپتىن شەخسلەر تەشكىل قىلغان چاڭچىلىكەشلەر، سەھرىگەرلەر كېلىپ بۇتخانىلاردا سەھنە باغلاپ، 10 - 5 كۈن ئويۇن قويۇپ قايتىپ كېتەتتى. ئامبال، دارىنلار، خەنزۇ سودىگەرلەر، خەنزۇ تىلى بىلىدىغان بەگ، توپېبىشىلار كېلىپ كورەتتى. ھەر قېتىم ئويۇن ئويىنىلىپ بولغاندىن كېيىن، ئۇلارغا ئىنئام بېرىلەتتى. خەلقلەردىن كېلىپ كوربىدىغانلار دەرۋازا توسىدىغانلارغا پۇل تولاپ كىرەتتى. بۇلارنىڭ كورسىتىدىغان ئويۇنلىرىنىڭ ئاساسى مەزمۇنى — ئۇيۇ دولەت دەۋرىدىكى لىيۇبى، جۇگېلياڭ، گۇەنگۇڭ، جاڭفې قاتارلىقلار بىلەن ساۋساۋ، سىمايى قاتارلىقلار ئوتتۇرىسىدا بولغان جەڭ ھەم ھىلەمىكىرلىك ئىشلار، تاڭ، سۇڭ، يۈەن، مىڭ سۇلالىسى دەۋرىدىكى جەڭلەر ۋە پادىشا، ۋەزىر، ئەمەلدارلار ئارىسىدىكى ھەر خىل ئەھۋاللاردىن ئىبارەت ئىدى. بۇنداق باشقا يەرلىك خەنزۇلار ئارىسىدىكى ھەۋەسكار ئەرتىس ۋە چالغۇچىلاردىن

تەركىپ تاپقان ئويۇنچىلار بولۇپ، كوپرەك نياك نياك مياۋ بۇتخانىسىدا ئويۇن قويياتتى. بۇنىڭ مەزمۇنى ئاساسەن، مەنچىڭ سۇلالىسى دەۋرىدىكى ئەمەلدارلارنىڭ ئىچكى ئەھۋاللىرى، ئىشقى - مۇھەببەت، ئەپسانە - رىۋايەتلەر ۋە خەلق ئارىسىدىكى ياخشى - يامان ئىشلارنى مەدھىيىلەش ياكى مەسخىرە قىلىش ئۇسۇلى بىلەن قوشاق قىلىپ ئېيتىشتىن ئىبارەت ئىدى.

مەشرەپ — ئۇيغۇر خەلقىنىڭ بىرخىل مىللى تۈس ئالغان ئەنئەنىۋى ئويۇنى ئىدى. ئۇ چاغلاردا مەشرەپ-تىن باشقا تىياتىر، كىنوغا ئوخشاش ئويۇنلار يوق ئىدى. مەن 5 ياش ۋاقتىمدا، ئەنگىلىيە ياكى سوۋېت ئىتتىپاقىنىڭمۇ ئىش قىلىپ جەنۇبى شىنجاڭنىڭ قايسى بىر ناھىيىسىنىڭ خەلق تۇرمۇشىدىن ئېلىپ ئىشلىگەن بىركىنو-سىنى قاغىلىق كالا بازىرىدىكى بىر سارايدا قويغان ئىدى. كىنوغا كىرگەنلەردىن پۇل ئېلىپ كىرگۈزگەنلىگى ئېسىمدە تۇرۇپتۇ، ئۇ چاغدىكى كىنو ئاۋازسىز ئىدى. مەشرەپ بولسا شۇ چاغدىكى خەلقلەرنىڭ بىردىن-بىر ئويۇنى بولۇپ ھېسابلىناتتى. بەگ، توپپېشىلار، شەھەر بايلىرى، سودىگەر - تىجارەتچى ۋە قول ھۈنەرۋەنلەر، توي - توكۈن، مېھمان چاقىرىش، نوۋەتلىشىپ بىر-بىرىنىڭ ئويىدە ئولتۇرۇش، باغ سەيلىسى قىلىش قاتار-لىقلاردا ساز چېلىپ، ئۇسۇل ئوينىلسا، بۇ، مەشرەپ دەپ ئاتىلاتتى. شۇ چاغدا جەمىيەتتە ئوزلىگىدىن شەكىللەنگەن بىرقانچە گۇرۇپپا مىللى سازەندىلەر بولۇپ، ساتارچى، تامبۇرچى، قالۇنچى ۋە داپچىلاردىن ئىبارەت ئىدى.

مېھمان چاقىرىلغاندا، ساھىبخان سازەندىلەرنى تەكلىپ قىلىپ، مەشرەپ بېرەتتى. ئالدى بىلەن سازلار ناخوللىنىپ بىرەر پەردە مۇقام چېلىنغاندىن كېيىن سازۋە غەزەللىرىنى ئۇسۇلغا كەلتۈرۈپ چالاتتى. بېشىغا كەمىجەت تۇماقنى قىڭغىر كەيگەن، قۇلىقىغا ئالتۇن ياكى كۈمۈش زىرە سالغان، ئۇستىگە جىلىتكا ياكى يەشمەت، جۇيازا كەيگەن چىرايلىق ئايالار سازغا ماسلىشىپ ئۇسۇل ئويناياتتى. سورۇندا ئولتۇرغانلار ئوزلىرىنىڭ ھالىغا قاراپ بىرسەر، يېرىم سەر تەڭگە ياكى بىر قانچە داچەن پۇلنى ئۇسۇلچى ئايالنىڭ بېشىدىن ئورۇپ، سازچىلارنىڭ ئالدىغا قويۇلغان پەتنۇس ئۇستىگە تاشلىشاتتى. يازكۈنلىرى بولسا، شەخسىلەرنىڭ باغلىرىدا مەشرەپ بولاتتى. مەشرەپتە چېلىنغان ساز ۋە ئوينالغان ئۇسۇللاردىن ھوزۇرلىنىپ، بەزىلەر مۇسەللەس ئىچەتتى. چۈنكى ئۇ چاغدا ھاراق بولسىمۇ، لېكىن قاغىلىقتا ئۇيغۇرلار ھاراق ئىچمەيتتى. سازەندىلەر ئارىلاپ دەم ئالغاندا، شاھ جەمشىت، شاھنامە، ئۇشرۇان ئادىل، قىسسەسۇل ئەنبىيا، ئەمىر ئاۋامىسلىم، ئەھمەت زەمچى، غېرىپ - سەنەم، تاھىر - زوھرا، ھورلىقا قاتارلىق رومان-ۋە داستانلارنى ئوقۇيتتى. بەزىلەر دۇتار ۋە راۋاپ بىلەنمۇ مەشرەپ ئۇيۇشتۇراتتى. مىللى ئاشخانىلاردا بىر قولدىن سازەندىلەر بولۇپ، كۈن بويى مۇقام، غېرىپ - سەنەم غەزەللىرى، ئەل ناخشىلىرى ۋە قوشاقلارنى سازغا بىرلەشتۈرۈپ كوپلەپ خېرىدارلارنى جەلىپ قىلاتتى. خېرىدارلارمۇ ئۇلارغا ئاز - تولا پۇل تاشلاپ بېرەتتى.

مەيدانخانە ۋە ئەپيۇن‌خانە

بىر قىسىم كىشىلەر مەيلى قايسى تەركىپتىن بولسۇن نەشە (بەڭ) چىكەتتى. نەشە چىكىدىغان ئورۇننى مەيدانخانە دەپ ئاتايتتى. بۇلارنىڭ بەزىلىرى ئوز ئويىدە خۇپيانە چەكسە، بەزىلىرى مەيدانخانىدا ئاشكارە چىكەتتى. بۇنداق نەشە چىكىدىغانلارنى خەلقلەر تەنە قىلىپ بەگگى — دەپ ئاتىشاتتى. بۇ مەيدانخانىلار بەگگىلەرنى نەشە بىلەن تەمىنلەيدىغان ئورۇنلا بولۇپ قالماستىن، يەنە قىمارۋازلارنىڭ قىمار ئويناىدىغان سورۇنى ئىدى. بازار ئىچىدە ئىبراھىم بەنشى، سوپى نىياز ئاخۇن قاتارلىق 3 — 4 ئائىلىنىڭ مەيدانخانىسى بار ئىدى. مەيدانخانىدا كېچە — كۈندۈز ئادەم ئۈزۈلمەيتتى. نەشە پۇرۇغىدا نەشە چەكمەيدىغان ئادەمنىڭ كۆگلى ئېلىشىپ، بېشى ئايلىناتتى. مەيدانخانىنىڭ تورىدىكى ئوچىغىنىڭ يېنىدا، كالتە پاچاقلىق شىرە، ئۇنىڭ ئۈستىدە سەيخانا، كىچىك خالتىلاردا نەشە، خاك قىلىنغان ياغاچ كومۇرى، شىرەنىڭ يەنە بىر تەرىپىدە بولسا قاتار تىزىلغان بىر قانچە چىلىم بولاتتى. بۇلارنى باشقۇرۇپ بەڭ تەييارلاپ بېرىدىغان كىشى بوۋام دەپ ئاتىلاتتى. ئېھتىمال 1929 — يىلى قىش كۈنىنىڭ بىر ئاخشىمى، مەرھۇم تاغام تومۇر ئاخۇن مېنى يېتىلەپ كالا بازىرىدىكى مەيدانخانىغا ئېلىپ كىردى. مەيدانخانىنىڭ تېمىنى ياقلاپ سىلىنغان چوڭ سۇپىدا 20 دىن ئارتۇق چىكەرمەنلەر ئولتۇراتتى. بوۋام

بولسا، ھەدەپ سەيخانىغا نەشە، كوك تاماكا ۋە ئۇششاق لانغان كومۇرنى قاچىلاپ بەڭ تەييارلاپ، سەيخانىنى چىلىمغا قوندۇرۇپ ئوزى بىر سۇمۇرۇپ ئوت ئالدۇرۇپ، بەڭ زاكاس قىلغان ئىلىپەتلەرگە ئۈزۈتۈپ بېرەتتى. ئىلىپەتلەرنىڭ بەزىلىرى بىر — بىرىگە بەڭ تۇتۇشۇپ چىكىشەتتى. بەزىلىرى بىر-بىرى بىلەن مۇڭدۇشۇپ ئولتۇراتتى. كىمدۇ بىرسى تەمبۇرنى تىرىڭلىتىپ، بىرخىل ئاھاڭدا

بىر نەپەس ھوزۇرىدىن،
دولىتى سۇلايمانى.
ئاللا بەرەر غايىپتىن،
سېنىڭ نانۇ — رىسقىڭنى.

دەپ كۈيلەپ تۇرىشىغا، بىرىدىنلا ئىشىك ئېچىلىپ، بىر كىشى كىرىپ كەلدى. بۇ كىشى يېتىملۇقىم كەنتلىك پومىشچىك قۇربان ئاخۇن باي دېگەن ئادەم ئىكەن. بۇنى كورگەن ئىلىپەتلەرنىڭ بەزىلىرى مەسخىرە قىلغان ھالدا، دەزى بار باي غوجام كەپقەپتۇ — دىسە، بەزىلىرى كېچىدە ئېزىقسىپ كەپقەپتۇ — دېيىشتى. كەيپى ئۇچۇپ كەتكەن ھېلىقى باي، بوۋايغا بىر چىلىم بەڭ تەييارلاپ بېرىشنى زاكاس قىلدى. يېرىپ باغلاپ قويغان ئوتۇندىن 10 باغلام سېتىۋېلىپ، مەيدانخانىنىڭ ئوتتۇرىسىدىكى گۇلخانغا چىلەك قىلىپ تىزىپ، ئوت ياقتى — دە، ئوت راسا ۋالىلداپ كويۇشكە باشلىدى. بوۋام تەييارلىغان بىر چىلىم بەگنى قۇربان ئاخۇن بايغا ئۇزاتتى. گۇلخان ئالدىدا زوك ئولتۇرغان باي چىلىمنى قولىغا ئېلىپ قاتتىق بىر سۇمۇرگەن ئىدى. سەيخانىدىن بىر چىزا ئوت

يۇقۇرىغا كوتىرىلدى. قاتتىق سۇمۇرگەن بەك ئۇنىڭ يۇرەك بېغىغا تەپتى-دە، بايىنىڭ كوزى ئۇيىنىڭ كوزىدەك ئالىيىپ قولىدىكى چىلىم يەرگە چۈشۈپ كەتتى ۋە ئوزىمۇ گۇلخانغا دۇم يىقىلىپ چۈشتى. بايىنىڭ ساقىلىغا «ۋاژ» قىلىپ ئوت تۇتۇشۇپ كەتتى. ئوتتا كويگەن ساقالدىن ئەسكى كېگىز كويگەندەك بەدبوي پۇراق چىقىپ پۈتۈن مەيدانغا نى قاپلاپ كەتتى. شۇ ئاندا ئىلپەتلەردىن بىرى دەررۇ كېلىپ بايىنىڭ مۇرىسىدىن تارتىپ ئولتۇرغۇزۇپ قويدى. باي ئىڭكىنى سىلاپ، ساقلىنىڭ يېرىمى كويۇپ كەتكەنلىگى نى سىزىپ «ئەمدى قانداق قىلارمەن» دەپ ئۇددى، «ھېچ ۋەقەسى يوق، بەللىرىدىكى قىزىل بەلۋاغدا يۈزلىرىنى ئورىۋالسىلا بولىدۇ» — ددى بىرسى، ئىلپەتلەر قاقاخ لاپ كۈلۈشتى. بۇنىڭدىن كوپ رەنجىگەن باي زومزايغان ھالدا، ئارقىسىغا قارىماي چىقىپ كەتتى.

ئەپيۇن چېكىدىغانلارمۇ ئاز ئەمەس ئىدى. ئامبال دىن تارتىپ ئاخىرسى پۇقرالىغىچە چېكەتتى. ئەپيۇننى خەنزۇ تىجارەتچىلەر جاگۇك قىلىپ ياساپ ساتاتتى. بۇلار ئىچكى ئولكىلەردىن ۋە چەتئەللەردىن كەلگەن خام ئەپيۇن دىن جاگۇك قىلىپ پىششىقلاپ 10 داچەنلىك، 20 داچەنلىك قىلىپ پارچىلاپ، قەغەزگە ئوراپ خېرىدارلارغا ساتاتتى چەككۈچىلەرنىڭ بىر قىسمى ئويدە چەكسە، بىر قىسمى ئەپيۇن خانىلارغا بېرىپ چېكەتتى. ئەپيۇن خانىلاردا 5-4 كارۋات قويۇلغان بولۇپ، بىر كارۋاتتا ئىككىدىن كىشى بىر - بىرىگە ئالدىنى قىلىپ يانپاشلاپ يېتىپ ئەپيۇن چېكىشەتتى. ئىككويلەنىڭ ئوتتۇرىسىغا پەتنۇس قويۇلۇپ

پەتنۇس ئۇستىگە قوي يېغىدا يېقىلىدىغان چىراق ۋە ئەپيۇن چېكىدىغان ھەرخىل ئەسۋاپلار قويۇلاتتى. بىرسى تەييارلاپ، ئىككىسى نۆۋەتلىشىپ چېكەتتى. ئەپيۇن چەك كۈچلەرنى ئەپيۇنكەش دەپ ئاتايتتى. ئەپيۇن چېكىشكە پۇل كوپ سەرپ بولغانلىقتىن، ئەپيۇنكەشلەر ئوڭايلاتۇگۈشىپ، نامراتلىشىپ كېتەتتى. نەشە چېكىشنىڭ ئاقىۋىتى قەلەندەرچىلىككە ئېلىپ بارااتتى.

قىمار ئويناش

ياك زېكىشىك، جىن شورىنلارنىڭ ئىستىبداد ھاكىمىيىتى خەلقنى جاھالەتتە تۇتۇش سىياسىتىنى يۈرگۈزگەنلىكتىن قىمار ئويناش، ئەپيۇن، نەشە چېكىشتەك يامان ئادەت كەڭ ئەۋج ئالغان ئىدى. قىمار ئاساسەن مەيدانغا نىلاردا، ئوستەك بويلىرىدا، باغلاردا ۋە شەخسىلەرنىڭ ئويلىرىدە ئويناتتى. قىمارنىڭ تۈرلىرى كوپ بولۇپ، تولاراق ئويىنىلىدىغىنى ھوشۇق قىسىرى، قەغەز، شىشىخال، ماجاگېپەلەردىن ئىبارەت ئىدى. ھوشۇقنى تەۋەكسىگە ئۇلگە «دەتتەكام» — دەپ ئاتاتتى. ئامىتى قامىلىشىپ سىياسەنجۇ كېلىپ قالسا، ئۇتقان ھىساپلىنىپ، باشقىلارنىڭ تىككەن پۇللىرىنى يىغىپ ئېلىپ، چەندازغا (ئوستى گۈل بىلەن كەشتىلەنگەن، 6 - 5 ئېغىزلىق يېنىغا ئېسىۋالىدىغان پۇل خالتىسى) سالاتتى. ئەگەر ئوتتۇرۇپ قويسا، باشقىلارنىڭ دوچىقان پۇلىغا پۇل تولەيتتى. قەغەزئويۇنى بولسا، 4 كىشى ئويناىدىغان ئويۇن بولۇپ، دۇيدۇيزە

بەشلەك. چىڭخو دەپ ئۇچ خىلغا بولۇنەتتى. ئۇنىڭدىن قالسا، شىشخال (جۇپ - تاق)، ماجەڭپەي ئويۇنلىرى بولۇپبولارنى خەنزۇلار ئويناپتتى. قىمار ئوينالغان ئوينىسىڭ ئىگىلىرى ئۇتقانلاردىن چوتا ئالاتتى. نەق پۇل دو چىقىپ ئويناغانى كەنچەندا ئويناش — دەپ ئاتىشاتتى. نەخ پۇل بولمىغاندا بىرسى جەز قىلاتتى. جەز قىلغۇچىنى "جەز خور" دىيىشەتتى. جەز قىلغۇچى قىمار ئوينىغان 4 كىشى ئۇچۇن، يەرگە 4 كاتاكچە سىزىپ قويوپ، ئۇتقان - ئۇتتۇرغانلارغا داچەن پۇل بىلەن بەلگە سالاتتى. ئاخىرىسىدا قىمار ئويناپ بولغاندىن كېيىن ھىساپ - كىتاپ قىلىپ، جەز خور ئۇتقانلارغا پۇل تولەپ، ئۇتتۇرغانلاردىن پۇل تولىتىپ ئالاتتى. پۇل تولىيەلمىگەنلەرنىڭ كىيىم - كېچەكلىرىنى سالا دۇرۇۋالاتتى. ھەتتا ئوي - ئىمارەت، يەر - زېمىنلىرىنى ساتتۇرۇپ ئالاتتى. 4 كىشىنىڭ بىرسى ئۇتسا، 3 كىشى ئۇتتۇرۇپ بارلىق پايدا جەز خورغا بولاتتى. "بەڭگى - قەلەندەر، ئوغرى قىمارۋاز" — دىگەندەك، بەزىلىرى بارلىق ۋەجىنى ئوقىتمىدىن ئايرىلىپ، ئوغرى بولۇپ كېتەتتى. ناھايىتى ئاز ساندىكى نامرات قىمارۋازلار بايلاپمۇ قالاتتى. قىمار ئويناش جەريانىدا، جىدەل كوپ بولاتتى. ھەتتا پىچاق تارتىشىپ قاتىللىق قىلىشاتتى. شۇڭا قىمار ئويناپىدىغان جايىنى يامۇلنىڭ ساقچى چېرىكلىرى پات - پات كېلىپ چارلاپ تۇراتتى ۋە چوتا ئېلىپ تاپاۋەت قىلاتتى.

شىر ئويۇنى

شىر ئويۇنى ئاساسەن ئەژدەرھا، شىر، يىلاغاچ ئايال ۋە كىمە ئويۇنى قاتارلىقلاردىن ئىبارەت ئىدى. بۇ ئويۇنىنى ھوشۇر سوپال، ئىيسا ئالا قەغەز، قادىر پايپاق دېگەن كىشىلەر ئۇز ئالدىغا ئايرىم - ئايرىم ھالدا ئويناپتتى. بۇلاربىر - بىرى بىلەن مۇسابىقىلەشكەن ھالدا ئويناتتى. غى ئۇچۇن، سۇپەت ۋە ئويناش تېخنىكىسى ۋە ماھارىتى جەھەتتە بىر-بىرىنى بېسىپ چۇشەتتى. شىر ئويۇنى يېڭى يىل بايرىمى، باھار بايرىمىدا ئويىنىلاتتى. بۇ بايراملار يېتىپ كېلىشتىن بۇرۇن ھەر قايسىسى ئۇز ئالدىغا 15-20 كىچە كەمبەغەل يېتىم بالىلارنى تەشكىللەپ، تەربىيىلەپ تەييارلىق قىلاتتى. بايرام يېتىپ كەلگەن كۇنى ئويۇن قاتناشچىلىرى، ھەممەيلەن چاڭچىلىكەشلەر كىيىمى بىلەن گىرىم قىلىپ ۋە پەدەز قىلىپ ئويۇن قويۇشقا ئاتلىنىاتتى. ئالدىدا چوڭ دۇمباقنى بىرسى يۇدۇپ، بىرسى چېلىپ ماڭاتتى. ئۇنىڭغا تەڭكەش قىلىپ جاغ، ئۇزۇن مىس كاناي چالاتتى. ئۇنىڭ ئارقىسىدىن 9 نەپەر كىشى ھەژدەرھانى كوتىرىپ ماڭاتتى. ھەژدەرھانىڭ بېشى ئاساسەن كەركىدانىڭ بېشىغا ئوخشاپ كېتەتتى. ھەژدەرھانىڭ بېشى مۇڭگۇزلۇك بولۇپ، ھەر خىل رەڭدە بويالغان قەغەزدە ياسالغان ھەيۋەتلىك پانۇستىن ئىبارەت ئىدى. باشتىن ئايىغىچە 9 پانۇس ھەم ئۇنىڭغا قادالغان 9 ساپ بار ئىدى. شۇڭا ئۇنى كو-

تىرىش ئۇچۇن 9 كىشى كېرەك بولاتتى. ئاخشىمى ئەژ-
دەرھانىڭ بېشىدىكى ئىككى دانە پانۇس بىلەن تېنىدىكى
8 پانۇسقا بىرىدىن شام يېقىلاتتى. ئۇنىڭدىن كېيىن 10-8
نەپەر پۇتىغا بىر مېتىر ئىگىزلىكتە ياغاچ ئايىاق تاڭغان
ئەر- ئايالچە كىيىنگەن يۇزلىرىگە،پەردەز قىلغان ياش با-
لىلار ماڭاتتى. ئۇنىڭ ئارقىسىدىن ئىچىگە ئىككى ئادەم
ئورۇنلاشتۇرۇلغان شىر ۋە بېشىغا كوز، قۇلاق، ئېغىز، بۇ-
رۇن، سىزىلغان قاپاق كىيىۋالغان شىر ئويناتقۇچى ماڭات-
تى. ئۇنىڭ ئارقىسىدىن چىرايلىق بىزەلگەن، ئوتتۇرىسىدا
شىپاڭ بار، شىپاڭنىڭ ئەتراپىغا ھەر خىل ئۇششاق پانۇس-
لار ئېسىلغان كېمە، كېمىنىڭ ئوتتۇرىسىدىكى شىپاڭدا
بىلىنىڭ يۇقۇرىسى چىقىپ تۇرغان، گىردىم قىلغان قىز
ئولتۇراتتى. بىر ئادەم كېمىنى كوتىرىپ ماڭسا، بىر ئاق
ساقاللىق بوۋاي كېمىنى ھايداپ ماڭاتتى. ئەتراپتا بولسا
ئىچىگە شام يېقىلغان، ھەر خىل رەڭلەر بىلەن گۈل سى-
زىلغان ئۇزۇن ساپلىق چوڭ پانۇسنى كوتەرگەنلەر يولنى
يورۇتۇپ ماڭاتتى. بايرامنىڭ 1-كۈنى يۇقۇرىدىكى تەرتىپ
بويىچە رەستىگە چىقىپ، جاڭ، دۇمباق ۋە كانايلىرىنى
چېلىپ بازار سىرتىدىكى ئوستەڭ بويىغا چىقىپ، ئوزلىرى-
نىڭ ئادىتى بويىچە ئەژدەرھانىڭ تۇمشۇغىنى سۇغا دۇم-
لەيتتى. بۇنى ئەژدەرھانى سۇغۇرۇش—دەپ ئاتايتتى. ئۇنـ
دىن كېيىن ھەر قايسى بۇتخانىلارغا بېرىپ بىر مەيداندىن
ئويۇن ئويناپ، قاراڭغۇ چۈشۈش بىلەن پانۇسلىرىغا شام
يېقىپ، ھەممىدىن ئەۋۋەل چوڭ يامۇلغا كېلىپ، ئويۇنلىرى-
نى ئويناپ، ئامبالنىڭ ئىنئامىنى ئالغاندىن كېيىن، كە-

چىك يامۇل، ھەربى قىسىم، ۋە ھەر قايسى ئىدارىلارغا.
شۇنداقلا شەھەردىكى خەنزۇ — سودىگەر — تىجارەتچىلەرنىڭ
ئىشىك ئالدىغا بېرىپ، ئويۇنلىرىنى كورسۇتۇش بىلەن ئولاردىن
ئالدى بەش سەر، ئاخىرسى بىر سەرگىچە ئىنئام ئالاتتى.
ئۇلارنىڭ ئويۇنى بايرامنىڭ ئاخىرلىشىشى بىلەن تۇگەيتتى.
ھەر بىر مەيدان ئويۇن ئىككى سائەت داۋام قىلاتتى. ئال-
دى بىلەن ھەژدەرھا ئويۇنى ئوندىن كېيىن ياغاچ ئايىاق
ئويۇنى، ئاندىن شىر ئويۇنى، ئاخىرسىدا كېمە ئويۇنى
ئويناتتى. ياغاچ ئايىاق ئويۇنى بىلەن كېمە ئويۇنىدا،
غەزەل - قوشاقلار ئوقۇلاتتى.

ئاي تۇتۇلۇش

بىر كۈنى كەچتە، تۇلۇن ئاينىڭ يۈزى قارىدى.
ئاستا - ئاستا تۇتۇلۇشقاباشلىدى. بىرىدىلا يامۇلدىن ھىلـ
تىق، جاغ - دۇمباق ساداسى ئاڭلاندى. ھەش - پەش دېگـ
چە بازارغا «ئاسمان ئىلاھىنىڭ كۇچۇگى ئاينى يېگىلى
تۇرۇپتىمىش» دېگەن سوز تارقالدى. بەزىلەر كىم شۇنداق
دەپتۇ؟ دىسە، بۇ سوز يامۇلدىن چىقىپتۇ - دەيىشەتتى. خەنـ
زۇلارمۇ سۇ تولدۇرغان داسىلىرىنى ئىشىك ئالدىغا قويۇپ،
سۇغا قارىشىپ ئاينىڭ ئارىسىدا كېتىۋاتقان بىر پارچە
قارا بۇلۇتنىڭ كولەڭگىسىنى كورسۇتۇپ قاراڭلار! ئاۋۇ
قارا كورۇنگەن نەرسە ئاسمان ئىلاھىنىڭ كۇچۇگى، ئاي-
نى يەۋاتىدۇ — دەيىشتى. ئۇ ۋاقىتتىكى ھوكۇمەت خۇراپات-

لىقنى تەرغىپ قىلغاچقا، بىر تەرەپتىن يامۇلدا مىلتىق ئېتىپ، جاغ - دۈمباق چېلىپ «ئاسمان ئىلاھىنىڭ كۈچۈ- گى» نى ھەيدەۋەتمەكچى بولغان بولسا، يەنە بىر تەرەپ- تىن يۇرت تىنچ، ئەل ئامان بولۇشى ئۈچۈن ھەممە مەس- چىتكە ئادەم چىقارتىپ، ئىمام، مۇئەززىنلەرگە بۇيرۇق چۈ- شۈرۈپ، جامائەتنى توپلاپ، مەسچىت ئوگزىسىگە چىقىپ، ئارقا-ئارقىدىن ئەزان ئېيتىشنى ئورۇنلاشتۇردى. شۇنداق قىلىپ مىلتىق ئېتىش، جاغ - دۈمباق چېلىش ۋە ئەزەن ئېيتىش ئىشلىرى ئايىنىڭ يېزى ئېچىلغانغا قەدەر داۋام قىلاتتى. ھەمدە بىر-ئىككى كۈن ئاي تۇتۇلۇش توغرىسى- دىكى ئەپسانە رىۋايەتلەر ۋە چوچەكلەر ئامما ئارىسىدا سوزلىنىپ تۇراتتى. كىونىلارنىڭ ئېيتىشىچە: بۇنىڭدىن ئىلگىرىمۇ ئاي توتۇلغاندا ئەشۇنداق قىلىش ئادەت بو- لۇپ كەلگەن ئىكەن.

قوزغىلاڭ

1931-يىلى كۈز پەسلىدە، جىن‌شۇرېننىڭ ئەنگىلى- يىدىن سېتىۋالغان قوراللىرى جۇڭگو-ھىندىستان چېگرىسى- دىن ئوتتۇپ قاغىلىقتا كەلگەندە، قاغىلىق بازىرىدىكى شىنجاڭدىن دەپ ئاتالغان ھوكۇمەت ساربىغا چۈشۈرۈلدى. بۇ قوراللار 10 ئاتار (شىدا چاڭ) مىلتىغى بولۇپ، ياغاچ ساندۇقلارغا قاچىلانغان ئىدى. بۇ قوراللارنى توگىلەرگە ئارتىپ ئۇرۇمچى تەرەپكە ئېلىپ كەتتى. دەل شۇ پەيتتە، قۇمۇلدىن خوجانىيازھاجى دېگەن كىشى باشچىلىقىدا قۇ-

مۇل دېخانلىرى قوزغىلىپ جىن‌شورېن بىلەن ئۇرۇش قى- لىپتىمىش، جىن‌شورېن خوجانىياز ھاجىغا تاقابىل تۇرۇش ئۈچۈن، بۇ قوراللارنى ئەنگىلىيەدىن سېتىۋاپتىمىش—دە- گەن سوزلەر تارقالدى. شۇنىڭ بىلەن بىر ۋاقىتتا جە- مىيەتتە بىر ئاز ئەنسىزلىك يۈز بەردى. شۇ يىلنىڭ ئاخىرىمۇ، ياكى 1933-يىلنىڭ بېشىدىمۇ، گۇما ناھىيە- سىدە تۇرۇشلۇق بىر لەگزە (ھەربى قىسىم) ئاتلىق ئەسكەر مارالۇبشىغا بېرىش ئۈچۈن قاغىلىققا كېلىپ، بازار ئېچە- دىكى شىنده‌نگە چۈشتى. بۇلارنىڭ بايرىغى ئۇچ بۇرجەك- لىك، يېشىل، كوك رەڭلىك تاۋاردىن ئىشلەنگەن پوپەك- لىك چوڭ بايراق بولۇپ، ئوتتۇرىسىغا "ۋاڭ" دېگەن خەت ئويۇپ چاپلانغان، شۇڭا بۇ لەگزىنىڭ باشلىغىنى ۋاڭ دارېن دەپ ئاتىشىدىكەن. بۇلار كېلىپ بىرەر سائەت ئوتكەندىن كېيىن، بىر چاپارمەن گۇما تەرەپتىن ئات چاپتۇرۇپ كېلىپ، ئۇدۇل يامۇلغا كىرىپ كەتتى. بىر ئاز ۋاقىت ئوتكەندە، قاغىلىق ناھىيىسىنىڭ ئاخىرقى ئامبە- لى لېۋ شاۋلى (ئازاتلىقتىن ئىلگىرى قورچاق ئولكىلىك يۇقۇرى سوت مەھكىمىسىنىڭ يۈەنجاڭى بولۇپ، ئازاتلىق- تىن كېيىن باستۇرۇلدى) ئارقىسىغا ئىككى نەپەر ئادەم سېلىپ، قولىدا بىر پارچە خەتنى كوتەرگەن ھالدا،ھېلىقى ئەسكەرلەر چۈشكەن شىن دەنگە كىرىپ كەتتى. ئەتىسى ئەتتىگەن بۇ لەگزە مارالۇبشىغا ماڭماستىن يەنە گۇما تە- رەپكە قايتىپ كەتتى. ئۇلار قايتىپ كېتىش بىلەن تەڭ خوتەنلىك قاربۇقاش ناھىيىسىدە، ئىمىر ساھىپ، ئىمىر ھەز- رەت قاتارلىقلارنىڭ باشچىلىقىدا، قوزغىلاڭ كوتىرىلىپتۇ

دىگەن خەۋەر تارقالدى. شۇندىن كېيىن، ھەر كۈنى دە-
گىدەك بىرەر لەگزە ئاتلىق ئەسكەرلەر خوتەن تەرەپكە
ئوتۇشكە باشلىدى. بەزى خەنزۇلار قاغىلىقتىن يەكەن يېڭى
شەھەرگە كوچۇپ كېتىشتى. قاغىلىقنىڭ ئامبىلى لیۇشاۋلى
خوتەن بىلەن بولغان ئۇرۇشنىڭ قومانداڭلىرىدىن بىرى
بولۇش ھەم تەنپەن ۋەكىلى بولۇش سۈپىتى بىلەن قاغى-
لىقتىن ياقۇپ ئامبال (ياڭ، جىن دەۋرىدە بىر قانچە
ناھىيىگە ئامبال بولغان ئەمەلدارلارنىڭ بىرى، ئاخىرى
خىزمەتتىن ئايرىلىپ ئۆز يۇرتى قاغىلىققا قايتىپ كەل-
گەن. خەنزۇچە ئىسمى يۈيمېۋ، 1942-يىلى قورچاق ۋىلا-
يەتلىك ساقچى ئىدارىسىنىڭ تۈرمىسىدە ئولۇپ كەتكەن)
ئومەر بەگ (بازار بېگى)، ئىمىن ئاخۇن توپ بېشى قاتار-
لىق كىشىلەرنى ئېلىپ، ئورنىغا ئابلا بەگ دايپنى مۇۋاق-
قەت ئامبال قىلىپ قويۇپ، خوتەن تەرەپكە كەتتى. ئۇلار
كېتىپ ئۆزۈن ۋاقىت ئوتمەي، 1933-يىلى 3-ئاينىڭ ئا-
خىرىدا، بىر ئازنا كۈنى جۇمە نامازدىن كېيىن يار كوچا
(يەكەن يولى تەرەپ) نەچچە مىڭلىغان ئادەمنىڭ ئالالا...
ئالالا.....دىگەن ساداسى قاغىلىق بازىرىنىڭ ئاسمىنىدا
ياڭرىدى. شۇ ئاندا يامۇل تەرەپتىن پاڭ - پۇڭ قىلىپ ئوق
ئېتىلىشقا باشلىدى. بىر ئازدىن كېيىن ئالالا، ئالالا دىگەن
ئاۋاز بازارنىڭ ھەممە كوچىلىرىدىن ئاڭلاندى. مەن ئۇگ-
زىگە چىقىپ يامۇل تەرەپكە قارىسام، يامۇلنىڭ ئوگزى-
سىدە چېرىكلەر پىستانلىق مىلىتسىلىرىنى بەتلەپ، ئوۋەنە-
گە قارىتىپ، قوزغىلاڭچىلارغا ئوق چىقىرىۋاتاتتى. كىمدۇ
بىرسى يامۇلنىڭ دەرۋازىسىغا ئوت قويدى. ئوگزىدىكى

چېرىكلەر مىلىتسىلىرىنى تاشلاپ ھەر تەرەپكە قېچىشقا باش-
لىدى. شۇنداق قىلىپ قاغىلىقتا ئەبەيدۇللا ئەلەم، ئىشان
ئاتالالاخان خوجا ۋە سابىتخان خوجا باشچىلىغىدىكى قوز-
غىلاڭ ئىككى سائەت داۋام قىلىپ، 70 نەچچە خەنزۇ
بەش نەپەر ھىندى، 4 - 5 نەپەر ئۇيغۇر ئەمەلدار خىزمەت-
چىلەرنى ئولتۇرۇپ جىن شورپىنىڭ قاغىلىقتىكى ھاكىمىيە-
تىنى ئاغدۇرۇپ تاشلىدى. لیۇ شاۋلى قاتارلىقلارنىڭ بالا-
چاقلىرى ئەسىر ئېلىندى. ئالدىنقى كۈنى (پەيشەنبەكۈنى)
قەشقەر تەرەپتىن خوتەنگە جەڭ قىلىش ئۈچۈن كەلگەن
بىر لەگزە ئەسكەر (ئەسكەرلىرى ئويغۇر، قىرغىزدىن تەر-
كىپ تاپقان، ئوفىتسېرلىرى خەنزۇ ئىدى) ئازنا كۈنى
ئەتىگەن خوتەنگە قاراپ يولغا چىقىپ، بەشىرىق بەگلىگە-
دىن ئوتۇپ، ئېقىن دىگەن سايغا چىققاندا ئەسكەرلەر ئۇز
ئىچىدىكى ئوفىتسېرلەرنى ئېتىپ ئولتۇرۇپ قوزغىلاڭچىلار-
غا قوشۇلۇپ كەتتى.

قوزغىلاڭچىلار ھاكىمىيتى

5 ئاتار، 7 ئاتار مىلىتسىلاردىن ئىبارەت شۇ چاغدە-
دىكى زامانىۋى قورال بىلەن قوراللانغان بىر مىڭ 600
نەپەردىن ئارتۇق ئاتلىق ئەسكەرلەر خوتەنگە بېرىپ،
ئۇرۇشتا ياكى تەنپەندە نەتىجە قازىنالماي مەغلۇپ بو-
لۇپ چېكىنىپ، گۇما ناھىيىسىگە قايتىپ كەلگەن كۈنى،
قاغىلىقتا قوزغىلاڭ كوتىرىلگەن كۈنى ئىدى. بۇ قوزغىلاڭ-
دىن خەۋەر تاپمىغان ھەربى — مەمۇرى ئەمەلدارلار ئەتىسى

شەنبە كۈنى قاغىلىققا قاراپ يولغا چىقىدۇ. بۇلار بىر ئاز ماڭغاندىن كېيىن، قاغىلىقتىن ئات چاپتۇرۇپ كەلگەن يا- يى قۇربان سۈيۈش «قاغىلىق خەلقى قوزغىلىپ ئىسلام ئۈچ- چىشتى» دەپ خەۋەر قىلدى. ھەممىنىڭ ئالدىدا ماڭغان ياقۇپ ئامبال ئۇنىڭ ئاغزىغا لوقما سېلىپ: «سې- نى لىيۇشاۋلى ئامبالغا توغرىلايمەن، سەن ئۇنىڭغا خوجا- نىيازھاجىنىڭ ئەسكەرلىرى كېلىپ ھاكىمىيەتنى تارتىۋال- دى. ئۇلارنىڭ سانى ناھايىتى كوپ، قوراللىرى خىل ئىكەن دېگىن، ئەگەر قايسى تەرەپتىن كەلدى دەپ سورىسا، مە- كىت ناھىيىسى تەرەپتىن كەلدى دېگىن بۇنداق دېمىسەڭ بۇلار قاغىلىققا باستۇرۇپ بېرىپ، ئىت، مۇشۇككىچە قوي- ماي قىرىپ تاشلايدۇ» دەپ گەپ ئوگۈتۈپ يايىنى لىيۇشاۋ- لى ئامبالغا توغرىلايدۇ. بۇ يايى ياقۇپ ئامبالنىڭ ئېيتە- قىنى بويىچە خەۋەر يەتكۈزىدۇ. ھەربى ۋە مەمۇرى ئەمەل- دارلار ياقۇپ ئامبالدىن مەسلىھەت سورايدۇ. ياقۇپ ئام- بال: «بىز يولدىن چەتنەپ قاغىلىقنىڭ زوڭلاڭ، ئۇشاق- باش، چىپان قاتارلىق يېزىلىرىدىن ئوتۇپ، يەكەن دەريا- سى ئارقىلىق يەكەن تەۋەسىدىكى كاچۇڭ يېزىسىغا بېرىپ، ئۇ يەردىن يەكەن يېڭى شەھەرگە كىرىپ كەتسەك بولىدۇ، ئۇندىن باشقا ئامال يوق» دەيدۇ-دە ئۇلارنى باشلاپ يەكەنگە ئېلىپ كېتىدۇ. شۇ سەۋەپتىن قاغىلىق پاراكەندە بولماي ئامان قالغان.

قاغىلىقتا قوزغىلاڭچىلار ھاكىمىيەتنى قولغا ئۆچ كۈن بولغاندا، دادام مېنى يېتەكلەپ، ئىسلامچىلارنىڭ ھا- كىمىيەت ئورگانى بولغان جامەگە ئېلىپ باردى. جامەنىڭ

سۈپىسىدا ئەبەيدۇللا ئەلەم، ئىشان ئاتاللاخان خوجا، سا- يرخان خوجىلار بەداشقان قورۇپ ئولتۇرۇپتۇ، توۋەندە ئىككى تەرەپكە بولۇنۇپ بىرەر يۈزدىن ئارتۇق ئەسكەر مىلتىق، قىلىچ، نەيزە ۋە چوماق تۇتۇپ قاتار تۇرۇپتۇ، بىر قانچە قوراللىق ئەسكەرلەر ئامبال، دارىغىلارنىڭ خوتۇن - قىزلىرىنى ئۈيغۇرچە كىيىندۇرگەن، يۈزلىرىنى رو- مال بىلەن ياپقان ھالدا ئېلىپ كىرىپ، تىز پۈكتۈرۈپ ئولتۇرغۇزدى. ئەبەيدۇللا ئەلەم ئۇلارغا: «لائىلاھە ئىللاللاھۇ مەھەممەدۇن رەسۇلىللا» دەپ ئۈچ قېتىم تەكرارلاپ ئىمان ئېيتقۇزۇپ، ئۇلارنى ئېلىپ كېتىشىنى بۇيرىدى. ئۇندىن كې- يىن قولىدا ئىسپاھان قىلىچ تۇتقان بىر كىشى بىلەن چوماق كوتەرگەن ئىككى كىشى بىزنىڭ ئاۋۇت بەگ، توختى بەگ دەيدىغان لاۋسى (ئوقۇتقۇچى) لىرىمىزنى ئارقا- ئارقىدىن يالاپ ئېلىپ كىردى. ئەبەيدۇللا ئەلەم: «بۇلار بىزنىڭ پەرزەنتلىرىمىزنى خىتايچە ئوقۇتۇپ، خىتاي قە- لىۋېتىشكە ئۇرۇنغان ئەبلەخلەر، مۇرتەتلەردۇر، ھازىرچە ھەپسىگە (قاماققا) ئېلىنسۇن، كېيىن ئەدەپى بېرىلىدۇ» دە- ۋىدى، مېڭىپ كىرگەن لاۋسىلار قورقۇپ كېتىپ ئوزلىرى- نىڭ پۇتىغا ئوزلىرى ئىگە بولالماي قالدى. ئىسلامچى ئەسكەرلەر سورەپ ئېلىپ چىقىپ كەتتى. مەن بۇ ئەھۋال- نى كورۇپ بىر ئاز قورقتۇم، دادام مېنى يېتەكلەپ ئې- لىپ چىقىپ كەتتى.

خوتەن ئىسلامچىلىرىنىڭ كېلىشى

1933-يىلى 4-ئايدا، خوتەن ئىسلامچى ئەسكەرلەر باشلىغى ئىمىر ھەزرەت، ئىمىر ساھىپ ۋە مەۋلىۋي قاتار-

لىقلار ئەسلام ئەسكەرلىرىنى باشلاپ، يەكەن يېڭى شەھەر-
دىكى خەنزۇلار بىلەن ئۇرۇشۇش ئۈچۈن قاغىلىققا كېلىپ،
ئەبەيدۇللائەلەم، ئىشان ئاتاللاخان خوجا ۋە سابىرخان
خوجىلار قۇرغان ھاكىمىيەتنى ئەمەلدىن قالدۇرۇپ، ئۆز
ھاكىمىيىتىنى قۇرۇپ ئىسمايىل دامولا دېگەن كىشىنى
قاغىلىقنىڭ ھاكىمى قىلىپ تەيىنلىدى. يامۇلنىڭ كويۇپ
كەتكەن دەرۋازىسىنى جامەنىڭ دەرۋازىسىغا ئوخشاش ياسا-
ساپ، دەرۋازا ئۈستىگە «قاغىلىق ناھىيىلىك ھوكۇمىتى
ئىسلاھىيە» دەپ يېزىلغان ۋىۋىسكىنى ئاستى. بىر قىسىم
ئەسكەرلىرىنى قاغىلىققا قالدۇرۇپ، بىر مۇنچە ياشلارنى
ئەسكەرلىككە ئېلىپ يەكەنگە ماڭدى. كېيىن ھەر كۈنى
دېگىدەك يەكەنگە ئەسكەر مېڭىپ تۇردى. ناھىيىلىك ئىس-
لام ھوكۇمىتى مەسچىتلارغا ئادەم چىقارتىپ، بىنامازلار
(ناماز ئوقۇمايدىغانلار) نى يىغىپ دەررە بىلەن ئۆرۈپ،
دەررە ھەققى دەپ پۇل ئالدى. يېزىلارغا ھەر خىل ئالۋاڭ-
ياساقلارنى سالدى ۋە ئات-ئۇلاق يىغدى. شۇنىڭ بىلەن
تەڭ خەلقنىڭ ئويلىرىنى ئاختۇرۇپ، خەنزۇلاردىن ئولجا
ئالغان نەرسىلەرنى ئېلىپ چىقىپ كەتتى. «ئەيمىلىك» دەپ
ھىساپلانغانلارغا نىسبەتەن دارغا تارتىش، قېلىچ، چوماق-
لار بىلەن ئۆرۈپ ئولتۇرۇش، قول كېسىش، ئايالالارنى
كوشۇكقا سولاپ چەللىگە ئېسىش، دەررە بىلەن ئۇرۇش
قاتارلىق پاجىئەلىك جازالاش چارىسى قوللاندى.

ئىسلامچى ئەسكەرلەر ئات، ئىشەككە مىنگەن، بەزى-
لىرى پىيادە ماڭغان ھالدا ھەر خىل بايراقلانى كوتىرىپ،
بەزىلىرى قىزىل، بەزىلىرى كوك، بەزىلىرى ئۇزۇن چاپان

كەيگەن، باشلىرىغا ھەر خىل رەڭلىك رەختلەردە دەستا
ئورىغان، رەتسىز، قالايمىقان ھالەتتە، توپ - توپ بولۇپ
كەلدى. ئالدىدا بىرسى ھوكمەت ئېيتىپ ماڭاتتى.

دارغا تارتىش

خوتەن ئىمىرلىرى قاغىلىققا كېلىپ ئىسلام ھوكۇ-
مىتى قۇرۇپ-لا، ئالدى بىلەن ئابدۇراخمان بەگ (ئىككىسۇ
رايونىنىڭ بېگى، بۇ رايون ھازىر پوسكام ناھىيىسىنىڭ
تەۋەلىكىدە)، ئىمىن توپپىشىلارنى بىر بازار كۈنى بازار
ئايلاندۇرۇپ، «خىتايلار ئۈچۈن خىزمەت قىلغانىنىڭ سازايى،
خىتاي پوقى يىگەنىنىڭ سازايى .....» دەپ سازايى قىلدى.
ئېيتىشىلاردىن قارىغاندا، بۇنىڭدىن بىرەر يىل ئىلگىرى،
ئىمىر ھەزرەت، ئىمىر ساھىپلار قەشقەردە ئوقۇپ مەخ-
سۇملۇق ئۇنۋانغا ئېرىشىپ خوتەنگە قايتماقچى بولۇپ
قاغىلىققىنىڭ ئىككىسۇ بازىرىغا كېلىپ چۈشكەندە، خوتەن
تەرەپتىن قەشقەرگە كېتىۋاتقان ھەربى قىسمىنىڭ قازان -
قوموچلىرىنى يۈكلەپ كەلگەن ھارۇسىنىڭ ئوقى سۇنۇپ
كېتىپتۇ، ھەربىلەر ئابدۇراخمان بەگنى ھارۋا تېپىپ
بەرگىن دەپ ئالدىغا سېلىپ، ئۇرۇپ - تىللاپ خورلاپتۇ،
ھارۋا تاپالماي تەڭلىكتە قالغان بەگ مەخسۇملارنىڭ
يېنىغا كېلىپ «سىلە ھارۋىنى قەشقەرگە بارىدىغان ھەر-
بىلەرگە بېرىپ تۇرسىلا، خوتەندىن كەلگەن ھارۋىنىڭ ئوقىنى
ياستىپ بەرسەك، سىلە ئۇنىڭغا چۈشۈپ خوتەنگە ماڭسا
سىلا» — دەپتۇ، مەخسۇملار ئۇنىماپتۇ، بۇ بەگ ھەربىلەر-

نىڭ قىستىشىغا ئامالسىزلىقتىن مەخسۇملار چۈشۈپ كەلگەن هارۋىنى مەجبۇرى تارتىۋېلىپ هەربىلەرگە بېرىپتۇ، هەر- بىلەر تاشلاپ كەتكەن هارۋىنىڭ ئوقىنى ياستىپ، مەخ- سۇملارغا بېرىپتۇ. شۇ ئىشنى ئىمىر هەزرەت ئاداۋەت قىلىپ، ئابدىراخمان بەگنى دارغا ئاسقان ئىكەن. ئەمىن توپىچى بولسا، خوتەنلىك قۇمات پادىشايىم دېگەن جايدا ئوتكۈزۈلگەن تەنپەن ئۇستىدە بېشىدىكى تۇمىغىنى قولىغا ئېلىپ، خىتاي ئەسكەرلىرىگە ئىشارەت قىلغان ئىكەن، ئەسكەرلەر باستۇرۇپ كېلىپ، تەنپەننى بۇزۇۋاتقان ئىكەن. شۇ سەۋەپتىن ئەمىن توپىچىنىمۇ دارغا ئاسقان. بۇ ئىك- كويلەننى سورەپ يۈرۈپ سازايى قىلغاندىن كېيىن، يامۇل ئالدىدىكى دار ئاستىغا ئېلىپ كېلىپ بەش مېتىر ئىگىز- لىكتىكى دارنىڭ سىرتىمغىنى بوينىغا سېلىپ، ئارقاننى ئاستا تارتىپ، ئۇستىگە چىقىشقا ئاز قالغاندا، ئارقاننى تېز تارتىپ دار ئۇستىگە قويۇلغان توغرا ياغاچقا بىر قانچە قېتىم ئۇستۇرۇپ قاتتىق جان تالاشقىلى تۇرغاندا، توۋەندىن مىلتىق ئېتىپ ئولتۇرۇۋېتىتى.

چوماقلاپ ئولتۇرۇش

ئابدىراخمان بەگ قاتارلىقلار دارغا تارتىلىپ ئىككى هەپتە ئوتكەندە، بىر بازار كۈنى يەكەن يېڭى شەهەر سېپىلى ئىچىگە قامىلىپ قالغان خەنزۇلارغا سېپىل ئاس- تىدىن قاپاقتا سۇ ئۈزۈتۈپ بەرگەن ئۇچ ئادەمنى قاغا- لىققا ئېلىپ كېلىپ ئولۇم جازاسى بېرىلدى. كۈن چۈش

بولغاندا، ئىسلامچى ئەسكەرلەر بىر ئادەمنى يامۇل تەرەپ- تىن سورەپ كېلىپ، كالا بازىرىنىڭ ئوتتۇرىسىدا ئولتۇر- غۇزدى. 10 چە چوماقچى ئەسكەر ئۇنى قورشاپ هالقى- سىمان بولۇپ تۇرغاندا بىر پۇشتەك چېلىندى - دە، چوماق- چىلار بۇ ئادەمنى ئۇرۇپ ئولتۇرۇۋېتىتى. ئولگەندىن كېيىنمۇ ئولۇكنى خېلى جىق چوماقلىدى. يەنە بىرسىنى جامە ئالدىدا قېلىچ بىلەن چېپىپ ئولتۇردى. مەن يامۇل ئال- دىغا بېرىشىمغا بېشىغا بادام دوپپا، ئۇستىگە ئۇزۇن ئاق كويىنەك كەيگەن، بىلىگە گۈللۈك رومال باغلىغان بىر ئادەمنى دار ئاستىغا ئېلىپ كېلىپ بويىنىغا سىرتماق سېلىشتى. ئۇستىگە قىزىل چاپان، پۇتىغا ئوتۇك، بېشىغا پۇپۇكلۈك تۇرۇكچە قىزىل تەقىيە كەيگەن مولا سۆپىەت بىر ئادەم ئۇنىڭغا: سەن يەكەن يېڭى شەهەر سېپىلى ئىچىگە قامىلىپ ياتقان خەنزۇلارغا سۇ بەرگەن جىنايىتىڭ ئۈچۈن، شەرىئەت هوكمى بويىچە ئولۇمگە مەهكۇم بولدۇڭ، هازىر ئەستەغپىرۇللا ئېيە- تىپ ئىمان يېگىلىۋال، گۇناىيىڭ توكۈلۈپ جەننەتكە بارد- سەن، — دېدى. بۇ ئادەمنىڭ ئاغزى كەلمە ئوقۇپ ئىمان ئېيتىشقا كەلمىدى. هېلىقى ئاخۇنۇم بۇ ئادەمنىڭ ئاغ- زىغا بىر جۇملە - بىر جۇملىدىن ئىمان سالدى. دارغا ئېسىلسۇن دېگەن بۇيرۇق چىقىش بىلەن ئارقان تارتىلدى.

پاجىئەلىك ئولۇم

هاۋا راسا قىزىغان بىر بازار كۈنى، هەممە ئادەم سان- جاق - سانجاق بولۇپ، يامۇل ئالدى تەرىپىگە كېلىۋاتات-

تى، مەن نىمە ئەھۋال بولغانلىغىنى بىلمەي، توپقا ئارد-
لىشىپ يامۇل ئالدىغا كېلىپ قالدىم. خەلقلەرنىڭ قىس-
تاش، ئېتتىرىشى بىلەن جامائەتنىڭ ئالدىغا ئوتۇپ قاپ-
تىمەن. قاردىسام ئۇدۇلامدا يالاڭاچلاپ، ئىشتانچاق قىلىپ،
تىز پۈكتۈرۈپ، جاۋبى تامغا قارىتىپ ئولتۇرغۇزۇپ قويغان
بەش نەپەر ئادەم كورۈندى. ئۇلار بىر ئالدىغا، بىر ئار-
قىسىغا قاراپ، گويا بىر نىمىدىن ئۇمىت كۈتكەندەك
ئولتۇراتتى. جامائەتنىڭ ئارقىسىدا قىزىل كىيىم كەيگەن،
قىزىل دەستا ئوردىغان ئېلى ئاخۇن داموللامنىڭ رىياسە-
چىلىگىدە، بىر مۇنچە موللاملار چوڭ شىرە ئۈستىگە نۇر-
غۇن كىتاپلارنى قويۇپ، ھەدەپ كىتاپلارنى ۋاراغلاپ ئوقۇ-
ماقتا ئىدى. ئېلى ئاخۇن داموللام: — قېنى زاۋىدا
ئۇرۇشقا قاتناشقانلاردىن 10 كىشى كەلسۇن! — دېدى. شۇ
زامان يامۇل دەرۋازىسى تەرىپىدىن قىزىل كىيىم كەيگەن،
چېچى گەردىنىگە چۈشكەن 10 نەپەر ئىسلامچى ئەسكەر-
لەر قېلىچلىرىنى يالاڭاچلاپ كېلىپ، ھەر بىر كىشىنىڭ
يېنىدا ئىككىدىن ئەسكەر قېلىچلىرىنى تەڭلەپ بۈيرۇق
كۈتۈپ تۇرۇشتى، شۇ چاغدا جامائەت ئارىسىدىن كىمدۇ
بىرسى: «كىمكى ئولمەستىن بۇرۇن بىلمەس بۇ جاننىڭ قەد-
رىنى، كىم ئولەر ھالەتكە يەتسە شۇل بىلۇر جان قەد-
رىنى. بۇلارنىڭ بېشىغا چۈشكەن بۇ كۈلپەت، ھېچكىمنىڭ
بېشىغا چۈشمىگەي» دېدى. شۇنداق قىلىپ ۋاقىت ئىككى
سائەت ئوتتى. ئاخىرىسىدا ئېلى ئاخۇن داموللا: — شەرىئەت-
تە بىر ئادەم بىر ئادەمنى ئولتۇرمەكچى بولغاندا، ئۇنى
توسىمىغانلارمۇ ئوخشاشلا ئولۇم جازاسىغا مەھكۇم بولىدۇ.

كىتاپتىن باشقا چارە تېپىلمىدى. شۇڭا بۇلار شەرىئەت
ھوكمى بويىچە چېپىپ ئولتۇرۇلسۇن! — دەپ بۈيرۇق قىلدى.
جاللاتلار بۇلارنىڭ بوينىغا قېلىچ سالدى. گاج - گۇچ ئا-
ۋازى ئاڭلاندى. قېلىچ سېلىش بىلەن ئولمىگەن بۇ ئادەم-
لەر ئوڭدىسىغا يىقىلىپ، پۈت تېپىپ جان تالاشقىلى تۇر-
دى. ئاندىن ئىسلامچى ئەسكەرلەرنىڭ بىر باشلىغى تاپان-
چا بىلەن ئېتىپ ئولتۇردى. ئەڭ چەتتە ئولتۇرغان 20
نەچچە ياشلىق بىرسى قېلىچ تەككەن ھامان دەرھال ئول-
مەي ئورنىدىن چاچراپ تۇرۇپ سۇ ..... سۇ .....
دەپ ۋاقىرىۋەتتى. بىر ياندا ئۇنىڭ يىغلاپ تۇرغان ئانا-
سى بىر قاچا مۇز سۇيىنى ئۇزاتتى، سۇنى قولىغا ئېلىپ
ئاغزىغا ئاپىرىشىغا، ھېلىقى ئوفىتسېر ھەۋزىكوسەردىن سۇ
ئىچسۇن! دەپلا بىر پاي ئوق ئېتىپ ئولتۇردى. بۇلارنىڭ
ئولۇشتىكى سەۋەبىنى بىلمىدىغان كىشىلەرنىڭ ئېيتىشىچە،
ھېلىقى 20 ياشلىق قاتىل گۇناكارنى ھىساپقا ئالمىغاندا،
قالغان 4 كىشى رەھىم كەنتلىك بولۇپ، بۇلار خاتىپ
توختى مولام(70 ياشلاردا)، سېيىت ئاخۇن باي(60 ياشلاردا)،
توختى موللامنىڭ ئىنىسى نىياز ئاخۇن(55 ياشلاردا، توختى مولا-
مىنىڭ 2 - ئىنىسى)، سالى ئاخۇن (30 ياشلاردا، توختى مولا-
مىنىڭ جىيەنى - سېيىت ئاخۇن بايىنىڭ ئوغلى، جوزام كېسە-
لى بىلەن ئاغرىغان دېۋانىنى كويدۇرۇپ ئولتۇرگۈچى)
ئىكەن. بۇلارنىڭ مەسچىتى ئالدىدا قومۇشتا كەپە قىلىپ
ياتىدىغان جوزام كېسىلى (ماخوۋ كېسىلى) بىلەن ئاغ-
رىغان بىر دېۋانە بار ئىكەن، بۇ دېۋانە كىشىلەرنىڭ
ئىشىك ئالدىغا بېرىپ تىلەمچىلىك قىلماستىن، ئوكتەم-

لمك قىلىپ خەقنىڭ ئويلىرىگە ئۇيغۇن كىرىپ، قاچىلىرىغا قول سالمىدىكەن، خەلق بۇنىڭدىن تولىمۇ ژىرگىنىدىكەن ھەم ئۇنىڭغا غەزەپلىنىدىكەن، بىر كۈنى ئەتىگەن بامدات نامىزىدىن كېيىن، ھازىر ئولتۇرۇلگەنلەردىن بىرسى ئۇنىڭ كەپىسىگە ئوت قويۇپ، جۇزان كېسىلى بىلەن دېۋانىنى كويدۇرۇۋەتكەن ئىكەن، شۇڭا ئىسلامچىلار ئوت قويغۇچى بىلەن ئۇنى توسىمىغان ئىمام - مۇئەززىن ۋە بىر نەپەر جامائەتنى كىتاپ ھوكمى دەپ ئولۇمگە ھوكۈم قىلغان.

قول كېسىش

ئىسمائىل دامۇللا ھاكىم بولغاندىن كېيىن، دارغا تارتىش، چوماقلاش، چېپىش جازاسى بىلەن 10 نەپەر ئادەم ئولتۇرۇلدى. ئىككى ئاي ئىچىدە، ئىلگىرى - ئاخىرى بولۇپ، يەتتىچە كىشىنىڭ قولى كېسىلدى. بۇ كىشىلەر ئوغرىلىق قىلغانلار بولۇپ، ھازىرقى پۇل ھىساۋىدا 5 - 4 يۈەن ياكى شۇ قىممەتتىكى نەرسە - كېرەكنى ئوغرىلىغانلىغى ئۈچۈن شەرىئەت ھوكمى بويىچە ئېلى ئاخۇن دامۇللامنىڭ پەتىۋاچىقىرىشى بىلەن ئۇلارنىڭ قولى كېسىلدى. روزى پوكان دېگەن قاسساپ قولى كېسىلىدىغان ئادەمنىڭ قولىنى ئالدى بىلەن جەينىگىدىن ئۇششاق قوللىرىغىچە شوينىدا چىڭ باغلىغاندىن كېيىن، بەشمالتاق قولىنى پىچاق بىلەن كېسىپ تاشلايتتى. قان ئاقمىسۇن ئۈچۈن كېسىلگەن قولنىڭ ئۈچىنى قىزىتىلغان ياقا سېلىپ داغ-

لايتتى، كېسىلگەن قولىنى نەيزىگە سانجىپ، ئالدىدا كوتۇرۇپ ماڭاتتى، ئۇنىڭ ئارقىسىدىن قولى كېسىلگۈچىنى ئازاپلانغىنىغا ۋە ناله - زار قىلغىنىغا قارىماي ھايداپ بازارنى ئايلاندۇرۇپ، سازايى قىلاتتى. مۇنداق ئادەملەرنىڭ قوللىرى سېسىپ، مۇرىسىگە چىقاندا، ئولۇپ كېتەتتى. بەزىلىرىنى مىللى تېۋىپلار داۋالاپ ساقايتقان بولسىمۇ، لېكىن ئۇزۇن ئۈمۈر كورمەيتتى. كىچىك ئاخۇن موزدوز ئوز ئاكىسى چوڭ ئاخۇننىڭكىدە ھۇنەر قىلىدىغان ئوستا ھۇنەرۋەن ئىدى. بىر قېتىم ئاكىسى يوق چاغدا، زورۇر پۇل لازىم بولۇپ قېلىپ، ئاكىسىنىڭ بىساتىدىن 4 تەنگە پۇل ئالغانلىغى ئۈچۈن ئۇنى ئوغرى قىلىپ قولى كېسىۋېتىلگەن، گەرچە مىللى تېۋىپتا داۋالاپ ساقايغان بولسىمۇ، 2 - 3 ئاي ئۈمۈر كورۇپ ئولۇپ كەتتى.

كوشۇكقا سېلىپ، چەللىگە ئېسىش

ئىسلام زامانىسىدا، 12 ياشتىن يۇقۇرى قىز ۋە ئايالىلارنىڭ رەستىگە چىقىشى قاتتىق مەنئى قىلىناتتى. يۈزىنى يوگەپ ياكى چۈمبەل تارتىپمۇ سىرتقا چىقالمايتتى. ئەگەر تالاغا چىقىپ قالىدىغان بولسا، كوشۇكقا سېلىپ، چەللىگە ئېسىلغاندىن باشقا، دەررە بىلەن ئۇرۇلاتتى. ئاتا - ئانىسىنىڭكىگە ئازىنلىق قىلىش ياكى توي - توكۈن، ئولۇم- يىتىمغا بېرىش توغرى كەلسە، كېچىسى بېرىپ كېلەتتى. دەررە ئۇرۇلغاندا ئايالىلار قورقۇنچىدا بەزىبىرلىرى سېسىپ تاشلايتتى. ناۋادا ئۇنىڭ سۆيدۈكى بىرۇنىڭ

كىيىمىگە تىگىپ قالسا، كىيىمىنى تولۇتۇپ ئالاتتى. بىر كۈنى ئەتتىگەندە، يۇزى پۈركەلگەن بىر ئايال چوك كوچىدىن تۇگمەن ئېرىق كوچىسىغا بۇرۇلۇپ، تېز قەدەم تاشلاپ كېتىپ بارغاندا چوماق كوتەرگەن 4 نەپەر ئىسلامچى قوغلاپ بېرىپ، تۇتىۋېلىپ، چوك كوچىغا ئېلىپ كېلىپ، كوشۇكقا سالماقچى بولىۋىدى. بۇ ئايال (ئاۋازىدىن قارىغاندا 20 ياش چامىسىدىكى چوكان بولسا كېرەك) يالۇرۇپ:—دادام ئېغىر كېسەل، دادامنىڭ يېنىدا بىر كىچىك ئىنىمدىن باشقا ھېچكىم يوق، شۇڭا مەن كۈندۈزى مېڭىشقا مەجبۇر بولدۇم، — دىدى. ئىسلامچىلار بۇ ئايالنىڭ زارىغا پىسەن قىلماي، مەجبۇرى كوشۇككە سېلىپ رەستىنىڭ ئوتتۇرىسىغا ئېسىپ قويدى.

«سەندەك ئىسلامچىلاردىن يەنە خىتاي ياخشىكەن»

خوتەندىن جانىبەك قازىنىڭ بىر قەدەر مۇنتىزىمراق بولغان نۇرغۇن ئەسكەرلىرى يەكەن تەرەپكە ئوتوپ قاغىلىققا كېلىپ چۈشكۈن قىلدى. شۇ كۈنى بازار كۈنى بولۇپ، رەستە ئادەم دېگىزىغا ئايلانغان ئىدى. بىردىنلا قاچ ـ قاچ دېگەن ئاۋاز ئاڭلاندى. قېچىپ كېتىۋاتقان ئادەم توپى ئىچىدىن بىرسى: « خالايىق ھەممىگلا قېچىپ نېمە قىلسىلەر، جانىبەك قازىنىڭ ئەسكەرلىرى ئادەم تۇتمايدىكەن، ئات ـ ئۇلاق تۇتىدىكەن » دىدى. شۇ ئاندا، بازارغا ئات ـ ئېشەك مىنىپ كىرگەن، ياكى مال، ئاشلىق، ئوتۇن يۈكلەپ كىرگەن دېخانلار ئۇلاقلىرىنى ھەيدەپ شەھەر

سىرتىغا ئېلىپ قېچىشقا باشلىدى. شۇ چاغدا يامۇل ئالدىدىكى جاۋىبى تامنىڭ ئارقىسىدىكى رەستىدە بېشىنى ئاق رومال بىلەن ئوراپ، ئىككى كوزىنى ئوچۇق قويغان يېشى 60 دىن ھالقىغان بىر ئايال قولىدىكى ھاسسا بىلەن ئىشىگىنى ئۇرۇپ، چېپان دەرۋازىسى تەرەپكە ھايداپ ماڭدى. ئىشەكنىڭ ئۇستىدە ئازراق ئوتۇن بار ئىدى. رەستىدىكى خەلقنىڭ ئوتتۇرىسىنى يېرىپ كېلىۋاتقان شاپ بۇرۇت، ئىگىز بويلۇق بىر ئەسكەر كېلىپ، «ھەي كەمپىر، توختا!» دەپ ئىشەكنىڭ ئۇستىدىكى ئوتۇنىنى ئورۇۋېتىپ ئىشەكنى سوراپ ماڭدى. بۇ ئايال يىغلاپ يالۇرۇپ، غوجام دۇنيالىققا 17 ياشلىق تېخى يېتىلىق قىلمىغان بىر قىزدىم بار ئىدى، كىزىك كېسىلى بىلەن ئاغرىپ يېتىپ قالغىنىغا 10 كۈندىن ئاشتى، داۋالاي دېسەم پۇلۇم يوق، بۇگۈن ئەتتىگەن خوشنامدىن مۇشۇ ئىشەكنى ئارىيەت ئېلىپ ئويىمىزدە تاماق ئېتىپ يەيدىغان ئوتۇنۇمنى ئەكىلىپ سېتىپ تۇرۇپتىكەن دورا ئېلىپ قىزىمنى داۋالىماقچى بولۇۋىدىم. رەھىم قىلغان بولسىلا! دەپ يالۇۋردى. ھېلىقى ئەسكەر بۇ ئايالنىڭ سوزىگە قۇلاق سالماي، ئىشەكنى تارتىپ مېڭىۋەردى. ئامالسىز قالغان بۇ ئايال ئاچچىغىدا « سەندەك ئىسلامچىلاردىن يەنە خىتاي ياخشى ئىكەن! » دېۋەتتى. بۇ ئەسكەر ئارقىسىغا يېنىپ، ئايالغا قاراپ: ئاغزىڭنى يۇم! ھېلى بىكار، دارغا تارتىلىسەن! دەپ ئىشەكنى سورەپ كېتىپ قالدى.

هوكۇمەتسىزلىك

« يەكەن يېڭى شەھەر ئىشغال قىلىنىپتۇ » دېگەن سوز تارقىلىۋاتقان كۈنلەردە، خوجانىياز ھاجىنىڭ قادىر-ھاجى دەيدىغان غەزىنچىسى بىر قىسىم ئاتلىق ئەسكەر ۋە نۇرغۇن توگىلەر بىلەن كېلىپ، قاغىلىق شەھىرىنىڭ يېڭى بازار دەيدىغان مەھەللىسىگە چۈشتى. قادىر ھاجى بولسا خوجانىياز ھاجىنىڭ غەزىنچىسى ھەم ئۇنىڭ خوتۇن بالا - چاقىلىرىدىن خەۋەر ئالىدىغان ئەمەلدار ئىكەن. ئۇلار تاماماەن 10 ئاتار ئەنگلىز مىلتىغى بىلەن قورال-لانغان. قادىر ھاجى ئۇستىگە يەكتەك، ئىچىگە كەمزۇل، بېشىغا كەمجەت تۇماق، پۇتىغا مەيسە كەيگەن قارا ساقال دۇغۇلاق ئادەم ئىدى. ئۇنى مەن 60 دەك قوراللىق مۇھا-پىزەتچىلىرى بىلەن بازاردا كېتىپ بارغانلىغىنى كورگەن ئىدىم، شۇ كۈنلەردە خوتەنلىك ئىسلامچى ئەسكەرلەر يە-كەن يېڭى شەھەرنى ئېلىپ قەشقەرگە مېڭىپتىمىش دېگەن سوزلەر تارقىلىپ، ئۇزۇن ئوتمەيلا يەنە خوتەنلىك ئىسلام-چى ئەسكەرلەر نىمىشقىدۇ قاغىلىق بازىرىغا كىرمەي چەت-نەپ خوتەنگە قېچىپ كېتىپتىمىش — دېگەن سوزلەر تار-قالدى. شۇ چاغدا قادىر ھاجى قاغىلىقتا بار ئىدى. « ناھىيىلىك ھوكومىتى ئىسلامىيە » نىڭ ھاكىمى ئىسمايىل دامواللامۇ يوقاپ كەتتى. ئۇزۇن ئوتمەيلا قادىر ھاجى ئەسكەرلىرىنى ئېلىپ يەكەن تەرەپكە كېتىپ قالدى. شۇنىڭ بىلەن قاغىلىقتا ھوكۇمەتسىزلىك ھالىتى مەيدا-

غا كەلدى. يامۇلنىڭ دەرۋازىسى تاقالدى. دۇكانلار يەرىم ئېچىلىدىغان بولدى. خەلقلەر كوچىلاردا توپ - توپ بولۇپ، خوجانىياز ھاجى خوتەنلىك ئىسلامچىلار بىلەن ئۇرۇشماق-چى ئىكەن. شۇڭا ئۇلار خوتەنگە تەييارلىق قىلىش ئۈچۈن قايتىپ كېتىپتىمىش، قەشقەردە خوجانىياز ھاجى تەرىپە-دىن تومۇر دەيدىغان بىر كىشى سىلىك بولۇپتىمىش — دېگەنگە ئوخشاش ھەر خىل سوز - چوچەكلەرنى ئېيتىشاتتى. شۇنداق قىلىپ ھوكۇمەتسىزلىك 10 نەچچە كۈن داۋام قىلغاندىن كېيىن ياقۇپ ئامبال ئوزلىگىدىن يامۇلنىڭ دەرۋازىسىنى ئاچتۇرۇپ كىرىپ، ئوزىنى ھاكىم جاكالاپ، ھەر قايسى بولۇم ۋە ئىدارىلەرنى قايتا قۇرۇپ يايى، توپەبشىلارنى ئورنۇتۇپ ھوكۇمەت خىزمىتىنى ئىشلەشكە كىرىشتى.

ھاپىز لۇيجاڭ

قاغىلىقتا ياقۇپ ئامبال ناھىيىلىك ھوكۇمەتنى قايتىدىن قۇرۇپ، خىزمەت ئىشلەۋاتقان كۈنلەردە، قەش-قەر تەرەپتىن ھاپىز لۇيجاڭ دېگەن كىشى ئەسكەر تارتىپ كەلدى. ھاپىز لۇيجاڭ ئوزى بىر قىسىم ئادەملىرى بىلەن يامۇلغا ئورۇنلاشتى. ئەسكەرلىرى بازار ئىچىدىكى دەڭ - سارايلارغا چۈشتى. ئەسكەرلىرىنىڭ كوپ قىسمى ئۇرپان ۋە توخسۇنلۇقلاردىن ئىبارەت ئىدى. ھاپىز لۇيجاڭ ھەر كۈنى دېگۈدەك ناغرا - سۇناي چالدۇراتتى. ئوزى بولسا، بىر قانچە ئادەملىرى بىلەن يامۇلنىڭ يېنىدىكى مەسچىت-

نىڭ پەشتىقىغا چىقىۋېلىپ ئۇزۇن ساپلىق غاڭزىسىدا تاماكا چېكىپ، ناغرا چالغان يەرگە توپلۇنۇپ قالغان خەلقلەرنىڭ تاماشاسىنى كۆرەتتى. ئوز ئەسكەرلىرىنى يەرلىك چېلىشچىلار بىلەن چېلىشقا سالاتتى. يەرلىك چېلىشچىلار ئەسكەرلەرنى يىقىتسا ئۇنىڭغا ئىنئام بېرەتتى. تاغارلاپ قەغەز پۇلنى پەشتاقتا ئېلىپ چىقىپ، غالىپ كەلگەن چېلىشچىلارغا بىر باغلامدىن پۇل تاشلاپ بېرەتتى. بولۇپمۇ بەشىرىقلىق چېلىشچى راشىت دېگەن كىشى هاپىز لۇيجاڭنىڭ نۇرغۇن ئىنئامىغا ئىگە بولدى. شۇ چاغدا خەلقلەرنىڭ ئېيتقانلىرىغا قارىغاندا، راشىتنىڭ ئالغان ئىنئامىغا بىر بايلىق يەر - زېمىن كېلىدىكەنمىش. قاغىلىقتا هاپىز لۇيجاڭ تۇرغان كۇنلەردە دار ئېلىپ تاشلاندى، ئادەمىۋ ئولتۇرۇلمىدى. قولىمۇ كېسىلمىدى، ئايالالارمۇ كوشۇكىكە سېلىنمىدى، جەمىيەتتە بىر مەھەل تېچلىق هوكۇم سۈردى.

سابىرخان خوجىنىڭ ئولۇمى

بىر كۈنى ئۇشتۇمتۇت هاپىز لۇيجاڭ ئەسكەرلىرىنى ئېلىپ خوتەن تەرەپكە قاراپ ئاتلاندى. ئەتىسىدىن باشلاپ تومۇر سىلىڭنىڭ ئەسكەرلىرى تۇركۈم - تۇركۈم بولۇپ، خوتەنگە ماڭغىلى تۇردى. بۇلار خوتەننىڭ قارىقاش ناهىيىسىنىڭ زاۋادىدىكەن رايوندا، خوتەن ئىسلامچى ئەسكەرلىرى بىلەن جەڭ قىلىۋاتقان كۇنلەردە قەشقەرىدىكى تومۇر سىلىڭنى ماجەنسا ئىنىڭ ئەسكەرلىرى ئولتۇرۇپ قويغانلىقى ئۇچۇن، خوتەندە جەڭ قىلىۋاتقان ئەسكەرلەر قەشقەر

تەرەپكە قايتىپ كەتتى. هاپىز لۇيجاڭمۇ قايتىپ كېلىپ، سابىرخان خوجىنى قاغىلىققا تۇەنجاڭ قىلىپ قويۇپ، قەشقەرگە كەتتى. هاپىز لۇيجاڭ كەتكەندىن كېيىن، سابىرخان خوجا 500 چە ئەسكەر ئېلىپ پىستانلىق مىلىتق ۋە چوماقلار بىلەن قوراللاندۇرۇپ شەھەرنى مۇهاپىزەت قىلىپ تۇرغان كۇنلەردە، خوتەنلىك ئىسلامچىلار يەنە كېلەرمىش - دېگەن سوزلەر پەيدا بولدى. بىر كۈنى چۇشتىن كېيىن، شەھەر دەرۋازىسى ئېتىلدى. خوتەن يولى تەرەپتىن پاك - پۇك قىلىپ ئېتىلغان مىلتىق ئاۋازى ئاڭلاندى. خوتەن ئىسلامچىلىرىنىڭ ئالدىنقى قىسمى بولۇپ ماڭغان ئەسقەرجان ئوزىنىڭ زامانىۋى قورال بىلەن قوراللانغان بىر ئىسكادرون ئوزبېك ئاتلىق ئەسكەرلىرىنى باشلاپ قاغىلىق شەھىرىگە باستۇرۇپ كىرىپ، سابىرخان خوجىنىڭ ئەسكەرلىرىنى تېرە - پەرەك قىلىۋەتتى. سابىرخان خوجىنىڭ ئەسكەرلىرى قوراللىرىنى تاشلاپ تەرەپ - تەرەپكە قېچىپ كەتتى. يالغۇز قالغان سابىرخان خوجا، ئەسقەرجانغا ئەسىر چۇشتى. ئەسقەرجان ئۇنى قىيناپ، ئالتۇن - تىللا لىرىنى قەيەردە دەپ ئىقرار قىلدۇرغاندىن كېيىن، يالاڭ باش، يالاڭ ئاياق قىلىپ، كوچا ئايلاندۇرۇپ، تۇەنجاڭ بولغانلىقىنى سازايى دېگۇزۇپ تىرىك كومۇۋەتتى. شۇنىڭ بىلەن بىر ۋاقىتتا، ئەسقەرجاننىڭ ئەسكەرلىرى بىلەن خوتەنلىك ئىسلامچى ئەسكەرلەر سابىرخان خوجىنىڭ ئويىنى ئاختۇرۇپ هېچ نەرسىنى قالدۇرماي تالان - تاراج قىلدى. شۇنداق قىلىپ ئوزىنى مەھەممەت پەيغەمبەرنىڭ 36 - نەۋرىسى دەپ هورمەتكە ئېرىشكەن سابىرخان خوجا جاھاندىن تۇگۇشۇپ كەتتى.

ئەكسىنچى قېتىملىق ھوكۇمەتسىزلىك

خوتەن ئىسلامچىلىرى قايتىدىن كېلىپ قاغىلىقنى ئىشغال قىلغاندىن كېيىن، قەشقەر تەرەپكە ئوتۇپ كېتىشتى. 1934 - يىلى يازدا، خوتەن ئىسلامچى ئەسكەرلەرنىڭ قوماندانى ئىمىر ساھىپ 500 دىن ئارتۇق ئەسكەرلىرى بىلەن يېڭىسار ناھىيىسىدە، ماجۇڭيېڭنىڭ 36 - شىسى تەرىپىدىن يېڭىلگەندىن كېيىن، خوتەنلىك ئىسلامچى ئەسكەرلەر يەنە خوتەن تەرەپكە قېچىپ كېتىشتى، ئۇلار كەتكەندىن كېيىن، يامۇلنىڭ دەرۋازىسى تاقالدى. دۇكانلار يېرىم ئېچىلىدىغان بولدى. كىشىلەرتوپ-توپبولۇپ،ھەرخىل مىش - مىش سوزلەرنى ئېيتىشاتتى. بەزىلەر ماجۇڭيېڭنىڭ ئەسكەرلىرى كېلەرمىش دىسە، بەزىلىرى خوجانىيازھاجىنىڭ ئەسكەرلىرى كېلەرمىش — دەيتتى. شۇنداق قىلىپ ھوكۇمەتسىزلىك 15 — 10 كۈن داۋام قىلدى. ئاخىردا ياقۇپ ئامبال يامۇلنىڭ دەرۋازىسىنى قايتا ئاچقۇزۇپ، ئۇزىنى ھاكىم جاكالاپ، ناھىيىلىك ھوكۇمەت خىزمىتىنى باشلىۋەتتى. ھاكىمىيەت تىكلىنىپ 10—5 كۈن ئوتكەندە، بىر كۈنى گۈما ناھىيىسى تەرىپىدىن خوتەنلىك ئىسلامچىلارنىڭ بىر لىيەن ئەسكىرى قاغىلىقتا كېلىدى. ئەتىسى نەدىندۇر خوجا نىياز ھاجىنىڭ بىر باتالىيون ئەسكىرى يېتىپ كېلىگەندە خوتەنلىك ئىسلامچى ئەسكەرلەر قېچىپ كەتتى. ئۇنىڭ ئارقىسىدىن ماجۇڭيېڭنىڭ بىر قىسىم ئەسكەرلىرى پەيدا بولۇشى بىلەن خوجا-

نىياز ھاجىنىڭ ئەسكەرلىرى قېچىپ كەتتى. بىر - بىرىگە زىت بولغان بۇ ئۇچ خىل قىسىمنىڭ بىرسى بۇگۇن كەلسە، ئەتىسى يەنە بىرسى كېلىپ ئالمىشىپ تۇردى. بۇ ئەھۋال بىر قانچە قېتىم تەكرارلاندى. قاغىلىق بىر مەھەل بۇ ئۇچ خىل قىسىمنىڭ بىر - بىرىنى قوغلۇشۇپ ئويناپ ددىغان مەيدانغا ئايلىنىپ قالدى. مەيلى قايسى تەرەپنىڭ ئەسكەرلىرى كەلسۇن ياقۇپ ئامبال ئۇلارنى ئوخشاشلا كۈتىۋېلىپ، نەمە كېرەك بولسا شۇنى ھەل قىلىپ بېرەتتى. ئۇلار ياقۇپ ئامبالغا چېقىلمايتتى.

ماجۇڭيېڭنىڭ قىسىملىرىنىڭ خوتەن ۋىلايىتىنى ئىشغال قىلىشى

1934- يىلى كۈزگە يېقىن، خوجا نىياز ھاجى بىلەن شىڭ شىسەي بىرلىشىپتۇ، خوتەن ۋىلايىتىنى ماجۇڭيېڭنىڭ 36 - شىسىغا بېرىپتۇ - دېگەن سوزلەر تارقالدى. شۇچاغدا،قاغىلىق ناھىيىسى خوتەن ۋىلايىتىگە قاراشلىق ئىدى. ياقۇپ ئامبال يەنىلا ھاكىملىق قىلىۋاتاتتى. بىر كۈنى 36 - شىنىڭ ئاق ئاتلىق ئەسكەرلىرى قاغىلىققا كېلىپ چۈشتى. شۇ چاغدا 36 - شىنىڭ ھەر بىر لۇيى (بىرىگادا) بىر خىل ئات مىنەتتى، ئۇلارنىڭ ئەسكەرلىرى ئاق ئاتلىق، قارا ئاتلىق، بوز ئاتلىق، تورۇق ئاتلىقلاردىن ئىبارەت ئىدى. ئەسكەرلىرىنىڭ مۇتلەق زور كوپچىلىگى خۇيزۇلار، ناھايىتى ئاز سانىدىكىلىرى خەنزۇ ۋە ئۇيغۇرلاردىن ئىدى. ئۇ چاغدا ماجۇڭيېڭنىڭ سوۋېت ئىتتىپاقىغا كەتكەن

بولۇپ، ئۇنىڭ ئورنىغا ماخۇسەن مۇۋەققەت شىجاڭ (دىۋىزىيە كوماندىرى) بولغان ئىكەن. ماخۇسەننىڭ ئۇنۋانى جۇڭجاڭ (گېنېرال لېتىنانت)، لۇيجاڭلىرى شاۋجياڭ (گېنېرال مايۇر) ئىدى. ئاق ئاتلىقلار قاغىلىقتا بىر نەچچە كۈن تۇرغاندىن كېيىن خوتەنگە يۇرۇش قىلىپ، خوتەن ئىسلامچىلىرىدىن نۇرغۇن كىشىلەرنى (ئېيتىشلاردىن قاريغاندا بىر قانچە مىڭ ئادەمنى) ئولتۇرۇپ خوتەننى ئىشغال قىلغان. ماخۇسەن قاغىلىقتا ئۇزۇن ئېلىپ كەلگەن خۇيزۇلاردىن بىر تۇركۈم پارتىزان ئەترىتىنى قالدۇرۇپ ئۇزى خوتەنگە كەتتى. ئۇزۇن ئوتمەيلا يەنە بىر لۇي ئاتلىق ئەسكەرنى قاغىلىقتا تۇرۇشقا ئەۋەتتى. ئۇنىڭدىن كېيىن قاغىلىقتىكى ئەبەيدۇللا ئەلەم چىڭفاڭ سىلىك (شەھەر مۇداپىئە قوماندانى) بولۇپ تەيىنلەندى. شۇنداق قىلىپ، قاغىلىقتا ئىككى مىڭدىن ئارتۇق ئاتلىق ئەسكەر دائىملىق تۇرىدىغان بولدى. بۇلار كۈن بويى مەشق قىلىش بىلەن شۇغۇللىناتتى. ھېچقانداق ئىشلەپچىقىرىشقا قاتناشمايتتى. 36 - شى خەلقە بالايى - ئاپەت ئېلىپ كەلدى. بۇلارنىڭ يەيدىغان يېمەكلىك، كىيىدىغان كىيىم - كېچەك، ئات - ئۇلاقلىرىنىڭ يېم - خەشەكلىرىنى تەمىنلەش ۋەزىپىسى خەلق ئۈستىگە يۈكلەندى. ھەر كۈنى ئوتۇن، سامان، پىچان قاتارلىقلارنى دېخانلار ھەقسىز توشۇپ كېلەتتى. ھەر خىل ئالۋاڭ - ياساقلار خەلق بېشىغا چۈشەتتى. ئازاپ - ئۇقۇبەت ئاستىدا قالغان دېخانلار يەر - زېمىن، باغ - ۋاران، ئوي - ئىمارەتلىرىنى تاشلاپ، يەركەن، مەكىت ۋە پوسكام ناھىيىلىرىگە قېچىپ كېتىشكە مەجبۇر بولدى.

چۈنكى يەركەن، مەكىت ناھىيىلىرىنى شىمال شىمىي، خوجا نىياز ھاجىلار باشقۇراتتى. پوسكام بولسا بىتەرەپ ناھىيە ئىدى. بۇ جايلار ماخۇسەن باشقۇرغان خوتەن ۋىلايىتىگە قارىغاندا، بىر قەدەر ياخشى ئىدى. بۇنىڭدىن باشقا باپكا، تومۇرچى، سەيپۇك قاتارلىق ھۇنەرۋەنلەرنى ھەربى قىسىمغا ئەكىرىۋېلىپ، ھەربى كارخانە قۇرۇپ، بۇلارنى يېپ ئېگەرتىش، ماتا توقۇتۇش، بوياش، ھەربى كىيىم تىكتۇرۇش، قېلىچ سوقتۇرۇش قاتارلىق ئىشلارغا سالدى، كارخانە ئەتراپىغا پوس قويۇپ، سىرتقا چىققىلى، بالا - چاقىلىرى بىلەن كورۇشكىلى قويمىدى، بۇلاردا دەم ئېلىش كۈنى يوق ئىدى. ئىش ھەققىمۇ بېرىلمەيتتى، بۇ ئەھۋال 1937 - يىلى 36 - شى تار - مار قىلىنغانغا قەدەر داۋام قىلدى.

مەكتەپ قۇرۇلىشى

1935 - يىلى 36 - شىنىڭ بۇيرۇغىغا بىنائەن، قاغىلىقتا شەنلى مەكتەپ (ناھىيىلىك باشلانغۇچ مەكتەپ) قۇرۇلۇپ، 300 نەپەر ئوغۇل ئوقۇغۇچى قوبۇل قىلىندى. مەكتەپ ئورنى يامۇلنىڭ دۆڭخۇاتاڭ (شەرقىي باغچىسىدا) دا بولدى. بۇ مەكتەپ دەسلەپكى قېتىم قۇرۇلغان يېڭى شەكىلدىكى مەكتەپ بولۇپ، خەنزۇچە ۋە ئۇيغۇرچە ئىككى خىل تىل - يېزىقتا ئوقۇتىلاتتى. ئۇيغۇرچە دەرسلەر: ئانا تىلى (تىل - ئەدەبىيات)، دىن دەرس، تەبىئەت، ھېسساپ، شېھىر قاتارلىقلار. ئەرەپ ئېلىپبەسى ئاساس قىلىنغان ئىدى.

خەنزۇچە گو يۈي (دولەت تىلى) دەرسى ئوقۇلاتتى. ئوقۇغۇچىلار بىردەك نەشرەك كىيىم، پۇتىغا ئوتۇك كىيەتتى. بىردىن قارا پوپكا تارقىتىپ بېرىلگەن ئىدى. 36 - شىنك بۇيرۇغىغا ئاساسەن، بويى - قەددى، چىراي - شەكلى بىردەك، يېشى 13 - 15 ياشقىچە بولغان 40 نەپەر ئوقۇغۇچىنى تاللاپ ھىندىستانغا ئوقۇشقا ئۈۋەتمىشكە تەييارلىنىپ تۇرغاندا، نەمىشقىدۇ ھىندىستانغا مېڭىش توختاپ قالدى. بازار سىرتىدىكى مەشق مەيدانىغا گېمناستىكا ئۈيناش ئۈچۈن چىقىقاندا دۇمباق ۋە كاناي چېلىپ ماڭاتتى. ئوقۇغۇچىلارنىڭ تامىغى مەكتەپ تەرىپىدىن بېرىلەتتى.

شىنك شىسەيگە قارشى قوزغىلاڭ

خوجا نىياز ھاجىنىڭ جەنۇبىي شىنجاڭدىكى ھەربى قىسىم قوماندانى مەھمۇت سىلىك ھىندىستانغا كەتكەندىن كېيىن، ئابدىنىياز سىجاڭ دىگەن كىشى 36 - شى يىلەن بىرلىشىپ شىنك شىسەيگە قارشى قوزغىلاڭ كوتەردى. بۇلار ھەش - پەش دىگۈچە قەشقەر كونا شەھەر، مارالۇپشى قاتارلىق جايلارنى ئىشغال قىلىپ، كۈچارغا بېرىپ، شىنك شىسەي ئەسكەرلىرى بىلەن جەڭ قىلدى. شۇ چاغدا قايسى جايدىندۇ ئەسىر ئېلىپ ئەكەلگەن 17 نەپەر دۆڭبېيلىق ئەسكەرنى مەشق مەيدانىغا ئېلىپ چىقىپ، ماخۇسەن تەيىنلىگەن خۇيزۇ ھاجى شەنجاڭ دىگەن ئادەم قولىغا قىلىچ ئېلىپ، بۇ ئەسىرلەرنى قاتار ئولتۇرغۇزۇپ «بىسمىللا - ئاللاھۇ ئەكبەر» دەپ بىر - بىرلەپ چېپىپ

ئولتۇردى. شۇ كۈنلەردە سوۋېت ئىتتىپاقىدىن يارەدەم تەلەپ قىلغاندا، سوۋېت ئىتتىپاقى تەرىپىدىن كومىسسار نالىنك باشچىلىغىدا روس ۋە قىرغىز ئەسكەرلەر، ئايروپىلان، تانكىلارنىڭ يارەدەمى ئاستىدا جەنۇبىي شىنجاڭغا كىرىپ، 36 - شى، ئابدىنىيازلارنىڭ قوشۇنلىرىنى باستۇرۇشقا كىرىشتى.

22 ئادەمنىڭ ئولۈمى

سوۋېت قىسىملىرىنىڭ زەربە بېرىشى بىلەن 36 - شىنىڭ ئەسكەرلىرى يەركەن، مەكىت، قاغىلىق تەرەپلىرىگە قېچىپ كېلىپ توپلاشقان ئىدى. بىر بازار كۈنى ئىككى قاناتلىق سوۋېت ئايروپىلانى كېلىپ بومبا تاشلىدى. بىر بومبا سۈەت بازىرىدىكى ئوستەڭ بويىغا چۈشۈپ پارتلاپ، ئوستەڭ بويىدا سۈەت، تاش تۇز، تارشا گۈگۈت سېتىپ ئولتۇرغان بازارچىلاردىن ئەر - ئايال، قېرى - ياش بولۇپ 22 نەپەر ئادەمنى ئولتۇرۇۋەتتى. ئەتىسى يەنە بىر ئايروپىلان كېلىپ، نۇرغۇن تەشۋىق ۋاراقلىرىنى بازار ئۈستىگە چاچتى. بۇ تەشۋىق ۋاراقلىرى ئىككى خىل يېزىق ۋە ئىككى خىل مەزمۇندا ئىدى. بۇنىڭ بىرسى خەنزۇچە بولۇپ ئاساسىي مەزمۇنى 36 - شىنىڭ ئوفىتسېر ۋە ئەسكەرلىرىگە: سىلەرنى باندىت ماخۇسەن ئاتا - ئانا، خوتۇن - بالىلىرىڭلاردىن ئايرىپ، ئەسكەرلىككە تۇتۇۋالغان. سىلەر قورالنى تاشلاپ تەسلىم بولساڭلار ئۇز يۇرتۇڭلارغا ئاپىرىپ قويىمىز - دىگەن خىتاپنامە ئىدى. يەنە بىرسى بولسا، ئۇيغۇرچە يېزىلغان تەزىيە خېتى بولۇپ، مەزمۇنى:

بىزنىڭ لىوتچىك نىشانىنى خاتا مولچەرلەپ تاشلىغان بومبىسىدا 22 نەپەر بىگۇنا خەلق ئولۇپتۇ. بىز بۇلارنىڭ ئائىلە - تەۋەلىرىدىن ھال سورايمىز. بومبىنى خاتا تاشلىغان ھېلىقى لىوتچىكنى جازالىدۇق. دىگەنلەردىن ئىبارەت ئىدى. يەنە بىر قېتىم بىر ئايرۇپلان كېلىپ، يامۇلنىڭ باغ ئىچىدىكى كولىگە بىر دانە، يار كوچىدىكى مەكتەپ ئىچىگە (بۇ مەكتەپتە ماخۇسەنلەرنىڭ ئەسكەرلىرى بار ئىدى.) بىر دانە بومبا تاشلىدى. شۇنىڭ بىلەن ماخۇسەنلەرنىڭ ئەسكەرلىرى پاراكەندە بولۇشقا باشلىدى.

ماخۇسەن 36 ــ شىسىنىڭ تار ــ مار بولۇشى

1937 - يىلى كۈزدە، سوۋېت قوشۇنلىرى ۋە شىڭ شىسەيىنىڭ ئەسكەرلىرى تەرىپىدىن مەغلۇپ بولغان 36 - شىنىڭ ئەسكەرلىرى تەرەپ - تەرەپتىن قېچىپ كېلىپ، يەنە خوتەن تەرەپكە يول ئالدى. يول ئۈستىدىكى يېزا بايلىرى ۋە شەھەردىكى سودىگەرلەرنىڭ پۇل - مالىلىرىنى بۇلاپ - تالىدى. بولۇپمۇ كېچىسى شەھەر بايلىرىنى بۇلاڭ - تالاڭ قىلدى. ھەممە تەرەپتىن، ئەر - ئايالىلارنىڭ چۇقانلىرى، دات - پەريادلىرى ۋە پاڭ - پۇڭ قىلغان مىلتىق ئاۋازلىرى ئاڭلىنىپ تۇراتتى. كۈندۈزى بولسا، قەشقەر تەرەپتىن 10 نەچچە ئايرۇپلان چوڭ يولنى بويلاپ خوتەن تەرەپكە قاراپ ئۇچۇپ، خوتەن ۋە چەرچەن تەرەپكە قېچىپ كېتىۋاتقان 36 - شىنىڭ ئەسكەرلىرى ئۈستىگە بومبا

تاشلاپ، پىلىموت ئېتىپ يەنە قايتىپ كېتەتتى. بۇ ئەھۋال بىر قانچە كۈن داۋام قىلدى. شۇ چاغدا ماخۇسەن ۋە ئۇنىڭ بەي ئىسىملىك سەنمۇجاڭى 20 گە قەدەر ئادەملىرىنى ئېلىپ ھىندىستانغا قېچىپ كەتتى. ماخۇسەنىڭ ھەر قايسى قىسىملىرىدىن قاچماي قاغىلىقتا قېپقالغان ۋە شىڭشىسەيىنىڭ «قوراللىنى تاشلاپ تەسلىم بولساڭلار، ئۆز يۇرتۇڭلارغا ئاپىرىپ قويىمىز» دىگەن خىتاپ نامىسىگە ئىشەنگەن بىر مىڭدىن ئارتۇق ئەسكەر مىلتىق، قېلىچلىرىنى ناھىيىلىك ساقچى ئىدارىسىغا تاشلاپ كوچىلاردا سارايسىمە بولۇپ يۇرۇشەتتى. بىردىنلا شىڭشىسەيىنىڭ ئەسكەرلىرى كەپتۇ ــ دىگەن سوز تارقالدى. قوماندانالىك باشچىلىغىدىكى ئورۇس ئەسكەرلەر، بىر پولك قىرغىز ئەسكەرلەر (پولك كوماندىرى مەۋلانوۋ دىگەن كىشى ئىدى) 12 دانە تانكا ۋە سەي تۇەنجاڭ باشچىلىغىدىكى بىر پولك دۇڭبېيلىك ئەسكەر كېلىپ خوتەن تەرەپكە ئوتۇپ كەتتى. قوماندان نالىك ئەبەيدۇللا چىڭقاڭ سىلىڭنىڭ ھويلىسىغا چۈشۈپ، بىر قىسىم ئورۇس ئەسكەرلەر بىلەن قاغىلىقتا قالدى. رۇس ئەسكەرلىرى ھېلىقى قاغىلىقتا قوراللىرىنى تاشلاپ كوچىلاردا يۇرگەن ماخۇسەنىڭ بىر مىڭدىن ئارتۇق ئەسكەرلىرىنى بىر كېچىدە يىغىپ كېلىپ زىغىرلىق يار دىگەن قۇملۇقتا ئولتۇرغۇزۇۋەتتى. شۇنىڭ بىلەن ماخۇسەن باشچىلىغىدىكى 36 - شى پۇتۇنلەي يوقىتىلىپ، شىڭشىسەي ھاكىمىيىتى رەسمى تىكلەندى.

قەشقەر هېيتكار جامەسىنىڭ ئوتمۇشى ۋە هازىرى

جۇنەيىد بەكرى

قەشقەر — ئۇزۇن تارىخقا ئىگە مەشھۇر قەدىمىي شەھەر. ئۇ، ئەينى تارىخىي دەۋرلەردە، جەنۇبىي شىنجاڭنىڭ سودا، مەدەنىيەت، دىنىي مەركىزى بولۇپلا قالماي، بەلكى مەلۇم دەۋرلەردە سىياسى مەركىزىمۇ بولۇپ كەلگەن. تارىختا «خاقانىيە» دەپ ئاتالغان ۋە 3 ئەسىر هوكۇم سۈرگەن مەشھۇر قاراخانىلار سۇلالىسىنىڭ پايتەختى بولغان. ئۇ، ئۇزۇن تارىخىي ۋە مىللى ئەنئەنىلىرى بىلەن جامائەتچىلىكنىڭ دىققەت — نەزىرىنى جەلپ قىلىپ كەلدى.

بۇ يەردە، ئۇزۇن تارىختىن بۇيان، بىزنىڭ ئەجداتلىرىمىز ياشاپ، بىزگە يېقىلماس پىراىمدا، ئىسىل خىسلەتلىك نامايەندىلارنى قالدۇرۇپ كەتكەن. ئەنە شۇلاردىن بىرى — هېيتكار جامەسىدۇر.

قەشقەرگە كەلگەن كىشىلەر هېيتكار جامەسى بىلەن «ئاپپاق خوجا مازىرى» قاتارلىق تارىخىي يادىكارلىقلارنى زىيارەت قىلىشقا قىزىقىدۇ.

هېيتكار جامەسى — قەشقەر شەھىرىنىڭ شىمالىدىن

جەنۇبقا سوزۇلغان ئەڭ ئاۋات كوچىلىرىنىڭ بېرىسى بولغان ئازات كوچىسىنىڭ قاق ئوتتۇرىسىغا جايلاشقان؛ بۇ كوچىنىڭ غەربىدە هېيتكار مەيدانى بار، جامەنىڭ دەرۋازىسى مەيدانغا قاراقلىق، مەيدان يۈزىلاق شەكىللىك گۇللۇك بولۇپ، رەڭگا — رەڭ گۈللەر ئېچىلغان. ئۇنىڭ ئوتتۇرىسىدا هەر مىللەت خەلقىنىڭ ئۇلۇغ ئىنتىلىشلىرىنى كۆرسىتىدىغان خاتىرە مۇنارىسى مەغرۇر قەد كوتىرىپ تۇرىدۇ، بۇ، 1956 — يىلى ياسالغان. مەيدانىنىڭ ئەتراپى تۇرلۇك ماگىزىن، يىمەكلىكلەر دۇكانلىرى بىلەن توشقان. مال ساتقۇچىلارنىڭ ئوز مۇدىلىرى، تاماقلىرى، دوغ — جۇلاپلىرىنى ماختاپ ۋاقىراشلىرى ۋە ئۇلارنىڭ ئۇنىتالغۇلىرىدىن چىققان سادالار — مانا بۇ هەر خىل ئاۋازلار مەيدانىنى قاپلايدۇ. يەنە شۇنىڭدەك، بۇ يەردە بېشىغا تور رومال ئارتىپ، قوللىرىدا دوپپا، روباچكا قاتارلىقلارنى ئوتۇۋالغان مەستۇرە ئايالالارنىڭ تاقەتسىزلىك بىلەن خېرىدار چاقىرىشلىرى — مانا بۇ كونا هاياتنىڭ ساقىت نەمۇنىلىرىمۇ كوزگە چېلىقىدۇ.

هېيتكار جامەسى — يوقلۇقتىن بار بولۇش، كىچىكلىكتىن چوڭىيىش، ئاددىلىقتىن مۇرەككەپلىشىش ۋە تەدرىجى تەرەققىي قىلىپ كامالەتكە يېتىشتىن ئىبارەت ئومۇمىي شەيئىلەرگە ئورتاق بولغان تارىخىي تەرەققىيات جەريانىنى بېسىپ ئوتكەن.

هېيتكار جامەسى ئۇزۇن يىللىق تارىختا ئىگە. ئەڭ كام دېگەندە 556 يىلغا يېتىپ بارىدۇ. ئۇنىڭدىن بۇرۇن بۇ جاي بىر ساسلىق، قۇمۇشلۇق، توغراقلىق جاڭگالىدىن

ئىبارەت بولغان. شۇنىڭدەك بۇ جايدا ئوردا خادىملىرىنىڭ قەۋرىستانلىغىمۇ بار ئىدى. ھىجرىيىنىڭ 96 - يىلى(مىلادى 714 - يىلى) ئەمىر قۇتەيبە قوماندىسى ئاستىدا، پەرغانە ئارقىلىق شىنجاڭغا كەلگەن دىن تارقاتقۇچى ئەرەپلەر ۋە 11 - ئەسىردىكى «ئارسلانىيە» لەرگە يارىدەم بېرىش ئۈچۈن كەلگەن كىشىلەردىن ئەينى زاماندا ۋاپات بولغانلىرىمۇ ئەشۇ يەرگە دەپنە قىلىنىپ، مازار شەكلىنى ئالغان. شۇنىڭ بىلەن بۇ جاي تەدرىجى يوسۇندا كىشىلەر ھورمەتلەيدىغان ئورۇنغا ئايلانغان. بۇنىڭدىن تەخمىنەن 500 يىللار بۇرۇن ئوتكەن قەشقەر ھاكىمى سانسىز مىر-زىمۇ مۇشۇ يەرگە دەپنە قىلىنغان. شۇنىڭ بىلەن ھىجرى-يىنىڭ 846 - يىلى (مىلادى 1442 - يىلى) غا كەلگەندە، ئۇنىڭ ئەۋلاتلىرى بۇ يەرگە بىر كىچىك مەسچىت سالدۇرغان. ئۇ، ھازىرقى ھېيتكار جامەسىنىڭ ئالدىنقى گەۋ-دىسى بولۇپ ھىساپلىنىدۇ.

ئۇنىڭدىن بىر ئەسىرگە يېقىن ۋاقىت ئوتۇپ، 16 - ئەسىرنىڭ باشلىرىغا كەلگەندە، چاغتاي ئەۋلاتلىرىدىن يەكەن پادىشاسى سەئىدە خانىنىڭ ئىنىسى سۇلتان مىرزا ئەزىز ۋەلى ۋاپات بولۇپ، ئۇمۇ مۇشۇ قەۋرىستانلىققا دەپنە قىلىنغان. ئۇ چاغدا، بۇ يەرنى «پاقالچەك مازار» دەپ ئاتايتتى. ھىجرىيە 944 - يىلى (مىلادى 1537 - يىلى) قەشقەر ھوكۈمرانى ئوبۇلھادى مىرزا ئاباباكرى ئوغلى ئوز تاغىسى بۇ يەرگە دەپنە قىلىنغانلىقتىن، بىر ياخشى ئىش قىلىشقا نىيەت باغلاپ، تاغىسىنىڭ مازىرىنىڭ شەرىپى ئۈچۈن ھېلىقى مەسچىتنى كېڭەيتىپ، 5 ۋاق نامىاز ئوقۇ-

لىدىغان مەھەللىۋى مەسچىتتىن، جۈمە نامىزى ئوقۇلىدى-غان «جامە» گە ئوزگەرتكەن.

راۋايەتلەرگە قارىغاندا، ھىجرىيە 1213 - يىلى(مىلادى 1798 - يىلى) گۈلرەنا ئىسىملىك بىر ئايال پاكىستانغا كېتىۋېتىپ، قەشقەرگە كەلگەندە، كېسەل بولۇپ ئولۇپ كېتىپ، نۇرغۇن پۇل - دۇنياسى قالغان ئىكەن. كىشىلەر بۇ ئايالنىڭ يولدا راسخوت قىلىدىغان پۇلىغا بىر مەسچىت سالدۇرۇپ، ئۇنىڭغا «ھېيتكار» دەپ نام بەرگەنىمىش. ئۇ چاغدىكى ھېيتكارنىڭ كولىمى - دائىرىسى كىچىك بولوپ، ئەتراپى قەۋرىستانلىق ئىكەن.

ھىجرىيە 1201 - يىلى (مىلادى 1786 - يىلى) قەشقەر يېڭىشەر ناھىيىسىگە تەۋە خانىبرىق رايونىنىڭ چارقىلىق يېزىسىدىن زۇلپىيارى بۇۋىي ئىسىملىك بىر ئايال يىپ ئىگىرىپ سېتىپ، پۇل توپلاپ، ھەج قىلىش نىيىتى بىلەن پامىردىن ئوتۇپ پەرسىيىگە بارغاندا، پەرسىيىدە سوقۇش بولۇپ كېتىپ، يولدىن ئوتەلمەي، قەشقەرگە قايتىپ كېلىپ، ھەرەمگە ئاتىغان پۇلى ھىسا-ۋىغا ھېيتكار جامەسىنى كېڭەيتىپ ياساپ چىققان. شۇنىڭ-دەك، شەھەر ئەتراپىدىكى پاختەكلە يېزىسىدىن 40 پاتما-لىق (بىر پاتمان 15 موغا تەڭ) تېرىلغۇ يەر سېتىۋې-لىپ، مۇشۇ جامە ئۈچۈن ۋەخپە قىلىپ بەرگەن.

19 - ئەسىرنىڭ باشلىرىدا، قەشقەرگە ھاكىم بولغان تۈرپانلىق ئىسكەندەر ۋاڭ (قەشقەر قاتناش ئالدىدا قەۋرىسى بار) ھىجرىيە 1224 - يىلى (مىلادى 1809 - يىلى) ئوز ئاخىرەتلىگى ئۈچۈن گۈمبەز ياسىتىش بىلەن

بىللە، ھېيتكار جامەسىنىمۇ ئۇيغۇرلۇك رەمۇنت قىلىدۇرغان، ئىچىگە كول كولىتىپ، ئېرىق چاپتۇرۇپ، ئۇنىڭغا سەمەندىن بىر ئېرىق سۇ ئەكىرگەن ۋە نۇرغۇن جەرىمە تىكىپ جامەنى گۈزەللەشتۈرگەن.

ھىجرىيە 1235 - يىلى (مىلادى 1819 - يىلى) قەشقەردە بىر قېتىم قاتتىق يامغۇر يېغىپ، ھېيتكار جامەسىنىڭ تورۇسلىرىنى ئېغىر دەرىجىدە زەخىملەندۈرگەن. ئۇ چاغدا، قەشقەرلىق ئەبرىشىمكار نېمىدىر خوجا دېگەن كىشى تەرىپىدىن يەنە بىر قېتىم ئومۇمىيۈزلۈك رەمونت قىلدۇرۇلغان.

ئارىدىن 20 يىل ئوتكەندىن كېيىن يەنى ھىجرىيە 1255 - يىلى (مىلادى 1839 - يىلى) قەشقەر ھوكۈمرانى زوھۇرىددىن ھاكىم بەگ قەشقەر شەھرىنى كېڭەيتىپ تەمىر قىلىش بىلەن بىللە، تاشقارقى شەھەرگىمۇ سېپىل سوقتۇرۇپ، 400 يىلدىن بۇيان شەھەرنىڭ سىرتىدا بولۇپ كەلگەن مەھەللە بىلەن جامەنى شەھەرنىڭ ئىچىگە كىرگۈزگەن ۋە مۇناسىپ ھالدا كورکەملەشتۈرۈپ، قايتا رەمونت قىلدۇرغان.

زوھۇرىددىن ھاكىم تۇرپانلىق كىشى بولۇپ، بۇ چوڭ قۇرۇلۇشقا شەخسەن ئۆزى رەھبەرلىك قىلغان ۋە قاتناشقان، شۇنىڭدەك ئۇ 20 يىل ھوكۇم سۈرگەن دەۋردە تېرىلغۇ يەر كولىمىنى كېڭەيتىپ، ئۈزۈن مۇساپىلىق ئوستەڭلەرنى چاپتۇرۇپ، يېزا ئىگىلىگىنى يۈكسەلدۈرگەن. ئىلىم - مەرىپەت، پەن - مەدەنىيەت ئىشلىرىنى يولغا قويغان. شۇنىڭدەك، يەنە قەشقەر خەلقىگە پايدىلىق نۇرغۇن

ئىشلارنى قىلغان. بۇ ھەقتە شۇ دەۋرنىڭ مەشھۇر شائىرى ۋە ئاتاغلىق مۇتەپەككۇر ئابدۇرېھىم نىزارى ئۇز شېئىرىدا مۇنداق دەيدۇ:

كى بىرمىڭ ئىككى يۈز ئەللىكبەش تارىخى پەيغەمبەر①
بىنا قىلدۇردى شەھەرنى شاھ زوھۇرىددىن بەلەن ئەختەر②
رىئايە ③ خىلىنىڭ ھالىغا رەھمە ئەيلەپ ھاۋادىسىددىن ④
قىلىپ قەلئە ⑤ نى مەھكەم كى گويا سەددى ئىسكەندەر.

يۇقۇرقى شېئىر زوھۇرىددىن ھاكىم بەگنىڭ شەھەر ۋە ھېيتكارنى كېڭەيتىش يولىدا يۈكسەك ئورۇن تۇتقانلىغىنى ئەكس ئەتتۈرۈپ بېرىدۇ.

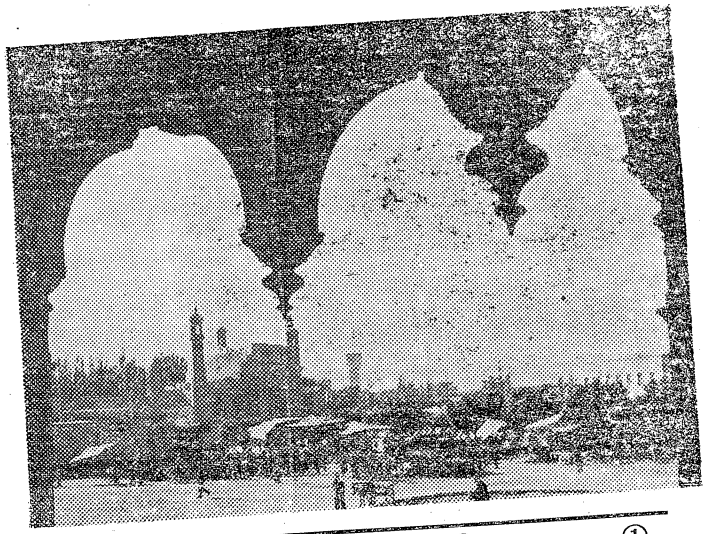

① ھىجرىيە ② ئۈستۈن يۇلتۇزلۇق ③ پۇقرالار
④ ھاۋادىس - ھادىسىلەر ⑤ قەلئە - سېپىل

19 - ئەسىرنىڭ 60 - يىللىرى ياقۇپبەك (بەدەۋلەت) ھاكىمىيەت بېشىغا چىقىپ، 1865 - يىلدىن 1877 - يىلىغا قەدەر 12 يىل ھوكۇم سۈردى. بۇ جەريانىدا ئۇ، جەنۇبى شىنجاڭدا، جۈملىدىن ئەينى زاماندىكى پايتەخت قەشقەردە كوپلىگەن مەسچىت، مەدرىسە، مازار ۋەلەنگەر (چۈشكۈنخانا) لارنى بەرپا قىلدۇردى. ھىجرىيە 1290 - يىلى (مىلادى 1873 - يىلى) ئۆزبېكنىڭ يېقىن مەنسەپدارلىردىن ئالداش داددخانى مەسئۇل قىلىپ، ھېيتكار جامەسىنى كېڭەيتىپ قايتا تەمىر قىلدۇردى. بۇ چاغدا، غەرپ تەرىپى مەسچىت، شەرق تەرىپى مەدرىسە قىلىنىپ، ئىككى قىسىمغا ئايرىپ ياسالدى. مەدرىسە قىسمىنىڭ شىمال، شەرق ۋەجەنۇپ تەرەپلىرىگە 24 ئېغىزدىن 72 ئېغىزلىق ھوجرا بىنا قىلىندى. بۇنىڭدا 400 دىن ئارتۇق تالىپ يېتىپ، قوپۇپ دەرس ئالاتتى. شەرقى شىمال بۇرجىگىگە 100 دىن ئارتۇق كىشى بىر ۋاقىت ئىچىدە بىمالال يۇيۇنالايدىغان ھاممام (مۇنچا) 400 كىشىلىك گولەخ، 40 كىشىلىك ھاجەتخانە ياسالدى. 4 جايغا كول قازدۇرۇلۇپ ئەتراپىغا دەرەخ تىكىپ ئورمان بىنا قىلدۇردى. ھېيتكار جامەسىنىڭ مۇنار، گۈمبەز، پەشتاق، دەرۋازا قاتارلىق قۇرۇلۇشلارنىمۇ ياساتتى. شۇنىڭ بىلەن ھېيتكار جامەسىنىڭ ھازىرقى قىياپىتى شەكىللەنگەن.

بۇ جامە رېمونت قىلىنىپ ئۆزۈن ئوتمەي ياقۇپبەك ھاكىمىيىتى ئاغدۇرۇلدى. « تارىخ ئەمنىيە » دە كورسىتىلىشىچە، ياقۇپبەك ھاكىمىيىتى ھىجرى 1294 - يىلى 10 - زۇلھەججە يەنى دەل ھېيت قۇربان كۈنى (مىلادى

1877 - يىلى 12 - ئايىنىڭ 22 - كۈنى) يەتتىلغان. ئۇنىڭ ئورنىغا مانجۇلار ھاكىمىيىتى تىكلەنگەن. بۇ ھاكىمىيەتكە ۋاكالىتەن زوزۇڭتاڭ لىجۇيا دېگەننى بەلگىلەپ، قەشقەرنىڭ ھەربى - مەمۇرى ھوقۇقىنى تۇتقازغان، لىجۇيا بۇ جامەنى ياقۇپبەگدىن ئولجا قىلىپ ئوتكۈزۈۋالغان مۇلۇك قاتاردا ھىساپلاپ، بىر مەزگىل قۇلۇپ سېلىپ قويغان. كېيىن خەلق ئاممىسىنىڭ كۆچلۈك بېسىمى ئاستىدا خەلققە قايتۇرۇپ بەرگەن.

يىللارنىڭ ئوتىشى بىلەن پەرۋەردىش ۋە باشقۇرۇشنىڭ يېتەرسىزلىگىدىن كونىراش، بۇزۇلۇش، توكۈلۈش، دەرەخلەر قېرىپ قۇرۇپ كېتىش، كوللەكتىپ گومۇرۇلۇپ، ئىگىز - پەس بولۇش، سۇلىرى بۇلغۇنۇپ كېتىش قاتارلىق ئەھۋاللار كورۈلۈشكە باشلىغان.

ھىجرىيە 1320 - يىلى (مىلادى 1902 - يىلى) قەشقەرده ئېغىر يەر تەۋرەپ، خەلقنىڭ مال - مۈلكى زور زىيانغا ئۇچرىغان. شۇ مۇناسىۋەت بىلەن ھېيتكار جامەسىنىڭ تاشقارقى مەسچىت قىسمىغا ئېغىر دەرىجىدە زىيان يېتىپ، بەزى يەرلىرى ئورۇلۇپ كەتكەن. بەزى يەرلىرى زەخمىلەنگەن، ئىككى مۇنارنىڭ باش تەرىپى ئۇچۇپ كەتكەن، سول تەرەپتىكى مۇنارە زەخمىلەنگەن. جامەنىڭ ئوك تەرىپىدىكى ئايۋاننىڭ بىر قىسمى يەتلغان، پەشايۋان بىلەن سول تەرەپتىكى ئايۋان شىكەستىلەنگەن. بۇ تەرەپتىكى مۇنارنىمۇ دەز كېتىپ، خەۋپلىك ھالەتكە چۈشۈپ قالغان ئىدى.

ھىجرىيە 1322 - يىلى (مىلادى 1904 - يىلى)ئەينى

زاماندىكى قەشقەر بايلىرىدىن «ئاخۇنبايىملار» دەپ ئاتالغان تۇردى باي ھاجىم بىلەن كېرىم بايۇەچچە - بۇ ئىككى ئاكا - ئۇكا تەرىپىدىن رېمونت قىلىنىپ، ئەسلىگە كەلتۈرۈلگەن. ئۇلار، ئاتۇشلۇق دولەت ئاخۇن ئىسمىلىك ئۇستىنى خوتەندىن ئەكەلدۈرۈپ رېمونت قىلدۇرغان. بۇ ئۇستا مۇنارنىڭ ئۈستىنى يۇگىمە قىلىپ ئوڭلاپ، ھازىرقى شەكلىگە كىرگۈزگەن.

ھىجرىيە 1352 - يىلى (مىلادى 1933- يىلى) شىكىشىسەي دەۋرىدە، ئابدۇكېرىمخان مەخسۇم ماڭارىپ موددىرلىك سالاھىيىتى بىلەن جامەنى بىر قۇر رېمونت قىلدۇرغان.

ھىجرىيە 1354 - يىلى (مىلادى 1935 - يىلى) قەشقەردە تۇرغۇچى گېنېرال مەخمۇت موھىتى تەرىپىدىن بىر قېتىم رېمونت قىلىنغان. جامە ئىچىدىكى قېرى، ئىگىز - پەس ئوسكەن دەرەخلەر چىقىرىپ تاشلىنىپ، رەتلىك دەرەخلەر قويۇلغان، سېسىق كوللەر تىندۇرۇلۇپ، يېڭى كوللەر قېزىلغان، ئەتراپىغا (سالاسۇن رېشاتكا) بىكىتىلگەن.

ئۇنىڭدىن كېيىن بولسا «ئىسلاھى مادارىس ۋە مەسجىدى ھەيئىتى» (مەدرىس ۋەمىچىتلەرنى ئىسلاھقىلىش ھەيئىتى) دىگەن ئاممىۋي تەشكىلات تەرىپىدىن ئومۇمىي يۈزلۈك رېمونت قىلىنغان. بۇ جامەنىڭ ئەسلىدە بىرلا دەرۋازىسى بولۇپ، ھېيت ۋە جۈمە كۈنلىرى تىقىمچىلىق يۈز بېرىپ قىيىنچىلىق تۇغۇلاتتى. بۇ ھەيئەت جامەنىڭ شىمال ۋە جەنۇپ تەرىپىگە ئىككى يان دەرۋازا ئېچىپ،

كىرىش - چىقىشنى راۋانلاشتۇرۇش بىلەن بۇ قىيىنچىلىق ھەل قىلىندى. شۇنىڭدەك جامەنىڭ تام - تۇرۇسلىرىنى ئاقارتىپ ۋە سىرلاپ، جامەنىڭ ھوسنىگە ھوسۇن قوشتى.

ھىجرىيە 1355 - يىلى (مىلادى 1936 - يىلى) ئېلىپ بېرىلغان شەھەر كوچىلىرىنى كېڭەيتىش ھەركىتىدە جامەنىڭ قىياپىتىدە خېلى ئوزگۈرۈش بولۇپ، يەنە بىر قېتىم ئىسلاھ قىلىندى. بۇ ئىسلاھدا جامەنىڭ شەرق تەمى ئېلىپ تاشلاندى. ئۇنىڭ ئەتراپىدىكى كىچىك مەچىت، ھاممام، 24 ئېغىزلىق ھوجرا، جامەنىڭ شىمالىدىكى يۇزدىن ئارتۇق دۇكان قاتارلىقلار چېقىپ تاشلىنىپ،يولغا قوشۇلۇپ كەتكەن، شەرقتىكى تامنىڭ ئورنىغا سالاسۇن ئورنىتىلىپ، جامەنىڭ ئىچكى مەنزىرىسى سىرتتىن كۆرۈنىدىغان ھالەت شەكىللەنگەن. بۇ تەرەپتىن ھەم ئىككى ئىشىك ئېچىلغان. بۇ قېتىمقى ئىسلاھاتتا ھېيتكار جامەسى ئەتراپىدا خېلى زور ئوزگىرىش بولۇپ، ئىككى چوڭ مىچىت، 7 سودا ساراىيى، 6 چوڭ بازار ئورنى، بىر ھاممام، بىر بۇتخانە، يۇزلىگەن دۇكان ۋە ئويلەر چېقىپ تاشلىنىپ، بۇلارنىڭ ئورنىدا بىر مەيدان بارلىققا كەلگەن. 1948 - يىلى جەنۇبىي يولنى كېڭەيتىش مۇناسىۋىتى بىلەن، جامەنىڭ جەنۇبىدا قەپ قالغان 40 دۇكانمۇ يولغا كىرىپ كەتكەن.

ئومۇمەن ئالغاندا، بۇ جامە ياسالغاندىن تارتىپ تا 1949 - يىلى دولىتىمىز قۇرۇلغانغا قەدەر ئەنە شۇنداق جەريانلارنى باشتىن كوچۇرگەن.

پەقەت ئازاتلىققتىن كېيىنلا، ھېيتكار جامەسىنىڭ

يېڭى باھارى باشلاندى. بىر قانچە قېتىم چوڭ-كىچىك رېمونت قىلىندى. 1955 - يىلى شىنجاڭ ئۇيغۇر ئاپتونوم رايونىنىڭ قۇرۇلۇش تەنتەنىسى مۇناسىۋىتى بىلەن ھوكۇمەت ھېساۋىدا، 10 مىڭ يۆەندىن ئارتۇق پۇل ئاجرىتىلىپ، چوڭ رېمونت قىلىنىپ، سىرلىنىپ، ئاقارتىلىپ گۈزەللەشتۈرۈلگەن. 1981 - يىلى سۇ ئېتىلىپ چىقىدىغان بىر كول ياسىتىلغان. بۇنىڭدىن ئىلگىرى مۇسۇلمانلار، بولۇپمۇ دىنىي زاتلار چەكسىز خۇرسەنلىك ھېس قىلىشقان، پارتىيە ۋە خەلق ھوكۇمىتىدىن مىننەتدار بولغان.

ئەمما، «تاريختا مىسلى كۆرۈلمىگەن» 10 يىل مەزگىلىدە، بۇ جامەنىڭمۇ بۇزغۇنچىلىققا ئۇچراشتىن خالى بولۇشى مۇمكىن ئەمەس ئىدى، ئەلۋەتتە. «ئىسيانچىلار» تەرىپىدىن جامەدىكى مېھراپ كويدۇرۇپ تاشلانغان. ئۇنىڭ ئۈستىگە پەشتاق ۋە مۇنارىنى بۇزماقچى بولۇشۇپ تىراكتور ئېلىپ كەلگەنده، مۇناسىۋەتلىك ئورۇنلار تەرىپىدىن توساپ قېلىنغاچقا، ئۇلار مەقسەتلىرىگە يېتەلمىگەن. 1966 - يىلى9 - ئايدىن67 - يىل5 - ئايغا قەدەر بولغان 7 ئاي ۋاقىت بۇ جاي تاقاپ قويۇلغان، كېيىن مۇسۇلمانلارنىڭ تەلىۋى بويىچە ئېچىپ بېرىلگەن.

پەقەت پارتىيە 3 - ئومۇمىيغىنىدىن كېيىن، ھەممە قالايمىقانچىلىقلار ئوڭشالدى، پارتىيىنىڭ مىللى سىياسىتىنىڭ پارلاق نۇر چېچىشىغا ئەگىشىپ، دىنىي سىياسەتمۇ ئەمىلىي ئىجرا قىلىنىشقا باشلىدى. شۇنىڭ بىلەن بۇرۇنقى نۇرغۇن جامە - مەچىتلەر ئەسلىگە كەلتۈرۈلدى. دىنىي زاتلارمۇ مۇۋاپىق ئورۇنلاشتۇرۇلۇپ تۇرمۇشتا كاپالەتكە

ئىگە قىلىندى، توغرا دىنىي پائالىيەتلەر قانۇنىي رەۋىشتە قوغدىلىنىدىغان بولدى. بەزى ئايرىم جامەلەر نۆۋەتلىك ھالدا رېمونت قىلدۇرۇلدى. جۈملىدىن ھېيتكار جامەسىمۇ 1980 - ۋە 1981 - يىلى ئېلىپ بېرىلغان كەڭ كۆلەملىك رېمونت نەتىجىسىدە، ھازىرقى كۆركەم ۋە ھەشەمەتلىك قىياپەتكە كەلتۈرۈلدى. بىز، ئاپتونوم رايونلۇق ئىجتىمائى پەنلەر ئاكادېمىيەسىدىن بىر گۇرۇپپا ئادەم بۇ يىل روزى ھېيت مەزگىلىدە، بۇ ئۇلۇغ جايىنى زىيارەت قىلدۇق ۋە بۇ جاي ھەققىدە قەشقەردىكى دىنىي زاتلار ۋە زىيالىلار بىلەن سوھبەت يىغىنى ئاچتۇق ھەم ئايرىم سوھبەت يۈرگۈزدۇق. ئۇلار بىزنى قىممەتلىك ماتېرىيالىلار بىلەن تەمىنلىدى. شۇنىڭدەك ھېيتكار جامەسىنىڭ ھازىرقى ئەملىي ھالىتىنى تەپسىلى كوزدىن كوچۇرۇدۇق. ھېيتكار ئوزىنىڭ بۇرۇنقى ئۇيغۇر بىناكارلىق-قۇرۇلۇش ئۇسلۇبىدىكى تەرىپىدىن ياسىلىشىنىڭ پۈختىلىغى، ئەلا سۈپەتلىك ماتېرىيالىلاردىن قۇرۇلغانلىغى ۋە بىر نەچچە قېتىم رېمونت قىلىنىپ، كامالەتكە يەتكەنلىكتىن ھازىرمۇ ئۇيغۇر بىناكارلىق سەنئىتىنىڭ نەمۇنىسى بولۇپ كەلمەكتە.

سىز مەيداندىن قارىغىنىڭىزدا، ئالدى بىلەن ھەيۋەتلىك جامە دەرۋازىسىغا ۋە ئۇنىڭ ئىككى قاسنىغا جايلاشقان 18 مېتىر ئىگىزلىكتىكى ئىككى مۇنار، پەشتاق ۋە گۈمبەزگە كوزىگىز چۈشىدۇ. چوڭ دەرۋازا 4.07 مېتىر ئىگىزلىكتە بولۇپ، يېشىل سىرلانغان ۋە نەقىشلەر ئويۇلغان، دەرۋازىنىڭ ئۈستىدىكى تاختايغا چىرايلىق

نەقىشلەر ۋە ئەرەپچە قۇرئان ئايەتلىرى ئويۇلغان. ئىككى مۇنار پىشىق خىشتىن خۇددى زامانىۋي ئالى ئىمارەتلەرنىڭ سۇ مۇنارلىرىغا ئوخشاش سىپتە ياسالغان بولۇپ، ئۈچىغا ئىسلامىيەت سىمۋولى — مېتالدىن ئىشلەنگەن يېرىم ئاي بېكىتىلگەن. پەشتاقنىڭ ئىگىزلىگى 12 مېتىر بولۇپ، پىشىق خىشتىن قويۇرۇلغان. ئۇنىڭ ئارقىسىغا چوڭ گۈمبەز ۋە گۈمبەز ئۈستىگە كىچىك مۇنار سېلىنغان، ئۇنىڭ ئۈستىگىمۇ تۆشتىن ئىشلەنگەن يېرىم ئاي ئورنىتىلغان. يىراقتىن قارىغاندا، بۇ ناھايىتى ھەيۋەتلىك كۆرۈنۈپ تۇرىدۇ. دەرۋازىنىڭ ئوڭ تەرىپىگە يانداپ بىر مۇنچە دۇكان سېلىنىپ، ئۇنىڭ ئۈستى ۋىشاتكا بىلەن چىرايلىق زىننەتلەنگەن. دەرۋازىدىن دەلىزگە كىرىدىغان دەلىزنىڭ ئۈدۈل تېمىغا مېھراب شەكلىدە نەقىشلەنگەن تومۇر روجەك بېكىتىلگەن. جامە سەيناسىغا كىرمەي تۇرۇپمۇ ئىچكى مەنزىرىنى كۆرگىلى بولىدۇ. دەلىزنىڭ ئىككى يان تەرىپىگە يوغان ئەگىم ئىشىك چىقىرىلغان. ئىشىكتىن كىرگەندىن كېيىنلا جامە سەيناسىدىكى ھەل - دەرەخ، كول، سالاسۇنلار ۋە ئومۇمى جامەنىڭ گۈزەل - ھەيۋەتلىك كۆرۈنۈشى كۆز ئالدىڭىزدا نامايان بولىدۇ. جامەنىڭ ئۇزۇنى (شىمالدىن-جەنۇپقا) 140 مېتىر، كەڭلىگى (غەرپتىن شەرققە) 120 مېتىر كېلىدۇ. ئومۇمى يەر مەيدانى 16800 كۋادرات مېتىر بولۇپ، مۇ ھىساۋىغا سۇندۇرغاندا 25.22 موغا توغرا كېلىدۇ، بۇ، ھەجمى جەھەتتىن شىنجاڭ بويىچە بىرىدىن-بىر چوڭ جامە بولۇپ ھىسابلىنىدۇ.

جامە سەيناسىدىكى دەرەخلەر ئارىسىدىن كوك سىر-

لانغان تومۇر رىشاتكا بىلەن ئىھاتە قىلىنغان كۇلىنىك سۇپ - سۇزۇك سۇيى خۇددى ئەينەكتەك جىلۋىلىنىپ تۇرىدۇ. سۇنىڭ ئوتتۇرىسىغا خۇددى ياشناپ تۇرغان بىر خىل گۈلنىڭ مودىلى ياسالغان بولۇپ، ئۇنىڭدىن فونتانلىنىپ ئېتىلىپ چىققان سۇ ئۇنچە - مارجان چاچرىتىپ،يەنە كولگە قۇيۇلۇپ، ئاجايىپ گۈزەل مەنزىرە ھاسىل قىلىدۇ.

ھېيتكار جامەسىنىڭ سەيناسىدا بەرپا قىلىنغان تەرەك، رىدە، سوگەت، ئاكاتسىيە، ئۇزۇمە، قارائۇرۇك، ئورۇك، قارىغاي، تۇخۇمەك، جىگدە، تال ئۇزۇم، ئەنجۇر قاتارلىق ھەر خىل مېۋىلىك ۋە مېۋىسىز دەرەخلەر، تۈرلۈك گۈللەر سەينانى ياپ - يېشىل باغ تۇسىگە كىرگۈزۈپ، جامەنىڭ ھوسنىگە - ھوسن قوشۇپ تۇرىدۇ. سەينانىڭ ئوتتۇرىسىغا مەخسۇس ئىشلەنگەن، پىششىق خىش ياتقۇزۇلغان چاپراس يول ياسىلىپ، يولنىڭ ئىككى قاسنىغى سۇۋادان تېرەك ۋە سىدە بىلەن ئورالغان. سەينانىڭ جامە تەرىپىگە يېقىن كېلىدىغان ئىككى ياقىغا ئىككى راۋاق سېلىنغان. مەچىت بىلەن سەينا سالاسۇن بىلەن ئايرىلغان. جامەگە كىرىدىغان ئېغىزلارغا ئالاھىدە پەلەمپەيلەر ياسالغان بولۇپ، پەلەمپەيلەر ئارقىلىق جامەگە كىرىدۇ.

پۈتۈن جامە — مەچىت ۋە مەدرىسە دەپ ئىككى قىسىمغا بولىنىدۇ. بۇنى ھېلىقى سالاسۇن ئايرىپ تۇرىدۇ، مەچىت قىسمى يەنە «ئىچكەركى مەچىت» «تاشقارقى مەچىت» ۋە ئايۋان دەپ 3 قىسىمغا بولىنىدۇ. ئىچكەركى مەچىتنىڭ ئۇزۇنلىغى 36.5 مېتىر، كەڭلىگى 10.5 مېتىر بولۇپ، پۈتۈن مەيدانى 456 كۋادرات مېتىر. بۇنىڭغا تاشقارقى

مەچىت، ئايۋانلار قوشۇلۇپ بىتون ئۇستى يېپىق قىسمى 2600 كۋادىرات مېتىر كېلىدۇ. بىرلا ۋاقىتتا 4200 كىشى نامаз ئوقۇيالايدۇ. ئىچكى ۋە تاشقى مەسچىتنىڭ ئۇدۇل تېمىغا مېھراب ئويۇلغان، ئىچكەركى مەسچىت مېھرابىنىڭ ئوڭ يېنىغا بىر شىرە ئۇستىگە ئۇنئالغۇ ۋە ئاۋاز كېڭەيتىش ئەسلىھەلىرى قويۇلغان. مۇشۇ يەردە تۇرۇپ ئوقۇلغان نامازنىڭ ھەقىقى ئەھۋالى جامە دەرۋازىسىدىكى مۇنارىنىڭ ئوتتۇرىسىغا ئورنىتىلغان لابادىن ئەتراپقا ئوچۇق ئاڭلىنىپ تۇرىدۇ. ئازان ئېيتقاندا، پەشتاقتا چىقماي، پەستە تۇرۇپ ئېيتسىمۇ ئوخشاشلا ئاڭلىنىدۇ. مەسچىتنىڭ ئىچى ۋە تېشىغا زامانىۋىي يورۇتۇش ئەسلىھەلىرى ئورنىتىلغان.

جامەنىڭ بىناكارلىق قۇرۇلمىسى ئۇيغۇر بىنا كارلىغىنىڭ يۇكسەك سەنئىتى بىلەن ئىنتايىن پۇختا ۋە ھەشەمەتلىك قىلىپ ئىشلەنگەن، جامەنىڭ 2600 كۋادىرات مېتىرلىق تورۇسى پۇختا ھىساپلاش نەتىجىسىدە، بىر-بىرىگە جىپسىلاشتۇرۇلغان خۇددى شاخمەت تاختىسىدەك توغرا توت بۇلۇڭلۇق گېئومېتىرىك شەكىلدە بولۇپ، 100 ئاراشقا بولۇنگەن، بۇنىڭدىن 9 ئاراشقا مىللى ئۇسلۇبتىكى چىرايلىق گۈل-نەقىشلەر سىزىلغان. پۈتۈن تورۇسنى 158 تۇۋرۇك كوتۇرۇپ تۇرىدۇ. بۇ تۇۋرۇكلەرگە ئۇيغۇر نەققاشلىرى كوپتۇرمە شەكىللىك گۈل نۇسخىلىرىنى چىقىرىپ، چىرايلىق نەقىشلەپ كوك سىر بىلەن سىرلىغان، جامەنىڭ تاملىرىغىمۇ نەقىشلەنگەن مېھراپ شەكىللىك ئويۇقلار ياسالغان. مانا بۇ گۈزەل مەنزىرە — بۇنى ئىشلىگەن

ئۇيغۇر دىلگاھ ۋە ئارخېتېكتورلىرىنىڭ نەقەدەر يۇكسەك ماھارەتكە ئىگە ئىكەنلىگىنى ئەكس ئەتتۈرىدۇ.

بۇ گۈزەل قۇرۇلۇش كوپتىن بۇيان قەشقەر شەھرىنىڭ بىر گۈزەل زىننىتى بولۇپلا قالماستىن، بەلكى ھەر يىلى كېلىدىغان ئىككى ھېيت كۈنلىرىدە خەلقنىڭ ئويىناپ يايرايدىغان، كۆڭۈل ئاچىدىغان بىردىن-بىر سورۇنى بولۇپ كەلدى.

بۇ يىل بىز ئوز كوزىمىز بىلەن شۇنى كۆردۇقكى، بۇ ھەقىقەتەن ئىسمىغا لايىق ھېيتكار يەنى خوشاللىق بىلەن ھېيت ئوتكۈزۈلىدىغان جاي ئىكەن. بۇ يىلقى روزى ھېيت ئەمىلىيەتتى ئوتكەن ھەر قانداق يىللاردىكىدىن قىزىق ۋە ئالاھىدە بولدى: شۇنچە كەڭ ھېيتكار جامەسى بىر پەس ئىچىدىلا، 6 كوچىدىن خۇددى سەلدەك ئېقىپ كېلىۋاتقان ئادەم قاينىمى بىلەن لىق تولدى. ئونىڭدىن سىرت، شەرق تەرەپتە ئازاتلىق يولىدىن ئوتۇپ، خام بازىرىغىچە، شىمال تەرەپتە نوۋېشى دەرۋازىسىغا كېتىدىغان يول، جەنۇبىي تەرەپ ئوستەك بويى يولى، قۇم دەرۋازا، ئىگىز ئېرىق يولىغىچە بولغان ئارىلىق ئادەم دېڭىزىغا ئايلاندى، بۇ كوچىلاردا قاتناش تامامەن توختىدى. ئاڭلىشىمىزچە، نامازغا تۇرغان جامائەت دىنىي قائىدىگە خىلاپ ھالدا، مېھراپ ئۇدۇلىدىنمۇ ئوتۇپ كەتكەن. بۇ جامائەتنىڭ ھەددىدىن ئارتۇق كوپ بولغانلىقىنى كورسىتىدۇ. كىشىلەر، ھېيتكار جامەسىدە نامаз ئوقۇغانلار تەخمىنەن 70 مىڭغا يېتىدۇ، ئوخشاش، بىر ۋاقىت ئىچىدە ئاپپاق خوجام مازىرىدا نامازغا داخىل

بولغانلار 30 مىڭغا، جەمى 100 مىڭغا يېتىدۇ. دەپ قەـ
ياس قىلىشتى.

قەشقەر خەلقى ئادەتتە، بۇ ئىككى جايـنى مۇقەددەس بىلىپ، بۇ يەردە ھېيت نامىزى ئوقۇشنى بەكمۇ ياقتۇرىدىكەن ۋە بۇنى ئوز ئىپتىخارى ھىساپلايـ دىكەن. بۇ — قەشقەر خەلقىنىڭ بۇ جايلارغا بولغان چەكـسىز مەھرى — مۇھەببىتىنى كورسىتىدۇ. بولۇپمۇ خـەلـق ھېيت كۈنلىرى بۇ يەردە ساما سېلىپ، پۇخادىن چىقىدۇ. نامازدىن كېيىنلا، پەشتاقتا ناغرا ـ سۇناي چېلىنىپ، مەيـدان بىرىدىلا قاينام ـ تاشقىنلىققا چومىدى. قېرىلار، ياشـلار، ئوسمۇرلەر ئوز ئىختىيارى ئوتتۇرىغا چۈشۈپ ساما سېلىشتى، ساماچىلار بارغانسىرى كوپۈيۈپ ھەتتا يان كوـچىلارغىچە كېڭەيدى. ھەر نوۋەت ساما سالغانلار 500 كىـشىدىن كام بولمىدى. ساما سېلىش — ئۇيغۇر خەلقىنىڭ ئەنئەنىۋى سەنئەتلىرىدىن بىرى بولۇپ، ئۇ ئادەتتىكى ئۇسۇللاردىن تۈپتىن پەرقلىنىدۇ. ئۇسۇل — ئادەتتە بىر ياكى ئىككى، كوپ دېگەندە بىر قانچە كىشى تەرىپىدىن ئورۇنلانسا، ساما ئۇرغۇن كىشى ھەتتا نەچچە يۈز كىشى تەـرىپىدىن ئورۇنلىنىدۇ، ساما سالغان ھەر بىر كىشى ئوز دائىرىسىدە ناغرا ـ سۇنايغا كەلتۈرۈپ، بىرخىل رەتلىك ئايـلىنىپ ئۇسۇل ئويناپدۇ، شۇنچىۋالا كوپ كىشىنىڭ بىرـخىل رەتلىك ئايلانغانلىغى گويا بىرلا كىشى ھەركەتلـەنـ ئىۋاتقاندەك ھىس قىلدۇرىدۇ. بۇ نېمە دېگەن خوشاللىق ھە؟ بۇلار نېمە دېگەن ئاق كوڭۈل، نېمە دېگەن ئەركىن خەق — ھە؟! 500 ئادەمنىڭ بىر مەيداندا، بىر ۋاقىت ئىچـ

دە ئوتتۇرىغا چىقىپ ساما سېلىشى — «شىنجاڭ سەنئەت ماـ
كانى، ئۇيغۇر خەلقى سەنئەتسۇيەر خەلق» دېگەن سوزىمىزـ
نىڭ جانلىق تەسىدىقى.

ئېيتىشلارغا قارىغاندا، بۇ يىلقى ھېيت ئوتكەن يىلـ
لاردىكىدىن داغدۇغۇلۇق ۋە باياشات ئوتكەن. نامازخانـ
لار ۋە ساماچىلارمۇ ئوتكەنكىدىن كوپ دەرىجىدە ئاشقان.
بۇ، پارتىيە 3 ـ ئومۇمى يىغىنىنىڭ تۈرتكىسىدە، خەلقنىڭ ماددىي تۇرمۇشىنىڭ بارغانسېرى ياخشىلىنىپ كېتىۋاتقانـ لىغى، شۇنىڭغا ئەگىشىپ، مەنىۋىي تۇرمۇشنىڭمۇ بېيىۋاتقانـ لىغىدىن دېرەك بېرىدۇ.

ھازىر، ھېيتكار مەيدانى ئەتراپىغا سېلىنغان تۇرـ لۇك قۇرۇلۇشلار، ئاۋات بازارلار بۇگۈنكى مول تـۇرمۇش ۋە باياشاتلىقنىڭ سىمبولىدىن سۈپىتىدە مەيدانغا چىـقىقان شەخسى كىچىك تۇججارلار، قول ھۈنەرۋەنلىرى مەسئۇلـ ىيەت تۇزۇمى يولغا قويۇلغاندىن كېيىن قايتا قەد كوتەرـ گەن دېخانلارنىڭ كوڭۈل ئازادىلىكلىرى، شادۇ ـ خورام ـ لىقلىرى بىلەن پۈركۈنۈپ، گېگانت قەد كوتىرىپ تۇرماقتا.

ھېيتكار — بۇ، ئەسلى تىلىمىزغا ئەرەپ ۋە پارىس تىلىدىن كىرگەن قوشما سوز بولۇپ، «ھېيت» دېگەن سوز ئەرەپچە «ئىد» (ئەيد) دېگەن سوزنىڭ بۈزۈلمىسى، بۇ ئىسـ تىلا مەنىسى بويىچە «بايرام» دېگەن مەنىنى بىلدۈرىدۇ. «گاھ» دېگەن سوز پارىس تىلىدا «مەيدان»، «ئورۇن» دې ـ گەن سوز بولۇپ، بۇ ئىككىسى بىرگە قوشۇلغاندا «ھېيتگاھ» يەنى «بايرام قىلىنىدىغان ئورۇن» دېگەن مەنىنى بىلـ دۈرىدۇ. ئادەتتە، بىزگە «ھېيتكا» دەپ ئوزلۇشۇپ قالغان،

مەجىت — ئەسلى ئەرەپچە «مەسجىد» دېگەن سوز بولۇپ، «سەجدە قىلىدىغان جاي» (باش قويىدىغان جاي) دېگەن مەنىنى بىلدۈرىدۇ.

جامە — ئەسلى ئەرەپچە سوز بولۇپ، «جەمئى قىلغۇچى» دېگەنلىك بولىدۇ. بۇ ئورۇن كوپچىلىك يىغىلىپ ئىبادەت قىلىدىغان ئورۇن بولغاچقا، شۇنداق دەپ ئاتالغان. ئەرەپچە مۇنداق چوڭ مەچىتنى «جامە» دەپ ئاتايدۇ. ھەر ھەپتىدە بىر كېلىدىغان جۈمە نامىزى بىلەن يەنىلا بىر كېلىدىغان ئىككى ھېيت نامىزى «جامە» دەپ ئاتالغان مەچىتلەردە ئوقۇلىدۇ.

ھېيتكار — ئىسلام دىنىغا خاس ۋەكىللىك خاراكتېرغا ئىگە قەدىمىي بىنا. ئۇنى چەتتىن كەلگەنلەر، بولۇپمۇ ئىسلام ئەللىرى زور قىزغىنلىق بىلەن كوزدىن كوچۇرىدۇ. ھەر قايسى جايلاردىن قەشقەرگە كەلگەن كىشىلەرمۇ ھېيتكارنى زىيارەت قىلىش ۋە ھېيتكاردا نامازغا ئوقۇش بىلەن پەخىرلىنىدۇ. قەشقەرنىڭ ئوز خەلقىمۇ ھېيتكارنى زىيارەت قىلىش ۋە ئۇنىڭدا نامازغا ئوقۇشنى تۇرمۇشنىڭ مۇھىم مەزمۇنى قىلغان. دېمەك، ھېيتكار يالغۇز شىنجاڭدىلا ئەمەس، بەلكى خەلقارادىمۇ خېلى ئابرويغا ئىگە، 500 يىللىق تارىخقا ئىگە بۇ جاي 1962 - يىلىدىن بۇيان ئاپتونوم رايون بويىچە نۇختىلىق قوغدىلىدىغان مەدەنىي يادىكارلىق بولۇپ، ھوكۈمەت تەرىپىدىن مۇھاپىزەت قىلىنىپ كەلمەكتە.

ئوتمۇشتە، ھېيتكار جامەسىنىڭ ئاساسى كىرىم مەنبەسى ۋەخپە يەرلىرىدىن كېلەتتى. شۇنىڭدەك ئوي - ئىمارەت، دوكان، تۇگمەن، ھاجەتخانا قاتارلىق ئورۇنلاردىن

كىرىم قىلاتتى.

باشقۇرۇش ئىشىغا كەلسەك، ئوتمۇشتە ھېيتكاردا ئىككى ئىمام، ئىككى خاتىپ، ئىككى مەزىن، ئۈچ مۇدەررىس، 6 مۇتەۋەللى، بىر جارىچىكەش بار ئىدى، 300 تالىپ بار ئىدى. ھازىر ھېيتكاردا 7 كىشىدىن تەركىپ تاپقان بىر باشقۇرۇش ھەيئىتى، 3 ئىمام، 2 مەزىن، بىر جارىچىكەش بار.

پايدىلىنىلغان كىتابلار

1. مىرزا شاھ مەھمۇت جاراسنىڭ «تارىخى رەشىدىيە» (زەيلى) دېگەن كىتابىدا يېزىلىشىچە، سانسىز مىرزا دېگەن كىشى مىرزا ئابابەكرىنىڭ دادىسى بولۇپ، يەكەن، قەشقەر، خوتەنلەرگە ھاكىم بولغان. شۇ كىتابنىڭ 94 - بېتىدە يېزىلىشىچە، مىرزا ئابابەكرىمۇ قەشقەر، يەكەن، خوتەنلەرگە 48 يىل ھوكۈمران بولغان ۋە شۇ شەھەرلەرنى قايتىدىن سالدۇرغان. شەھەرنى بۇزۇپ قايتىدىن سېلىش جەريانىدا، نۇرغۇن ئالتۇن، كۈمۈش تېپىۋالغان. كېيىن ئۇنىڭغا بەدەخشان، ئەنجان، تىبەت قاتارلىق جايلارمۇ تەۋە بولغان. ئۇ، 68 يىل ئومۇر كورگەن (شۇ كىتابنىڭ 57 - 58 - 62 - بەتلىرىگە قارالسۇن).

2. مولا بىلال سايرامى ئەسىرى «تارىخى ئەمنىيە»

3. «قەشقەر ئەدەبىياتى»

4. «قەشقەر پىداگوگىكا ئىلمى ژورنىلى»

شنجاڭ تارىخ ماتېرىياللىرى

(12)

شنجاڭ خەلق نەشرىياتى نەشر قىلدى
(ئۈرۈمچى شەھەر ئازادلىق كوچا No.306)
شنجاڭ شىنخۇا كىتابخانىسىدىن تارقىتىلدى
ئۈمۈل ئولايەتلىك باسما زاۋۇتىدا بېسىلدى
فورماتى 787×1092 1/32 باسما تاۋىقى: 8.5
1983 - يىل 1 - ئاي 1 - نەشرى
1983 - يىل 3 - ئاي 1 - بېسىلىشى
كىتاب نومۇرى: M11098.115
تىراژى: 1—15.000
باھاسى 20 ف

مۇھىم تۈزۈتىش

119 - بەت يۇقۇرىدىن 4 - قۇردا "سولدىن" سوزى "ئوڭدىن" دەپ تۈزىتىلسۇن؛
255 - بەت سۈرەت ئاستىغا "ھېيتكار جامەسى" دەپ قوشۇپ ئۇقۇلسۇن.

تەھرىر بولۇمى

新疆文史资料选辑(12) (维吾尔文)

中国人民政治协商会议新疆维吾尔自治区
委员会文史资料研究委员会编

新疆人民出版社出版
(乌鲁木齐市解放路306号)
新疆新华书店发行　哈密地区印刷厂印刷

787×1092毫米 32开本　　8.5印张
1983年1月第1版　1983年3月第1次印刷
印数：1——15,000

统一书号：M11098·115
(内部发行)

20